

అనంతామాత్యుని

చందోదర్పణము

(చందో గ్రంథము)

-: వ్యాఖ్యాత :-

డా॥ శ్రీచిరావూరి శ్రీరామ శర్మ

ఎం.ఏ. (తెలుగు) ఎం.ఏ. (సంస్కృతం)

1988
1008

రాణి పబ్లికేషన్స్

హోల్డ్ - రాజమండ్రి - 1.

494.8135
SRI

శ్రీ రస్తు
అనంతామాత్యుని
చందోదర్పణము

— : వ్యాఖ్యాత : —

డా. శ్రీ చిర్రావూరి శ్రీ రామశర్మ,

M. A. (తెలుగు) M. A. (సంస్కృతం)

గౌతమీ విద్యాపీఠం

రాజమండ్రి.

రాజమండ్రి 533101

ఫోన్ : 73444

రోహిణి పబ్లికేషన్స్

మెయిన్ రోడ్

రాజమండ్రి - 1.

అనంతమాత్యని
చందోదర్పణము

— వ్యాఖ్యాత : డా. చిర్రావూరి శ్రీ రామశర్మ,
M.A. (తెలుగు) M.A. (సంస్కృతం)

లఘు వ్యాఖ్యాన హక్కులు
ప్రకాశకులవి.

ప్రథమ ముద్రణ :
ఆక్టోబరు - 1998

వెల : రూ. 45/-

ముద్రణ ;
వంశీకృష్ణా ప్రింటర్స్
విజయవాడ - 2

ప్రకాశకులు :
ఫోన్ : 73444

రోహిణి పబ్లికేషన్స్
మెయిన్ రోడ్
రాజమండ్రి - 1.

శ్రీ:

ఆ ముఖము

ఛందో దర్పణము - అనునది ఈ గ్రంథమునకు కవి పెట్టిన పేరు.
అనంతుని ఛందస్సు - అనునది లోకవ్యవహారములో నున్న పేరు.
దీనిని వ్రాసిన కవి - అనంతామాత్యుడు. అమాత్యపదము గౌరవ
వాచకము.

అనంతుడనునది అసలు పేరు.

ఈతడారువేల వియోగిబ్రాహ్మణుడు, కౌండిన్యనగోత్రుడు, ఇష్ట
దేవతాస్తుతిలో “అనంతు డాశ్రతజనాభీష్ట ప్రదుండయ్యెడున్ - అనుటచే
అనంతభక్తుడని తెలియుచున్నది.

భోజరాజీయము - ఛందో దర్పణము - రసార్ణవము - అనునవి
ఈతని కృతులు.

“అనంతధీమణి లసన్మణిభోజ చరిత్ర చెప్పి లక్ష్మీ నరసింహు
గూర్చిన ప్రసిద్ధుడు పేటకతో నొనర్చే ఛందోనుతి” (ఛందోదర్పణము
4-132-) అనుటచే ఛందోదర్పణమునకు పూర్వము భోజరాజీయము-
తర్వాత రసార్ణవము రచించినట్లు తెలియ చున్నందున ఛందోదర్పణము
మధ్యమమణి భోజరాజీయమున ఈతని పంశవృక్షము వివరముగా తెలు
పబడియున్నది. అట్లే రసార్ణవమున రచించిన కాలము పేర్కొనబడినది.
పీవిని బట్టి ఈతడు 15వ శతాబ్దం వాడని - కృష్ణామండలము వాడని తెలి
యుచున్నది.

ఈ ఛందోదర్పణము- 1921లో శ్రీ గిడుగు వెంకట పీఠాపతిగారి
ఉపోద్ఘాతము తోడను 1947లో శ్రీ నిడుదవోలు వెంకటరావుగారి ద్వితీయ
ముద్రణ పీఠికతోడను - 1958లో శ్రీ విద్వాన్ రావుగారి దొరసామిశర్మ
గారి సమీక్షతోడను పరిష్కరింపబడి శ్రీ వావిళ్ళ వారి పంశీయులచే ప్రకటింప
బడియున్నది. వానిలో ఈ గ్రంథమును గూర్చివారి విస్తృతముగా పరిశీలించ
బడియున్నదిగూడ!

శ్రీమాన్ కో-వెం. కృష్ణమాచార్యులవారు దీనిని వ్యాఖ్యానమువ్రాసినారు. వారి ఆముఖములో పైన పేర్కొనబడిన పండితులతో బాటుగ శ్రీ భట్టాచార్యుల వారు, వడ్లమూడి గోపాలకృష్ణయ్య గారు, శ్రీమాన్ శ్రీ భాష్యం వెంకటనరసింహ భాష్యకారాచార్యులవారు (త్రత్త్వదర్శిని వ్యాఖ్యాకారులు) వీరుగూడ ఛందోదర్పణమును గూర్చి వ్రాసిన వారిలో పేర్కొనబడినారు. వానిని నే చూచుట తటస్థ పడలేదు.

అయినను ఈనాటి చదువరుల కుపయోగించు రీతిలో వ్యాఖ్యయవసరమని-దీనిని వ్రాసి చిన్న పీఠికతో వివరించి ఈయవలసినదిగా శ్రీయుతులు పైల అప్పారావుగారు రోహిణి పబ్లికేషన్స్ రాజమండ్రి వారు గోరుటచే దీనిని వ్రాయుట జరిగింది. ఇందలి గుణదోషములను చదువరులు గ్రహింతురుగాక!

ఛందోదర్పణము- ఇది నాల్గ శ్వాసముల గ్రంథము. ప్రథమాశ్వాసమున-సంజ్ఞలు-గురు-లఘు-గణస్వరూపములు - ఇంద్రచంద్ర గణభేదములు-గణముల కధిదేవతలు-ఫలములు-మొదలగు విషయములను-ప్రాసలును-యతులును వివరింపబడినవి. ద్వితీయాశ్వాసమున-గద్య లక్షణము-ఛందముల పేర్లు-ఛందోవృత్తసంఖ్య- సమవృత్తసంఖ్య-సమ- అర్ధసమ-విషమవృత్త భేదములు-26 అక్షరములకంటె అధికాక్షరములతోనుండు ఉద్ధరమాలావృత్తములు- పేర్కొనబడినవి.

తృతీయాశ్వాసమున-కందము-అర్యా-గీతి-సమవిషమ గీతి - సీస-తరువోజ-అక్కర-పద-రగడ-చాటు - ఉదాహరణ కావ్యములతోబాటుగ షట్స్పృత్యయములు వివరింపబడినవి. ఈషట్స్పృత్యపరిజ్ఞానములోగల గణితవిశేషములు లోకమునకు తెలియపరచిన ఆశ్చర్యము కలుగును.

చతుర్థాశ్వాసమున-దశదోషములు - షట్సంధులు - సమాసములు-

కారకశబ్దములు-క్రియాపదములు-అవ్యయములు - విశేష్యవిశేషణ భావము-- క్రియావిశేషణము-వర్ణసంఖ్య-షడ్వర్గములు - వివరింపబడినవి.

ఈ చతుర్థాశ్వాసమున షడ్వర్గములుతప్ప మిగిలిన విషయములు ఛందశ్శాస్త్రమునకు సంబంధించినవి. అంతేగాక వాని వివరణములు అనమగ్రములు. వ్యాకరణ సంబద్ధములయినను ప్రాథమిక జ్ఞానమునకై వివరించబడినట్లు దోచును.

ఆ వివరణములలో వ్యాకరణ విరుద్ధముగా చూపబడిన విషయములును గలవు. వ్యాఖ్యానమున ఆ దోషములు చూపబడినవి. శ్రీ వావిళ్ళవారి ప్రతులలో పై మువ్వురి పండితులచేతను పరిష్కరింపబడియు అనన్వితములైన స్థలములల్లె యుండుట గమనింపతగియున్నది. ఈ లఘువ్యాఖ్యలో వానిని పీలున్నంతవరకు యథామతి వివరించి అన్వయించుట జరిగినది. ఈ విషయమున “కాన ననంతుని రచనలలో తప్పుమాటలుగాని తప్పు ప్రయోగములుకాని యున్న నవి సమూలములయినచో మనము గ్రహింపరాదు” అను శ్రీమాన్ కో-వెం. కృష్ణమాచార్యులవారి ఆ ముఖవచనములు సంపదించుచున్నవి. అట్టివానిని కూలంకష విమర్శచేయుటకు లఘువ్యాఖ్య యగుటచే స్థానముగాదని యెంచి సిద్ధాంతములను మాత్రమే జెప్పుట జరిగినది. ఈనాటి చదువరులకై వ్రాయమని కోరిన శ్రీఅప్పారావుగారి కోరిక ననుసరించి గ్రాంథికము నాదరించలేక పోతిని అస్తు.

ఛందస్సునకు సంబంధించిన గణవృత్త-అర్థసమ - ఉపజాత్యాదు లన్నియు-సంస్కృతమునుండి గ్రహించినవే. అయినను యతిప్రాసలు ఆంధ్రమునకు మాత్రమే పరిమితమైన అలంకారములు. యతిసంస్కృత చృందమున నున్నను పదవిచ్ఛేదమాత్రస్వరూపము. తెనుగున ఎర్గమైత్రి రూపముగావున నామసామ్యమున్నను-అర్థసామ్యములేదు. అయినను

విరతి-విశ్రమ-విశ్రామ-విరామ-ఇత్యాదిగాగల సంస్కృత యతిపర్యాయము లన్నియు వడి-వళి-ఇత్యాదులగు తెలుగు యతివాచక పదములతో పర్యాయము లగుట నామసామ్య ప్రభావమేయనుట యుక్తము.

‘ఆద్యోవళి, అని చింతామణి సూత్రము. “వాననగల మొదలి వ్రాయివడియన బరగున్” అని ఛందోదర్పణ వివరణము. (1-29) “పాదప్రథమాక్షరమువ్పాదిత మగువళియనంగ” అని కావ్యాలంకారచూడామణి- “చరణాద్యక్షరమేవళి” అని కవి జనాశ్రయము” చరణ చరణమున కాద్యక్షరములు వళులయ్యె” అని అప్పకవీయము. ఈ లక్షణము లన్నింటిలో ఛందోదర్పణ లక్షణమే అక్షరమైత్రిగల యతిస్థానమును సూచించినదై తెలుగుయతికిగల వై లక్షణ్యమును సూచించుచున్నది. కానిచో కింద పద్యములో 1-3 పాదముల ఆద్యక్షరము యతి సంజ్ఞగలదయినను ప్రయోజనము శూన్యమేగదా, దానిని యతియన నవసరములేదనే నా అభిప్రాయము. ప్రాసమనగా రెండవ పర్ణము-“ప్రాసంబగు రెండవయది.... ప్రాసంబులన్నియొడలను” అని ఛందోదర్పణము, “ద్వితీయోవర్ణః ప్రాసోఽత్రపాదపాదేషు” అని చింతామణి సంస్కృతమున ప్రాసము ఆలంకారము మాత్రమే. తెనుగున - విశేషించివృత్తములలో నాలుగు పాదములలో రెండవ పర్ణము ఏకజాతికమగు హల్లులుండవలెనను నియమము గలది. గణలక్షణాదులవలె ఈ యతిప్రాసలుగూడ నియతము లగుటచే ఈ రెండింటిని ఛందస్సున చేర్చుట యుక్తము. కావుననేతెలుగున గల లక్షణగ్రంథములలో యతిప్రాసలు వివరింపబడినవి.

తెనుగున ఛందోలక్షణ గ్రంథములు చాల కలవు.

కవిజనాశ్రయము-మల్లియరేచన కృతము-భీమకవికృతము.

గోవర్ధచృందస్సు-గోకర్ణకృతము.

కవివాగ్గంధనము - కవిపార్వభౌషచృందస్సు, తిక్కన సోమయాజి కృతము.

అధర్వణచ్చందస్సు—అధర్వరకృతము
 శ్రీధరచ్చందస్సు - శ్రీధరకృతము
 కవిరాక్షసచ్చందస్సు - కవిరాక్షసకృతము
 కవిగజాంకుశము -
 ఆంగరాట్టచందము -
 ఛందోదర్పణము - తాతంభట్టు
 ఛందోదర్పణము - ఆనంతుడు
 ఆప్పకవీయము - ఆప్పకవి.

ఛందస్సునకు సంబంధించి పైవానిలో చాలవరకు చర్చిత చరణములే అయినను వానివాని ప్రత్యేకతలు కొలది విషయములలో బిగపట్టుచుండును. అయినను వీటన్నిటిలో కవి జనాశ్రయము-కావ్యాలంకారచూడమణి—అనంతుని ఛందోదర్పణము ఆప్పకవీయము ప్రసిద్ధములైనట్లన్యములు కాలేదు. అందునను ప్రధానముగ ఆనంతుని ఛందస్సు. తరువాతి కవులు దీనిని తమ గ్రంథములలో బహుధా ఉదాహరించుట దీనిప్రాశస్త్యమునకు కారణము గావచ్చును. ఈ రీతిగా ప్రసిద్ధమైన దీనిని ఛందోదృష్టితో లఘువుగా వ్యాఖ్యానించుట జరుగుచున్నది గావున అంతర్గత విశేషములను ఇచ్చట ప్రస్తావించుటలేదు.

ఈనాటి కాలములో ఈ గ్రంథమును నవ్యాఖ్యానముగా ముద్రించుటకు తలపెట్టినందులకు ఇట్టి కార్యమున నన్ను కోరినందులకు శ్రీరోహిణి పబ్లికేషన్స్ అధినేత శ్రీయుత పైల అప్పారావుగారిని అభినందించుట-కృతజ్ఞుడనై యుండుట నా కర్తవ్యము. వారికి వారి అభీష్టదైవము మనోభీష్టసిద్ధిని గలుగజేయుత—అని ఆ విశ్వాత్మను ప్రార్థించుచుండెదను.

ఇట్లు

వి బుధవిధేయుడు

చి. శ్రీరామశర్మ.

శ్రీ రస్తు.
చందోదర్పణము
ప్రథమాశ్వాసము

—*—
ఇష్టదేవతాస్తుతి.

శ్రీరామాస్తనమండలీమిళితకా
శ్రీరార్ధ్రవక్షంబుతోఁ
బారావారతరంగసంగతలన
త్పర్యంకనాగంబుపైఁ
గారుణ్యామృత పూరపూరితకటా
క్ష శ్రీలఁ బెంపొందుగం
భీరస్వాంతుఁ డనంతుఁ డాశ్రితజనా
భీష్టప్రచుం డయ్యెడున్.

1

అతనిదశావతార విభవాతిశయంబున లోకమెల్ల శా
శ్వత మగుచాడునకొభజన సమ్యతరల్ల దశాక్షరాభిశో
భితమగువాక్ప్రపంచమది పెద్దయుఁబ్రస్తుతి నొందనట్టిచో
నతఁడును సమ్మహాక్షరచయంబుజయంబునొసంగుఁగావుతన్

క. శ్రీవల్లభుయతిగణనం

నేవితపాదారవిందుఁ జింతితఫలమన్

భావజగురునలఘుచ్ఛం

దోవినుతు ననంతశయనుఁ దోయజనాభున్.

3

క. ఛందోరీతిగవిమల

చ్చందుఁ డనంతుం డొగిం బ్రశంసించి కృపా
మందిరులగు శ్రీమద్దో
విందగురు ప్రభులదయఁ బ్రవీణుండగుచున్.

4

ఛందఃప్రాశస్త్యము.

క. విద్యలలోపల సుత్తము

విద్య కవిత్వంబు మఱి కవిత్వముఛందో
వేద్యము గావునఁ జెప్పెను
హృద్యంబుగఁ గవితచందమేర్పడఁగృహ్లా!

6

—*—

సంజ్ఞా ప్రకరణము

గద్య పద్య లక్షణము.

ఆ.వె. షరఁగుఁగవితగద్యఁపద్యంబు లనఁ ; బాద

కల్పనంబువలదు గద్యమునకు ;

పాదనియతినోప్పఁ బద్యంబు ; లవియు వృ

త్తములుజాతు లనఁగ నమరుఁగృహ్లా.

6

లఘువ్యాఖ్య :- కవిత్వము గద్యము-పద్యము అని రెండు విధములు.
పద్యమునకే పాదనియమములుండును. పద్యములు వృత్తములు-జాతులు
అని రెండు విధములు.

గురు లఘు నిర్ణయము

క. వృత్తంబులు గణబద్ధము

లుత్తమమగు జాతులెల్ల నొనరగ మాత్రా

యత్తంబులు లఘువగుఁ బురు

షోత్తమ యొక మాత్ర గురువు నొదవు ద్విమాత్రన్. 7

ల. వ్యా :- వియతములైన గణములు కలవి వృత్తములు - మాత్రా గణములతో నిర్మింపబడినవి జాతులు. లఘువు-ఒక మాత్రకాలమున ఉచ్చరింపబడునది. గురువు-రెండు మాత్రలు గలది.

క. వివిధముగఁ జాఁపిపలికెడు

నవియును మఱియూఁది పలుకునవియును గురువుల్

భువి నిలిపిపలుకువర్ణము

లవియెల్లను లఘువులయ్యె సంబుధిశయానా! 8

ల. వ్యా :- దీర్ఘము-సంయుక్త ద్విత్వ వర్ణములకు పూర్వవర్ణము. (విందువుతో-విసర్గతో-చివర హల్లుతో కూడిన వర్ణము) ఇవి గురువులు. హ్రస్వములు-లఘువులు.

క. గురు వమరు నూర్ధ్వపుండ్రము

ధరియించినరీతి, లఘువు దనరును హరియె

క్కరుఁడ పరతత్వ మనుచును

సురుచిరముగఁ జట్టివేల జూపినమాడ్కిన్. 9

ల. వ్యా :- గురువునకు చిహ్నము = "U" లఘువునకు- "I" లేఖనమున ఈ చిహ్నములు చూపనగును.

క. గోవిందప్రభుఁ డనినన్

గోవిదు లవి మూఁడుమూఁడు గురులఘువులుగా
భావింతురు గురులఘువులు

మోహగ మూఁడేసి నిక్కముగ గణములగున్. 10

ల. వ్యా:- 'గోవింద ప్రభుడు' అను పదములో 'గో'దీర్ఘము 'విం' బిందువుతో కూడినది. 'ద' సంయుక్త వర్ణమునకు పూర్వమందలి వర్ణము. కావున గురువులు. 'ప్రభుడు' అనుమాడు లఘువులే!

గణాష్టక లక్షణము

క. భజన సమయతలగణములు

భజన సమయరతములై సభక్తికమతిఁ బం
కజనాభు నహర్నిశమును

భజించు దిక్పాలగణవిభాతిఁ దనర్చున్. 11

ల. వ్యా:- 'భ-జ-న-స-మ-య-ర-త' అను ఎనిమిది ప్రధానగణములు. వీనికి మూడేసి వర్ణములుండును.

గీ. గురులఘువు లోలి మూఁడేసి కూడిన మన,

లాదిమధ్యావసానంబులందు గురువు

లొంద భజనలు, లఘువు లట్లొంద యరత,

లనఁగ నయ్యష్టగణము లొప్పుచు ముకుంద!

12

క. చను మగణము శ్రీనాథా

యనిన, ముకుందాయనంగ యగణము, రగణం

బన నొప్పు మాధవాయన,

నొనరఁగ వైకుంఠ యనఁగ నొగిఁ దగణమగున్. 13

క. భగణమగు విష్ణుఁ డనఁగా,
 నగణితముగ జగణ మగు మురారి యనఁగా,
 నగణము విభుఁ డనిపలికిన,
 నగణము వరదాయనంగ సత్కృతులందున్. 14

లఘువ్యాఖ్య :-

దీ ఉదాహరణము.

మూడు గురువులు	-	మగణము	-	UUU	-	శ్రీనాథ
మూడు లఘువులు	-	నగణము	-	III	-	విభుడు
ఆదిగురువు	-	భగణము	-	UII	-	విష్ణుడు
మధ్య గురువు	-	జగణము	-	IUI	-	మురారి
అంత్య గురువు	-	సగణము	-	IIU	-	వరదా
ఆదిలఘువు	-	యగణము	-	IUU	-	ముకుందా
మధ్య లఘువు	-	రగణము	-	UIU	-	మాధవా
అంత్య లఘువు	-	తగణము	-	UUI	-	వైకుంఠ

క. గురువును లఘువును లఘువును
 గురువును హవలగును, గలలు గురులఘుసంజ్ఞల్,
 వరుసను గగ లలగణముల
 కరయఁగ నర్థములు ద్విగుణ మై యొప్పు హరీ! 15

ల. వ్యా :- హగణము- UI - వగణము - IU ఇవి రెండక్షరముల
 గణములు. 'గ' అనగా గురువునకు- 'ల' అనగా లఘువు రెండు గురువు
 లను 'గగ' అని; రెండులఘువులను 'లల' అనియు వ్యవహరింపవచ్చును.

క. శౌరియనిన హగణంబగు,
 జేరి హరీయనఁగ నుల్లసిల్లును వగణం,

బారయఁ గృష్ణా యనినను

ధారుణి గగ మండ్రు, లలము దాహరి యనినన్. 16

ల. వ్యా :- శౌరి - హగణములేక - 'గల' కుదహరింపనగును.

హరీ - వగణము లేక - లగకు ఉదాహరణము.

కృష్ణా - "గగ"మునకు - హరి - 'లల'మునకు ఉదాహరణములు.

సీ. కమలనాభా సగగంబు, కమతరూప

నహ, మసురాంతకనాఁగన లల,

మద్రధరభలంబు, భద్రయశా యన్న

భగురు, వంభోజాక్ష మగణలఘువు,

భువనేశ్వరా యన్న సవ, మఘవిద్యేషి

సహము, పీతాంబరసంజ్ఞ తలము,

కైటభారి రలంబు; గజవరదా యన్న

సవ, మహిశాయననా నలలమయ్యె,

అ.వె. రగణగురువు దేవరాజాయనంగఁ బ

ద్మాపతీ యనంగ దగణగురువు,

నరహరీ యనంగ నరహరి నరసింహ

నాఁగ నొప్పు సగము నలము నలము

17

ల.వ్యా:- కమలనాభా - 'సగగ' అను గణమగును. (ఈ మొదలైనవి ఇంద్ర చంద్ర గణములతో పరిగణింపబడును.)

కమతరూప - |||U| - నహ;

అసురాంతక - ||U|| - నలల;

అద్రిధర	-	U I I I	-	భల;
భద్రాయశా	-	U I I U	-	భ గణగురువు;
అంభోజాక్ష	-	U U U I	-	మగణలఘువు;
భువనేశ్వరా	-	I I U I U	-	సవ/సలగ;
అఘవిద్యేషి	-	I I U U I	-	సహ/సగల;
పీతాంబర	-	U U I I	-	తల;
తైటభారి	-	U I U I	-	రల;
గణవరదా	-	I I I I U	-	సవ/సలగ;
అహిశయన	-		-	వలల;
దేవరాజా	-	U I U U	-	రగ;
పద్మావతీ	-		-	తగ;
నరహరీ	-	I I I U	-	నగ,
నరహరి	-		-	నల;
నరసింహ	-	I I U I	-	నల;

ఈ తీరుగా గణములకుదాహరణముల నెరుగవలెను.

ఇంద్ర చంద్రాది గణభేదములు

క. ద్వితీయచతుర్థపదములు

ధాత్రీధర రెండు మడఁపఁ దక్కి-నగణముల్

మిత్రేంద్రచంద్రు లనఁజను

మాత్రాదిగణంబు మొదల మాత్ర లిడంగన్.

18

ల. వ్యా:- రెండు-మూడు-నాలుగు-గురువులతో ప్రస్తరించగా వానిలో మొదటి రెండేసి చొప్పున విడిచి - మిగిలినవానికి లఘువు అదిగానున్న చోటలలో ముందు మరియొక లఘువును చేర్చగా-క్రమముగా మిత్ర-ఇంద్ర-చంద్రా గణములగును.

- 1) రెండు గురువుల ప్రస్తారము— = UU ఇందు మొదటి రెండిం
IU టిని విడువవలెను.

UI

లఘ్వాది గణమున లఘువును I-II = ఈ “హ”, “న” గణ
చేర్చవలెను. ములు సూర్యగణములగును.

- 2) మూడు గురువుల ప్రస్తారము. 3) నాల్గగణముల ప్రస్తారము.

UUU ఇందు రెండింటిని విడువగా. UUUU

IUU

IUUU

UIU = ర మిగలిన వానిలో

UIUU = ర గ

లఘ్వాదులకు

- I - IIU = దగ లఘువులను ముందు I - IIUU = న గ గ
చేర్చగా.

UUU = త

UUUU = త గ

- I - UIU = సల

I - UIUU = సలగ

UII = భ

UIIU = భగురు

- I - III = నల

I - IIIU = నలగ

ఇవి ఇంద్రగణములు

UUUI = మగణలఘు

I - UIUU = సగల

UIUI = రల

I - UIIU = సగల

UUUI = తల

I - UIUI = సలల

UIII = భల

I - IIII = నలల

ఇవి చంద్రగణములు.

క. గలనగణము లినుఁ; డిందుఁడు
నలనగసలభరత, లింక నగగ నహ సలా
భల భగురు మలఘు నవ సహ
తల రల నవ నలల రగురు తగ లిందుఁ డజా!

19

- ల. వ్యా. :- 1) గ ల, న, గణములు = సూర్యగణములు - 2
2) న ల, న గ, న ల, భ, ర, త = ఇంద్రగణములు - 6
3) న గ గ, న హ, న లా, [నలల అనియు వ్యవహరింతురు]
భల, భగురు, మలఘు, నవ, సహ, తల, రల, నవ, నలల,
రగ, తగ, = చంద్రగణములు - 14

(భగణ-గురువులను - 'భగ' అనియు -, మగణ-లఘువులను - 'మల' అనియు అష్టి లార్థ స్ఫూర్తి కలుగుచున్నందున వ్యవహరింపరు భగణగురువు - మగణ లఘువు - అనియే వ్యవహరించెదరు.

గీ. ఒక్క నెలవున నెనిమిది యొకట నాల్గు
వెండి లఘువెక్కినవి నాల్గు వీనిలోన
నగణపునరుక్తి నొక్కటి దిగియె నౌల
దొంతి పదునాల్గు నిరువదితోమ్మిదింట.

20

- ల. వ్యా:- 3 గురువుల ప్రస్తారమున పుట్టినవి. 8 గణములు
2 గురువుల ప్రస్తారమున పుట్టినవి. 4 పీనిలో న గణము
-----రెండుసార్లువచ్చినది
12నది గావున దానిని
- 1 వర్జింపగా

11 రెండిట కలిపి పుట్టిన
గణములు.

లఘ్వాదులకు లఘువులను చేర్చగా పుట్టినవి = 4 =

నాలుగు గురువుల ప్రస్తారమున పుట్టినవానిలో మొదటి రెండు విడిచి
 లఘూదులకు లఘువులను చేర్చి గ్రహింపగ $14+15=29$. (ఈ 29
 గణములు చందస్సులో ప్రసిద్ధముగా వినియోగింబడునని తాత్పర్యము.)

సంయుక్తవర్ణగణంబులు.

క. జగణము నలమగు గగములు

భగణములగు గలము నగణభౌవంబుగనుక

నగము నగణ వగణములగు

దగణము భలమగును సంయుతముఁదీర్చినచోన్! 21

ల. వ్యా:- గణములందు గల గురువు ద్వితీయాత్రకము గావున దానిని
 రెండు లఘువులుగా మార్చినచో గలుగు గణభేదములను చూపుచున్నాడు.

ఉ. ఔర = అవుర, ఐదు = అయిదు;

జగణము = నలము. గల = నగణము. తగణము = భలము

గగము = భగణము. నగ = నవము.

క. మొగిళ్లు నలమగు నిటులక

నగణము నగణమగు నిటు లనంగుని తండ్రి!

తగణము; పాళ్లు లనంగా

భగణమువాకిళ్ళు భలము వాకిళ్లులనగన్ 22

ల. వ్యా. :- మొగిళ్ళు = జగణము. ఇందలి సంయుక్తమును దీర్చగా
 మొగిళ్లు = నలము. ఈరీతిగా తెలియవలెను.

గణఫలములు.

నవ్యసుఖప్రదాయి భగణంబు, జకారము రుక్ష్పదంబగుక,

ద్రవ్యముఁజేయునాలయకరంబునకారము, మా శుభంబు, యా

దివ్యసువర్ణకారి, పెతఁదెచ్చునురేఫ, విభూతినిచ్చుఁదా,
గావ్యములందు నాదినిడఁగర్తకు భర్తకు నంబుజోదరా!

గణాధిదైవతములు.

భగణము నేలుఁజందురుఁడు, భానుఁడు దాజగణంబునేలుఁదా
నగణము నేలు నిర్దరగణంబుఁ సమీరణుఁ డేలు నెప్పుడుఁ
సగణము, నుర్వియేలుమగణంబునొగిన్యగణంబుఁదోయముఁ
రగణముఁ బావకుండుఁ, దగణంబు సభంబును నేలుఁ, గేశవా!

ల. వ్యాః:- గణములకు అధిదేవతలను - అవి కావ్యాది సున్నప్పుడు
కర్తకు-కృతి భర్తకు గలుగు ఫలములను తెలియజేయుచున్నాడు.

గణము -	ఫలము -	దేవత
భగణము -	నూతన సుఖము -	చంద్రుడు
జ గణము -	రోగము -	భానుడు
స గణము -	ద్రవ్యము (ధనము) -	దేవగణము
స గణము -	లయము -	వాయువు
మ గణము -	శుభము -	భూమి
యగణము -	బంగారము -	జలము
ర గణము -	దుఃఖము -	అగ్ని
త గణము -	ఐశ్వర్యము -	లకాశము

కృత్యాదిపర్వసీయగణములు నక్షరములును.

క. పుర, శర, రస, గిరి, రుద్రుల

నరయ సకచటతప లిడుట యనుచిత మయ్య

క్షరములును రసభజంబులుఁ

బరిహరణీయంబు లాదిఁ బంకజనాభా !

25

ల.వ్యా:- పుర = త్రిపురములు-3; శర = బాణములు (మన్మథునికి బాణములు 5)5; రస=రుచులు-6, గిరి = కులవర్వతములు 7; రుద్ర = ఏకాదశరుద్రులు 11; ఆయాశబ్దములచే చెప్పబడు సంఖ్యల స్థానములలో ఏ ఒక్కస్థానముననైనను కృత్యాది పద్యమున ఆసిపాదమునందు అ, క, చ, ఊ, త, వ, అనువర్ణములలో దేనిని ప్రయోగింపరాదు. అట్లే గణములలో ర, స, భ, జ, గణములు గూడ ప్రయోగింపరాదు.

క. మొదలను కఖజలు చఫడలు

దధలును భయశేక్షవసలు తగ పుపవర్ణా

స్పదములు గాకుండిన మే

లొదవించును స్వరములెల్ల నుత్పవకారుల్.

26

ల.వ్యా:- వేరోక హల్లుతోగూడని క, ఖ, జ, వ, ఛ, డ, ద, ధ, భ, య, శ, ష, స, అనువర్ణములను కావ్యాదిలో ప్రయోగింపరాదు. అచ్చులన్నియు ఊత్పవమును చేకూర్చును. కావున అచ్చులకు నిషేధము లేదు.

క. మొదల నభంబులు రెండును

గదిసిన విభవంబు తభసగణసంగతి యొ

ప్పదు రయముల నధికశుభం

బొదవును భయములను హానినొందు నృసింహా !

27

ల. వ్యా:- కావ్యాదిని 'స భ' గణములు రెండు వరుసగా ప్రయోగించి నచో (అనగా మ త్తేభము మొదలైన పద్యములతో కావ్యారంభమైనచో) విభవము గల్గును. 'తభన' గణములు వరుసగా కావ్యారంభమున గూడవు. 'రయ' గణములధిక కుభము నొనంగును. 'భయ' గణములతోనైనచో హాని గలుగును.

క. ఒనరంగ శుభవాచకములు

ఘనతరమగు దేవవాచకంబులు నై పే

ర్చినగణములు వర్ణంబులు

ననింద్యములు కృతుల మొదల నహిపతిశయనా ! 28

ల.వ్యా:- కుభమును చెప్పు పదములు (స్వస్తి-భద్రము-కల్యాణము -ఇత్యాది పదములు) దేవతలను చెప్పు పదములు, మొదలగునవి నింద్యములు గావు.

)—(

ప్రాస ప్రకరణము

క. ప్రాసం బగు రెండవయది

వాసనగల మొదలి వ్రాయి వడి యనబరగొక,

బ్రాసంబు లన్నియెడలను

బాసురముగ వడులు పాదపాదముల హరీ !

29

ల. వ్యా:- ప్రతిపద్యపాదమున - రెండవ పర్వము ప్రాసమనబడును. ఉక్తస్థానములలో నున్న పర్వము-తో అజ్ఞులైత్రి గలిగెన అది పర్వము యతియగును.

క. ఆదిని గురులఘువులలో

నేది నిలిపె నదియె మొదల నిడి పాదములు

త్పాదించవలయు నుపజా

త్యాదుల మిత్రములఁ దక్క నంబుధిశయనా!

30

ల. వ్యా :- ఉపజాతులు-మిత్రములు-అనువానిని విడిచి మిగిలిన సమస్తములలో కందము మొదలగువాని యందు ప్రాసవర్ణమునకు ముందుండువర్ణము-ప్రథమపాదములో దీర్ఘమైనచో దీర్ఘము-హ్రస్వమైనచో హ్రస్వము-అన్ని పాదములలోను గావలెను. అట్లే ప్రాసము బిందువుగాని ఖండ బిందువు గాని ముందున్నదగుచో అన్ని పాదములందు అట్టిదే గావలెను.

ఆ.వె. కుటిలకుంతలములు నిటలంబుపైఁ దూల

నోట లేక ధేనువాటమునకు

నదె యశోదపట్టి కదలెఁ బొమ్మనినఁ బ్రా

సాది తేటపడుఁ బ్రమాద మెనఁగ.

31

ఆ.వె. నందనుతుఁడు నాఁగ సౌందర్యనిధి యన

నమరు బిందుపూర్వకము మొదలను

బక్షిగమనుఁ డన నభోక్షజుఁ డన నంయు

తాక్షరాది చెల్లు ననమగురువు.

32

ఆ.వె. అర్థబిందుసహిత మగువర్ణమునకుఁ బ్రా

సాది యరయ నిడుదయక్కరంబు

నేడు మనకుఁ గల్గినాఁడు లక్ష్మీనాథుఁ

డేటి కింక నేడు మాట లనఁగ.

33

ల. వ్యా :- ఇందు ప్రాయశముగా ప్రాసమునకు మారుగా ప్రాసయతి ఉదాహరింపబడుచున్నది. రెండింటికి నియమములు సమానము.

కుటిల - విటల - హ్రస్వలఘుపూర్వక ప్రాసమునకుదాహరణము

నోట - వాటి - దీర్ఘ పూర్వకప్రాసము "

నంద- సౌందర్య - బిందుపూర్వక ప్రాసమున "

పక్షిగ - ధోక్షజు - సంయుక్తార ప్రాసమగుటచే రెండుచోట్ల
పూర్వవర్ణము గురువు.

నేడు - నాడు - అర్థబిందుపూర్వక దీర్ఘపూర్వక ప్రాసము.

ఏటి - మాట దీని లక్షణము ప్రకారము మాట శబ్దములో గూడ అరసున్న ఉండవలెననిపించును. గాని ట వర్ణమునకు 51వ పద్యమున వికల్పమని సూచింపబడుటచే ఈపాదమిచ్చట లక్ష్యముగాదు." మాటలో అరసున్న యుండవలెనని పై పద్యము వలన నూహింపనగును" అనుట పుటి పూర్వముద్రణములలో ప్రామాణికము. 52వ పద్యము అరసున్న లేకుండుటకే ప్రమాణము.

ఆ.వె. కుఱుచమీఁదిసున్న మఱి తేల వ్రాయఁ బ్రా

సద్వయాది నిట్లు జరగు నచ్యు

తుఁడు సమస్త వల్లభుఁడు నాఁగ నయ్యచ్యు

తుండు సకలవల్లభుండనంగ.

34

ల. వ్యా :- హ్రస్వముమీద పూర్ణబిందువు వికల్పముగా ఖండముగా మారును-గావున - మారినచో రెండు స్థలముల యందు మారవలెనను భావముతో-తుఁడు - భుఁడు - తుండు - భుండు, అనురీతి నుండవలెనని చూపినాడు.

మఱియు ద్వాదశవిధప్రాసములు.

క. సమనామ ప్రాసము ప్రా

సమైత్రి ఋత్రిలును ప్రాది సమలఘువు విక

ల్పము బిందు వర్ధబింద్యా

ఖ్య ముఖ్య సంయుక్త సంధిగత సంజ్ఞకముల్. 35

ల. వ్యా:- ప్రాసములు 12-

1. సమనామ ప్రాసము - 2. ప్రాసమైత్రి - 3. ఋప్రాసము
4. త్రిప్రాసము 5 ప్రాదిప్రాసము - 6. సమలఘుప్రాసము - 7. వికల్ప
ప్రాసము-8. బిందుప్రాసము - 9. అర్థబిందుప్రాసము - 10. ఉభయ
ప్రాసము - 11 సంయుక్త ప్రాసము - 12 సంధిగత ప్రాసము అని
వానిపేర్లు.

1. సమప్రాసము :-

క. అరసున్నలు నెఱసున్నలు

నొరసినవర్ణములు జడ్డయును దీర్ఘమును

బెరసినచోసమవర్ణము

లరసి నిలుపవలయుఁ దోయజాసనజనకా !

36

ల. వ్యా. :- అర్థ బిందువుతోగాని, పూర్ణబిందువుతోగాని కూడిన
వర్ణము, జడ్డ=ద్విత్వము (సంయుక్త వర్ణమనియు గ్రహింపవగును),
దీర్ఘము పూర్వమునగల వర్ణము, ఇట్టిది ప్రాసమైనచో అట్టివర్ణములే
మిగిలిన పాదములలో గూడ నుంచవగును.

క. పరువడిఁ ప్రాసములు సమా

క్షరసంశోభితములయినఁ, జాలును మఱి త

త్వరవై సాదృశ్యంబులు

పరిహరణీయంబు లందుఁ బంకజనాభా !

37

ల. వ్యా. :- ప్రాసము - సమాక్షరముగావలెను. యతివలె మిత్ర పర్ణములతో ప్రాసము కూర్చరాదు. అయినను సమానమగు అక్షరము (హల్లు) ఉన్నచో చాలును. సర్వసామ్యము అక్కరలేదు. (వై సాదృశ్యము = విశేషమైన సాదృశ్యము).

ఆ.వె. వీఁడె శృష్టుఁ డల్లవాఁడె ప్రలంబారి

కొండ యెత్తె నితఁ డతండుద్రవ్య

నొడ్డగడవుగాఁగ దొడ్డరా జేలెడి

వీడుఁ నాఁగ బ్రాస మీడువచ్చు

38

ల. వ్యా. వీఁడే - వాడె - అర్థ బిందుపూర్వకముగా రెండు చోటల నున్నందున సమప్రాసము.

కొండ - తండు - పూర్ణబిందు పూర్వకముగా రెండు చోటల నున్నందున సమప్రాసము.

నొడ్డ - దొడ్డ - ద్విత్వాక్షరమే రెండు చోటల నున్నందున సమప్రాసము.

వీడు - మీడు - దీర్ఘపూర్వకత్వము రెండుచోటల నున్నందున సమప్రాసము.

గీ. ఆయుపేంద్రుని బొడఁగాంచు టేయుపాయ

మనెడు దీర్ఘాదు లచట హ్రస్వాదు లయిన

నయ్యుపేంద్రుని బొడఁగాంచు టెయ్యుపాయ

మన సమప్రాస మగు నూఁదఁజనదు రహల.

39

ల. వ్యా. :- ఆయు - ఏయు - ఇత్యాదులలో త్రికసంధి జేసి (దీర్ఘమును హ్రస్వముగాను - మీదివర్ణమును ద్విత్వముగాను జేసి).

అయ్యు - ఎయ్యు - అనురీతిగా రెండు చోట్లను రూపసామ్యముతో ప్రాసముంచినచో మాత్రమే సమప్రాసమగును. భిన్న రూపములతో ప్రాస ముంచరాదు రహవర్ణములు (శవసహలును) పరమైనపుడు ద్విత్వము (పూర్వవర్ణమునకు హ్రస్వమును) రాదు.

2. ప్రాసమైత్రి :-

గీ. లళలు రెండును నొండొంటఁగలసి వచ్చు
నమరు నన్యోన్యమును ఋయుతాయుతములు
బిందుపూర్వమై తమలోనఁ బొందు బమలు
ప్రాసమైత్రికి నిది స్వరూపంబు దెలియ.

40

ల. వ్యా:-1)ల-ళ ఈ రెండును మిత్రవర్ణములగుటచే పరస్పరము ప్రాసము చెల్లును.

2) ఋవర్ణముతో గూడిన హల్లునకు- ఋవర్ణముగాక మిగిలిన అచ్చులతో గూడిన హల్లునకు ప్రాసము వేయనగును. (ఇది స్పష్టార్థము మాత్రమే చెప్పబడినదని గ్రహింపనగును)

3) బిందుపూర్వకమైన 'బ-మ', వర్ణములు పరస్పరము ప్రాసము నకు చెల్లును. (తెనుగున బిందుపూర్వక మకారముండదు. కావున బిందు పూర్వక బకారము-ద్విత్వమకారముతో ప్రాసము చెల్లునని చెప్పవలసి యుండును. కాని ఇచ్చిన ఉదాహరణము ప్రథమాపిభక్తి మువర్ణము 'ంబు'

‘ంబు’ ‘మ్ము’ అను రూపములతో ప్రాసమువాడుట సంప్రదాయములో గోచరింపనందునను; ఇది గ్రాహ్యముగాదు. కావున ప్రథమావిభక్తి మువత్తము ‘మ్ము’గా మారిన స్వరూపములో ‘నెమ్మి’ ఇత్యాదులలోని సహజ ద్విత్వమకారముతో ప్రాసము చెల్లినని చెప్పట యుక్తము. ఇట్లు చెప్పినచో నిదియు స్పష్టార్థమే అగును) ఈ మూడు విధములు ప్రాసమైత్రిప్రాసమనదగును.

ఆ. వె. నీలవర్ణ గర్భగోళంబు నందు లో

కంబు లెల్ల నుండు నెమ్మితోడ

శ్రీకినాడయఁ దుజ్జ్వలాశృతి యితఁ డన్నఁ

బ్రాసమైత్రి యిట్లు పరంగుఁ గృష్ణ !

41

ల. వ్యా:- నీల- గోళ- లకారమునకు శకారముతో ప్రాసము గూర్చబడినందున ప్రాసమైత్రి.

కంబు- నెమ్మి- బిందుపూర్వక బకారమునకు ద్విత్వమకారమునకు ప్రాసముగావున ప్రాసమైత్రి.

ఈ గ్రంథముననుసరించి ‘నెమ్మి’ అని వ్రాయుట - ఉచ్చరించుట అనాటి అలవాటు విహితమేయవచ్చును.

శ్రీ కి - లాకృ - ఋవర్ణయుత కకారమునకు - ఋభిన్నమగు అచ్చుతో గూడిన కకారమునకు ప్రాసముచేయుటచే ఇది ప్రాసమైత్రి.

గీ. తగ ఋకారాన్వితంబు ద్విత్వంబు గాఁగఁ

బరఁగు నచ్చపుజడ్డతోఁ బ్రాసమైత్రి

యక్కపానిధి హరిఁగని మొక్కి రనఁగ

సంభృతాశ్రితుఁ డతిశయోజ్ఞంభుఁ డనఁగ.

42

ల. వ్యా:- ఋకారముతో గూడిన ద్విత్వవర్ణమునకు కేవల ద్విత్వవర్ణముతో ప్రాసము గూర్చనగును. ఇదియు ప్రాసమైతియగును.

అక్క - మొక్కి - అనునది ఉదాహరణము.

సంభృ - జృంభు - అనునది 'జడ్డ' అనుపదమునకు సంయుక్త
అర్థము చెప్పి

సమ్ము - జృమ్ము - అనురీతిగా వ్రాసి ఉదాహరణమనదగును.
వాస్తవమునకు ఈ రెండు ఉదాహరణములు-ఇందు చూపిననియమము గూడ
40వ పద్యమున చూపిన రెండవనియమమున అస్తర్భవింశతుగావున స్పష్టా
ర్థమే అనదగును. ఋకారముగూడ మిగిలిన అచ్చులవంటిదే, స్వరమైతి
-ప్రాసమున అవసరములేదని 37వ పద్యమున చెప్పబడినది.

3. ఋప్రాసము :—

క. ఆరయ స్వరగణ మయ్యు ఋ

కారము ఋప్రాస మనఁగఁ గదియును రేఫం

జేరి తనయురముఁ దన్నిన

యాఋషిపాదంబుఁ బిసికె నచ్యుతుఁ డనఁగన్. 43

ల. వ్యా:- కేవల ఋవర్ణము రేఫతో ప్రాసమున చెల్లును.

జేరి - - యాఋ - అనునది ఉదాహరణము. ఇట్టి ప్రయోగము
ప్రాసములలో అప్రసిద్ధము-

గీ. తెల్లమిగ ఋకారము యణాదేశవశత

రేఫ యగుటఁ బ్రాసంబయ్యె రేఫ క్లిట్టు

లిదియె పరవర్ణయుత మయ్యెనేని ప్రాస

మైతి యగుఁ గాని రేఫసంబంధి గాదు.

ల.వ్యా:- ఋకారముయనా దేశమున రేఫగా మారును. (పితృ+అనతి= పిత్రానతి) కావున ఋకార రేఫలు పరస్పరము ప్రాసమున మిత్రము లగును." "ఈ ఋకారము పరమగు వర్ణముతో కూడినచో ప్రాసమైత్రి యగునుగాని రేఫసంబంధిగాదు." (అను ఈ వాక్యము సమన్వితమగుట లేదు. పరవర్ణముతో గూడుట అనగా 'ఋక్' అనురీతిగా గావచ్చునుగాని దీనికి ప్రాసమైత్రితో సంబంధములేదు. అజాద్యుత్తర పదముతో సంధిని బొందిన 'పిత్రానతి' ఇత్యాది రూపము పరవర్ణముతో గూడిన దానికి లక్ష్యమని భావించినను ప్రాసమైత్రితో సంబంధము గాన్పించుటలేదు. కావున పరవర్ణము వేరొక హల్లుతో గూడినది, అని అర్థముచెప్పి 'ప్రాసమైత్రి' ఉదాహరణములతో 'శ్రీకి-ఆకృ' అనురీతిని సంబంధము చెప్పవలెనని తోచుచున్నది. ఇందలి 'ఋకారము యనాదేశవశత రేఫయగుటఁ బ్రాస మయ్యె-రేఫకిట్టులు' అను కారణముగూడ సరియని దోచుటలేదు. అట్లయినచో ఇ-ఉ-౭-వర్ణము గూడ యనాదేశసంధిలో య -వ -లలుగా మారు నుగావున వానికిని ఈ విధముగా ప్రాసమొప్పువలసి యుండును, ఇట్టి ప్రయోగములు ఋకారవిషయమున గూడ కన్పట్టుటలేదు)

4. త్రిప్రాసము :-

గీ. సంఖ్యఁ బలుకుత్రికారంబుఁ జనుఁ దకార
సదృశమై త్రికారప్రాససంజ్ఞ గలిగి
యాత్రివిక్రముఁ డభయప్రదాత యనఁగ
వాక్త్రీపథగోజ్జ్వలులు విష్ణుభక్తులనఁగ.

45

ల. వ్యా:- సంఖ్యావచకమగు 'తి' శబ్దమును కేవల త కారముతో ప్రాస మున గూర్చవచ్చును. ఉ. ఆత్రి - దాత - ఇట్టిది వేరొక హల్లుతో గూడినను జెల్లుననుటకు వాక్త్రీ - భక్తు - అని ఉదాహరణము,

గీ. ఈత్రి కారంబునకుఁ దీయ యెసఁగఁ గ్రింది

రేఫ సంప్రసారణమున ఋత్వ మయి తృ

తీయయగు నీత్రికార మర్ధించి చూడ

నాతకారంబునకుఁ బ్రాసమయ్యె నచట.

46

ల. వ్యా:- ఈత్రికర్తము 'తీయ' అను ప్రత్యయముతో గూడినప్పుడు - సంప్రసారణముచే రేఫ-ఋవర్ణముగా మారి 'తృతీయ' అని అగును. తృవర్ణము తగఁజింతము నందలి మిగిలిన అన్ని వర్ణములతోను ప్రాసముగా గూఢనుగదా! కావున ఈ 'త్రి' అనుదానికి కేవల త కారముతో ప్రాసము గూర్పవచ్చును. (ఇట్టి ప్రయోగములు ప్రచురముగా గన్పట్టుట లేదు.)

గీ. ఇ డ ఋ ణ ల కచ్చ పరమగు నేని సంధి

య వర లాదేశ మగునట్టి యవరలలకు

నడరి ఇ డ ఋ ణ లాదేశ మయ్యె నేని

యది కృతుల సంప్రసారణ మండు బుధులు.

47

ల. వ్యా:- ప్రసంగవశమున యణాదేశసంధి-సంప్రసారణములను వివరించుచున్నాడు.

ఇ-ఉ-ఋ-౯- అనువర్ణములకు విజాతీయమగు అచ్చువరమైనప్పుడు య-వ-ర-ల-లాదేశమగును. ఇది యణాదేశమనబడును. ఇట్టి యవరలలకు ఆయానిమిత్తములందు ఇ ఉ ఋ ణ లాదేశమగును. "ఇగ్యణఃసంప్రసారణమ్" అని (1-1-45) పాణిని సూత్రము.

5. ప్రాదిప్రాసము :—

గీ. ప్రాదియై యనశబ్దంబు ప్రాణ మగుటఁ
బరఁగ నణలకు వేర్వేఱ ప్రాసమయ్యె
క్షోణీధరుఁ డెత్తె నేనుఁగు ప్రాణ మనఁగ
దానవారాతి శ్రేతలప్రాణ మనఁగ.

48

ల. వ్యా:- 'ప్ర' అను ఉపసర్గతో కూడిన 'అన' శబ్దము 'ప్రాణము' అని అగునుగావున 'ప్రాణ' శబ్దములలోని 'ణ' వర్ణమునకు-నకారముతో కూడ ప్రాసము చెల్లును.

క్షోణీ - ప్రాణ - ఇచ్చట ణ కారముతో ప్రాసము కూర్చబడినది.

దాన - ప్రాణ - ఇచ్చట న కారముతో ప్రాసము కూర్చబడినది.

ఇట్లు వివరించుచున్న 'ణ' కారముతోడను-పూర్వరూపమగు 'న' కారముతోడను గల 'ప్రాణ' శబ్దమునకు ప్రాసము చెల్లును. ఇది ప్రాది ప్రాసమనబడును.

6. సమలఘుప్రాసము :—

గీ. ఓలి రేఫతోఁగూడియు నూఁదఁబడక

తేలి తెలుఁగునఁ దమయట్టి వ్రాలతోన

సమలఘుప్రాస మగు తెక్క లమరఁబట్టి

విడిచె నసురఁ గృష్ణుఁడు దిక్కు లద్రువ ననఁగ.

49

ల. వ్యా:- రేఫతో గూడిన సంయుక్త వర్ణములైనను అద్రుచు-విద్రుచు- ఇత్యాది పదములలో సంయుక్తమునకు పూర్వవర్ణము గురువుకానేరదని సంప్రదాయము, అట్టి పదమును ఒకచో ప్రయోగించినచో రేండవచోట గూడ అట్టిపదమునే ప్రాసమునకై ప్రయోగించవలెను. లేనిచో ఒకచో గురు

పూర్వము-ఒకచో లఘుపూర్వము ప్రాసముగాగలదు. అట్టి వై షమ్యమును పరిహరించుటకై 'విద్రితే-లద్రువ' ఈ తీరుగ ప్రయోగించినచో సమలఘు ప్రాసము ఆగును. ఇందు 'వి-ల' వర్ణము లఘువులే.

7. వికల్ప ప్రాసము :—

గీ. సానునాసికలౌ వర్ణహల్లులకుఁ దృ
తీయములు వికల్ప ప్రాసమై యెల్లరు
ప్రాజ్ఞుగంబుపైరవిదోచెఁ నగ్ని వోలెఁ
భ్రాజ్ఞులుండై నుతించెనీవాగ్ని యనఁగ. 50

ల. వ్యా:- అనునాసిక వర్ణములగు జ-ఇ-ఇ-న-మ-అను వర్ణములతో గూడినట్టి వర్ణములలోని మొదటి నాల్గువర్ణములు వికల్పముగా తత్తత్పంచ మాక్షరములుగా మారును. అట్టిచో అట్టి మాధుర్య చెందక మూడవ హల్లులుగా నున్న రూపములతో గూడ ప్రాసమును గూర్పవచ్చును.

ఉ ప్రా జ్ఞు - అగ్ని - ప్రాజ్ఞు - వాగ్ని.

8. బిందుప్రాసము :—

గీ. వేర్చి పొల్లున కారంబు బిందు వగుచు
మీఁద నున్నధకారంబు నూఁదఁ బ్రాస
బంధమగుఁ గృష్ణఁ డుదయించినం ధరిత్ర
యంతయును నిరుపద్రవం బయ్యె ననఁగ. 51

ల. వ్యా:- కేవల న కారమునకు (ద్రుతమనుటయు క్తము) ధకారము పరమై బిందువుగా మారినప్పుడు - బిందుపూర్వక ధకారముతో ప్రాసము గూర్పవచ్చును. ఉ-‘బంధ-నంధ’ ఇది వాస్తవమునకు జెప్పినవసరము లేదు. యథాశ్రతమగు రీతిలో వర్ణములను గ్రహించుట ప్రాసము లన్నింటియందు సమానమే గావున సప్తష్టాత్తమని గ్రహింపవలెను.

9. అర్థబిందు ప్రాసము :—

గీ. సార్థబిందువు లై తేలిసట్టి పటల

కరయఁ బ్రాసంబు నిర్బిందు వై నఁ జెల్లు

వీపు మూపులు మఱి లలమోపు లయ్యె

మాట లేటికి మేటి తాఁబేటి కనఁగ.

52

ల. వ్యా:- అర్థబిందువులతో గూడిన 'ప-ట' వర్ణములకు -అర్థ బిందువులు లేని 'ప-ట' వర్ణములతో ప్రాసము గూర్పవచ్చును. "వీపు-మోపు-
-శేటి"

10. ఉభయప్రాసము :—

క. చూడఁగ లకారరేఫలు

గూడుడకారంబు చను నకుంతిత గతిఁదో

ద్రోడన నుభయప్రాసము

జూడఁబడును సంయుత ప్రసంగతిఁ గృష్ణా!

53

ల. వా:- 'ల,ర' వర్ణములతో గూడిన డ కారము-తేవల డ కారముతో కూడ ప్రాసము చెల్లును.

ఆ.వె. పాడి మరగి బ్రతుకువాం డ్రిల ప్రవేతలు

వాండ్ర వెన్న లేలఁ దండ్రీ ! యనఁటి

పండు కొఱకు వింత యిండ్లకు బోకు కృ

ష్ణుండ నీకు బ్రాలె పండ్లు నిచట.

54

ల. వ్యా:- పాడి - వాండ్రీ, పండు - యిండ్ల

వాండ్ర - దండ్రీ, ప్టుండ - పండ్లు.

ఇందలి మొదటి ఉదాహరణమున ఒకచో ఖండబిందువు-వేతొకచో పూర్ణబిందువు పూర్వమున నుండుటచే ఆయుక్తము. ఈ లక్షణమునకు లక్ష్యములు ప్రామాణిక కావ్యములలో గన్పట్టవు. 2, 3, 4, ఉదాహరణ ములకూడ అట్టివే.

గీ. రలయుతాయుత ప్రాస మార్గముఁ దలంచి
వాండ్ల లేఁ జూపు మోముల దీండ్రమారె
ననుచు రెండును గూర్చిన ననువుఁడప్పు
నండ్రు నిఖిలార్థవిదు లైన దండికవులు.

55

ల. వ్యా:- 'ల-ర' వర్ణములతో గూడియున్న—కూడని-కేవల డ కారము లకు ప్రాసమందుటచే 'డ=డ=క్ష' అను సామ్యముచే డ్ర-క్ష అను వానికి గూడ సామ్యమును భావించి ప్రాసమున వాడరాదు అని మహాకవుల అభిప్రాయము. కావున-వాండ్ల-దీండ్ర' అను రీతిగా ప్రాసము గూర్చ రాదు.

11. సంయుత ప్రాసము:-

ఆ.వె. పాడు నూరు ప్రోలు బహువచనంబులై
పరఁగుచుండు నూఁది పలుకు నపుడు
తేల్చి పలుకునపుడు దీపించు సంయుత
ప్రాస మిరుదెఱఁగులఁ బద్మనాభ!

56

ల. వా:- పాట - ఊరు - ప్రోలు - అను (ఇత్యాది) పదములు బహువచనములలో పాళ్ళు - ఊళ్ళు - ప్రోళ్ళు - అనిగాని-పాకులు-ఊకులు-ప్రోకులు-

అనిగాని రూపములను బొందును. సంయుక్త రూపములకు సంయుక్త రూపములతోను అసంయుక్త రూపములకు అసంయుక్తములతోను (ఉదాహరణమును ప్రాసము వేయుట సంయుత ప్రాసమనబడును....

ఆ.వె. పాళ్ళు మనుజు లెక్క నూళ్ళు గాఁదొడఁగె న
య్యూళ్ళు మిగుల బలసెఁ బ్రోళ్ళు గాఁగ
భాగ్యవంతుఁ డేలుపాళ్ళులు నూళ్ళులు
ప్రాళ్ళు లయ్యె బ్రాతె కూళ్ళులిచట.

57

ల. వ్యా:- పాళ్ళు - నూళ్ళు ప్రోళ్ళు - కోళ్ళు
య్యూళ్ళు - బ్రోళ్ళు

ఆ.వె. తెలుఁగునందు లేదు లలిఁ గ్రిందినుడి గ్రుచ్చె
గ్రుమ్మెనాఁగ రేఫకొమ్ము గాని
ప్రాసమైత్రి చొరదు దా సంయుత ప్రాస
మగును రేఫయుతము ననుసరించి.

58

ల. వ్యా:- తెలుగులలో క్రింది నుడి-అనగా ఋనర్థములేదు. సంస్కృత మందలి ఋనర్థము తత్సమములలో మన్నను అచ్చతెనుగు పదములలో లేదని గ్రహింపవలెను.

గ్రుచ్చె - గ్రుమ్మె - ఇత్యాదులలో రేపము - ఉ కారమున గలదు.

అట్టివానికి అసంయుక్త హల్లుతో ప్రాసము చేయరాదు.

ఋకారమునకు వలె ప్రాసమైత్రి వీనికి గూడదని తాత్పర్యము.

క, ఈ క్రిందటి రేఫలునను, మైత్రాలు
 చుండేలి ప్రాసముగు సంయుక్తం
 బాక్రూరస క్ర భయమున, వాక్రూవ్య
 దే గజము భక్తవత్సలుననంగన్.

53

ల. వ్యా:- కావున - అక్ర - వాక్ర - అనురీతిగ సంయుక్త వర్ణ ప్రాసమే
 గూర్చునగును.

క. ధ్రువముగ సంధిజనితరూ
 పవిశేషప్రాస మనంగ బరంగు పకారం
 బవిరళవకార మగు న

య్య వదాణవపా లెఱుంగ ననంగ ముకుందా! 60

ల. వ్యా:- సంధి కార్యము చేగలిగిన రూపవిశేషముగల చోటులలో నిర్ద
 రూపమున గల వర్ణములతోడనే ప్రాసము గూర్పవలెను. ఉదాహరణము
 నకు-‘ప’కారము ప్రథమా విభక్తి పైనున్నపుడు ప కారముగా మారును.
 కాబట్టి ‘ప’ కారము తోడనే ప్రాసము వేయవలెను. కావున-

ధ్రువ-పవి-బవి-య్యవ- (అయ్య+పదారవ) అని ప్రాసము
 యుక్తము.

వ. అది యెట్లునిన.

క. ప్రథమాంత విభక్తులపై
 గధితములగు కచటతపలు గనడదవలగున్
 బృధివి నివి గజడదబలగు
 బ్రథమపు సున్న లగునాంత పదములఘోదన్.

62

ల. వ్యా:- దానికి వివరణమును చూపుచున్నాడు. ప్రథమాంత పదములపై గల కచటతపలు గనడదవలుగా మారును. ద్రుతప్రకృతికములపై గల కచటతపలు గజడదబలుగా మారును. ఇట్టిచో పూర్వవర్ణమగు నకారము బిందువుగమారును. ఇట్టి సంధిస్థలములలో సిద్ధరూపమునగల వర్ణములతోనే ప్రాసమును గూర్చవలెను.

ఉదాహరణము :

గీ. వాఁడు గనువాఁడు నేకొనువాఁడు డెక్కు
లాఁడు వాఁడు దపోనిధి వాఁడు పెద్ద
చిక్కెఁ గరి మ్రొక్కెఁజెలి వాక్కుఁడక్కు పెట్టె
శౌరిఁ దలఁచేనిన్ బిలిచె నాసంఘు లిట్లు. 63

ఆ.వె, ఆయచేత సద్వితీయ దానిజరూప

మయ్య నుండుఁ బ్రథమయట్టు లుండుఁ
గ్రతువు గాచె దాశరథి కృష్ణుఁ డొకపర్వ
తమును గొడుగు భంగిఁ దాల్చెననఁగ. 64

గీ. అచ్చమిఁదచ్చన యకార మాయజుండు
కొమ్ము గలహల్లు ప్రథమైనఁగ్రుంకు నచ్చు
గురుఁడుపేండుండు పెఱచోటఁ గ్రుంకు నొండెఁ
జను నకారంబు జనులందు జనులయందు. 65

గీ. ఓలిఁ గర్మధారయవచ్చు లుత్పములుగ
నచ్చు తుద నుండ టనుములౌ నాంధ్ర సంధిఁ

గఱుకుటగచరు ల్లట్టి రక్క-జపుటుదధి
 వితతయశుఁ డైన రాజనానతి ననంగ.

66

గీ. నుఱులురులు పొల్లు తాను దెనుంగు నందు
 హేమ మిది పదాఱ్ఱున్నె నల్మోము లతఁడు
 ప్రబలి హరిఁ గొల్చియున్న వా ర్పరమమునులు
 గోటిలో నొప్పు నతికిఁ గన్గొగ లనంగ.

67

ల. వ్యా:- ఈ పద్యములలో వ్యాకరణ కార్యములు పేర్కొనబడినవి.
 స్పష్టము.

గీ. ద్విత్వమున కాదివర్ణంబు తెనుఁగునందు
 నూఁదకుండును వలసిన నూఁదియుండు,
 జానకీవల్లభుఁడు క్షమాశాలి యనఁగ
 దశరథాత్మజుఁడు స్యామి ధాత్రి కనఁగ.

68

ల. వ్యా:- ‘ద్విత్వము’ అను శబ్దము ‘సంయుక్త వర్ణము’ అనునర్థమున
 వాడబడినది. సంయుక్తమునకు ముందున్న వర్ణము వికల్పముగా గురు
 వగునవి తాత్పర్యము.

ఉ- (1) 3వ పాదమున-‘దుక్ష’ ఇచ్చట గీతి లక్షణముననుసరించి ‘దు’
 లఘువు కావలెను. అట్లే ప్రయోగింపబడినది.

ఉ- 2) 4వ పాదమున ‘జుఁడు - స్యామి’ ఇచ్చట గీతి
 లక్షణముననుసరించి ‘దు’ గురువుకావలసి యున్నది. గురువే అయినది.
 (వాస్తవమునకు “సంయుక్తే సంస్కృతా ద్యేతు సర్వమన్త పదం
 లఘు అనునదర్శరణ కారికననుసరించి- సాంప్రదాయక ప్రయోగములనను
 సరించియు, సంస్కృతపదాది సంయుక్తము పరమగునపుడు పూర్వ

మందున్న తెనుగు వర్ణము ఎప్పుడును గురువును కారాదు. అందుకు విరుద్ధముగా వికల్పముగా గురువగునని చెప్పుట - ప్రయోగించుట ప్రామాణికము అనదగదు.

మఱియు శబ్దాలంకారవిశేషంబులు ప్రాసంబులు నెట్టివనిన.

షడ్విధ ప్రాసములు

క, అమరఁ గడుదుష్కరము ద్వం

ద్వము త్రి చతుష్ప్రాసములును దగ నంత్యప్రాసమును ననుప్రాసము ననఁ

గ్రమమున షడ్విధము లయ్యెఁ గంసవిచారీ!

70

అ. వ్యాః- దుష్కరము - ద్వన్తము - త్రిప్రాసము - చతుష్ప్రాసము
అంత్యప్రాసము - అనుప్రాసము అని శబ్దాలంకారమై పరుగుచున్న
ప్రాసము - ఆరు విధములు

1. దుష్కర ప్రాసము:

క, దోఃకీలితమః కటక యు

రః కలితరమాభి రామ రంజితసుజనాం

తః కరణ ఖండితారాశి

రః కందుక యనఁగ దుష్కరప్రాసమగును.

71

అ. వ్యాః- దుష్కరము-చేయుటలో శ్రమ గలిగించునది అని భావము.
శ్రమతో సాధింపబడు ప్రాసము అని అర్థము తెలియుచున్నది. ఇందు
విసర్గపూర్వక కీ కారము ప్రాసముగా చూపబడినది గావున దుష్కర
ప్రాసము. ఇది ఒక విధము. ఇట్లే పలువిధములుగా దుష్కర ప్రాసము
చూపవచ్చును. మొదటి రెండు పాదములలో త్రిప్రాసము గూడ ఇందు
కన్పట్టుచున్నది. దోఃకీ-రఃక-తఃక-రఃక,

2. ద్వంద్వప్రాసము:—

క. కంజనయన భవభీతివి

భంజన శుకశౌనకాది బహుమునిచేతో

రంజన ద్వంద్వప్రాస మ

నంజను నిష్కాటఁ బల్కినం గృతు లందున్.

72

ల. వ్యా:- ద్విప్రాసమనగా వర్ణద్వయమునకు ప్రాసము చూపుట. లక్షణములు సంజ్ఞలచే తెలియుచున్నందున ఉదాహరణములు మాత్రము గ్రంథకర్తచే చూపబడినవి.

కంజన—భంజన - రంజన - నంజను -

3. త్రిప్రాసము :

క. తానవనీత ప్రియుఁ డన

దానవనిక్మూల నైకతత్పరుఁ డన స

న్మోనివినుతుఁ డన సతసుర

ధేను వనం గృతులయందుఁ ద్రిప్రాసమగున్.

73

ల. వా:- ఇట్లే మూడు వర్ణములతో ప్రాసమును చూపుట !

తానవనీ - దానవని - న్మోనివిను - ధేనోవన

4. చతుష్ప్రాసము:—

క. వారణవరద నిశాటవి

దారణ వీరావతార ధరణీవలయో

ద్ధారణ విరచిత సత్యవ

ధూరణ విజయ యనఁ దగి చతుష్ప్రాసమగున్.

74

ల. వ్యా:- ఇందు నాలుగు వర్ణములకు ప్రాసము చూపుట, ఇందు మూడు పాదములు మాత్రమే లక్ష్యము. వారణవర - దారణవీరా - ధారణవర-1 “ధూరణవరణయ యనంజతుప్రాసమగున్” అని పాఠాంతరము చూపి ఇట్లుండనగునని లేనిచో చతుష్పాస భంగమగునని పూర్వముద్రణము లందు అధస్పాచికలో గలదు.

ఇది కేవలము శబ్దాంశకారమైనందున నాలుగు పాదములందును చూపనవసరముండదు! వసుచరిత్రాదులలో ఇట్టిలక్ష్యములు చాలగలవు. కావ్యాదర్శములో గూడ ఏ తదనుకూల లక్షణములు గలవు. ఈ ప్రాసము లలో హ్రస్వ దీర్ఘ పూర్వకత్వాదివియమములు గూడ పాటించనవసర ముందని రెండవ పాదమునుబట్టి తెలియుచున్నది

5. అంత్యప్రాసము:—

క. అగణితవిభస్ఫూర్తి!

నిగమాగమనతతవినుత నిర్మల మూర్తి

జగదభిరక్షణవర్తి

యగు సంత్యప్రాస మిట్లుదంచితకీర్తి!

75

ల. వ్యా:- పాదాత్యవర్ణములు ఏకకారముగా నుండుట, స్ఫూర్తి-మూర్తి-వర్తి-కీర్తి.

క. మొదలిట్టిప్రాసమె కానీ

యిదియంత్యప్రాస మనఁగ నేదటకానీ

కదియింపవలయుఁ దానీ

పదనెఱిగిన బుధుఁడు కృత్యులఁబరమ జ్ఞానీ.

76

ల. వ్యా:- పూర్వోక్తములగు ప్రాసములను- ఈ అంత్యప్రాసమును గూడ కవి తత్తదనుగుణముగ కృతులలో ప్రయోగింపవగును - ఈ పద్యమున గూడ అంత్యప్రాసము చూపబడినది.

కానీ - కానీ - దానీ - జ్ఞానీ -

అనుప్రాసము :-

క. విప్రప్రకరమునిప్రీ

తిప్రద సుప్రభవ యప్రతిమదోఃప్రభవా

విప్రణుత సుప్రసన్నయ

సుప్రాసప్రవణ మిది మనుప్రియచరితా!

77

ల. వ్యా:- ఇందు ఒకే వర్ణము పలుమారులు ప్రయోగింపవలెను.

ఇందు పకార రేఫల సంయోగము గల వర్ణము- 1వపాదమున 3మారులు, 2వపాదమున 4మారులు, 3వపాదమున 2మారులు, 4వపాదమున 3మారులు ప్రయోగించుటచే అనుప్రాసమగును.

)—(

య తి ప్ర క ర ణ ము

య తి వంజ్జ లు

క. విరతులు విశ్రాంతులు మణి

విరామములు విశ్రమములు విశ్రామంబుల్

విరమంబులు యతు లనఁగా

విరమణములు నాఁగ వళ్ళు వెలయు మురారీ!

78

ల. వ్యా:- స్పష్టము.

యతిపంచకము :-

క. స్వరయతులు వర్గయతులును
 సతసయతు బ్రహ్మైకమైననయ్య క్తయతుల్
 పౌరిః ప్రత్యేకయతులు ననఁ
 బరఁగును యతిపంచకంబు పంకజనాభా! 79

ల. వ్యా:- స్థూలముగా యతులు ఐదువిధములు. స్వరయతులు, వర్గ
 యతులు-సతసయతులు - సంయుక్తయతులు-ప్రత్యేక యతులు.

యతిపంచకభేదములు :-

క. స్వరయతులు ప్రాది కాకు
 స్వరనిత్యసమాసయతులు వర్గయతులు ని
 ద్ధరఃఖోలికవడి సంయుత
 విరతి యనుస్వారయతులు వెలయు ముకుందా! 80

క. ప్రభునామాంతవిరతియన
 విభాగవిరమణము భిన్నశ్రమమును గౌ
 స్తుభధర! వికల్పయతి యన
 నభేదవిరమణ మనంగ నైదు తెఱంగుల్. 81

ల. వ్యా:- 1) స్వరయతులనగా— స్వరయతులు-5, ప్రాదియతి, కాకు
 స్వరయతి, నిత్య సమాసయతి, అని ఎనిమిది విధములు. వీనితోఁజాటుగ
 నిత్యయతియు (10 3-104 పద్యములలో) చెప్పబడినది.

2) వర్గయతులనగా - వర్గయతులు, పోలికవడి, అని రెండు
 విధములు.

3) సరసయతులు - మూడు విధములుగా చూపబడినవి - కావి ఒక విధముగా పరిగణింపబడినది.

4) సంయుక్త యతులనగా - సంయుక్తయతి, తద్భవవ్యాజయతి, రేఫయుతయతి, అనుస్వారవిరతులు గూడ సంయుక్తయతులే ఇందు మకారయతి ఎక్కటియతి అని రెండు చూపబడినవి.

5) ప్రత్యేక యతులు అనగా-ప్రభునామంతయతి, విభాగయతి, వికల్పయతి, అభేద విరతి అని అయిదు విధములు. ఇందు యుక్త వికల్పయతి వేరేగా చూపబడినది. ఈవిధముగా మొత్తము యతుల సంఖ్య 24 చూపబడినది.

$$9+2+1+6+6=24.$$

1. స్వరయతులు :-

ఆ.వె. అగు సకారమునకు నై త్వోత్వములు వడి

ఈకి ఋత్వమునకు నేత్వ మమరు

సుత్వమునకు నోత్వ మొనరు నీగతి స్వర

యతులు విస్తరిల్లు నబ్జనాథ!

82

ల. వ్యా:- ఆ,అ,లకు-ఐ,ఔ,లు,ఇ,ఈ,లకు -ఋ,ౠ,ఎ,ఏ,లు ఉ,ఊ,లకు -ఒటలు-మిత్రవర్ణములు గావున సరస్పరము యతి జెల్లును.

క. స్వరములు దీర్ఘము హ్రస్వము

సరయఃగ నొక్కవిధ మెన్న యతులకు సంధ్య

క్షరము లగునచ్చులందు సు

చరితా! హ్రస్వములు లేవు సంస్కృతభాషన్.

83

ల. వ్యా:- హ్రస్వములు-దీర్ఘములు-ఒక విధమైనవి గావున వానివి గురించి పై పద్యములలో చెప్పకపోయినను గ్రహించవలెను. సంధ్యక్షరములు

అనగో-ఏ-ఓ-లు మాత్రమే ఇచ్చట గ్రహింపవలెను. వీనికి సంస్కృతమున హ్రస్వము లుండవు.

క. అలఘుచతుస్సంధ్యక్షర

ములలో నై యకాలు దక్క మొదలిటిరెంటన్

దెలుఁగునను హ్రస్వదీర్ఘము

లొలయును నెవలనంగ నొఓ లనఁగన్.

84

ల. వ్యా:- తెలుగులో ఏ-ఓ-లకు హ్రస్వవర్ణములుండును కావున ఎ-ఏ ఓ-ఓ-అను భేదముగలదు. ఐ,ఔలకీ భేదములేదు.

క. క్రియ నై యాలకు హ్రస్వ

ద్వయము లమరు నాంధ్రభాషితప్రకరములో

నయిదనఁ దగు నై దనుచో

జయకీ రీ! యవు ననంగఁ జను నౌ ననుచోన్.

85

ల. వ్యా:- ఆంధ్రభాషలో ఐ,ఔ, అనువర్ణము రెండేసి హ్రస్వములుగామారి 'అయి-అవు' అనురూపములు పొందును. ఐదు = అయిదు; ఔను = అవును;

2. గూఢస్వరయతి :-

గీ, స్వరముతుద నుండి లుప్తవిసర్గకోత్వ

మైనస్వరవిరామంబు దాసోఽహ మనగ

నచ్యుతాశ్రితు లుర్వి నన్యోన్యమిత్రు

లనఁగ నమ్ముకుండుండు యశోఽర్థి యనఁగ.

86

ల. వ్యా:- విసర్గము అంతమందు గల ఆకారము అంతమందు గల పదము సంస్కృతమున 'దానః' అను రీతి పదము. దీనికి మరల ఆకారిది పదము

పరమగునపుడు 'దాసోఽహమ్' అనురూపమేర్పడును. ఇట్టిచోటులలో పర పదాద్యగు అకారమునకే యతి వేయవలెను. ఉ-ఐన-సోఽహ; అచ్యు- -న్యోవ్యఽ; అన-శోఽర్థి ఇందు గూఢముగానున్న స్వరముతో యతివేయుటచే గూఢ స్వరయతి అవి సంజ్ఞ గలిగినది.

3. ఋకారస్వరూపయతి :-

గీ. క్షిత ఋకారరూపస్వరయతులు పరఁగు

ఋగ్య జాస్సామవినుతుండు కృష్ణఁ డనఁగ

వృష్టికులజుండు కరుణాసమృద్ధఁ డనఁగ

హేమవీతాంబరుఁడు దేవవృషభుఁ డనఁగ.

87

ల. వ్యా:- కేవలము ఋవర్ణము-ఇతరేతర హల్లులతో గూడిన ఋవర్ణము- హల్లేత్రివి....పాటించకుండగ పరస్పరము యతి చెల్లును. ఉ-1) ఋగ్య-కృష్ణుడు, ఇచ్చట కేవల ఋవర్ణమునకు కవర్ణముతో గూడిన ఋవర్ణముతో యతి వేయబడినది.

2) వృష్టి-మృద్ధ - ఇవట హల్లేత్రిలేని యమలతో గూడిన ఋవర్ణమునకు యతి గూర్చబడినది. 3) హేమ-వృష-ఇచ్చట హకారము పరనయతి ద్వారా అన్ని అచ్చులకు తగును గావున (అనగా హకార ముండియు హల్లేత్రి విషయమున లేవట్లు పరిగణింపబడును. 'వృ' వర్ణము లోని ఋవర్ణముతో యతి కూర్చబడినది. ఇవి ఋకార స్వరూపమును విమితముగా గొవి ఏర్పడినందున ఋకార స్వరూప యతులుగా పేర్కొనబడినవి.

4. రీవిరమము :-

క. విలన ద్రికారమునువ

ట్రీల రీవిరమాబు శౌరి ఋషులకు శశ్య

త్సులభుఁ డనఁగ నీయేలకుఁ

దలఁపఁగ రీతోడి విరతి తలకొన దెందున్.

88

ల. వ్యా:- రి-వర్ణము ఋవర్ణముతో యతి చెల్లినచో రీ విరమము అనబడును.

ఉ- ట్టిల - ఋషు-ఋవర్ణముతో యతి చెల్లినంత మాత్రమున-ఋవర్ణమునకు మిత్రములైన 'ఇఈఎఏ'లతో ఈ 'రి' వర్ణమునకు యతి గూర్పరాదు. (ఇందుకు ఋవర్ణములోగల రేఫాంశము కారణమననగును)

గీ. తెల్లముగ ఋకారము యణాదేశశక్తిఁ

గలుగు రేఫయిత్యమునందుఁ గదిసి యతికి

నట్టిరికి నీయేలతో నన్వయించు

నట్టిన త్వంబు లే దది హల్లుగాన.

89

ల. వ్యా:- ఋకారము యణాదేశముచేత రేఫగమరును. దానికి ఇత్వము గూర్పగా 'రి' అగును. అట్టి హల్లు గూడిన రివర్ణముతో మైత్రికి కేవలము అచ్చులగు 'ఈఏ' (ఇఎ)'లు సమములు గావు.

5. ఐకారవిరతి :-

గీ. మును ఋకార మీ యేలతో నొనరినట్లు

చేర దొకట యణాదేశకారణమున

ఘనలకారంబ యగును ఐకారవిరతి

క్లప్తి లేదు శౌరిగుణావళికి ననంగ.

90

ల. వ్యా:- ఋకారము ఇ-ఈ-ఎ-ఏలతో చెల్లినట్లుగా 'ఐ వర్ణము' చెల్లిదు. యణాదేశమున ఐకారము లకారముగా మారును గావున దానికి 'ఇ' వర్ణముతో యతి చెల్లును.

ఉ క్ల పై-ళికి-

క. స్వరములు కాదుల నొందిన

నరదుగ స్వరయతులు దగును బ్రాదులు గాకు

స్వరమును నిత్యసమాసా

క్షరసంధులు రెండు నగు భుజంగమ శయనా!

91

ల. వ్యా:- ఈ రీతిగా స్వరమైత్రి కేవలము అచ్చులకే కాక—కకారాది హల్లులతో గూడినప్పుడు గూడ నుండవలెను. ప్రాది-కాకుస్వర-నిత్య సమాస-అక్షరసంధి (ముందు చెప్పబోవు నిత్యయతి యని భావము) అను వానిలో మాత్రము- అష్టాల్లులకు—కేవల స్వరములకు గూడ యతివేయ వచ్చును. (కావుననే వానిని ఉభయ యతులని కొందరందురు.)

గీ. ప్రాదినిత్య సమాసశబ్దములు గాక

పెరపదంబుల పైనచ్చు బెరసినప్పు

డన్నియును స్వరయతులగు సాంబగురుఁడు

శ్రీశుఁ డమరావ్యయాబ్ధి పూర్ణేందుఁ డనఁగ.

92

ల. వ్యా:- ప్రాది-నిత్య సమాస ప్రభృతులలో తప్ప మిగిలినచోట్ల-సంధి జరిగినప్పుడు ఉత్తర పదాది వర్ణమైన స్వరముతో మాత్రమే యతి గూర్చ వలెనుగాని విభజింపకుండగ అష్టాల్లము దాయమునకు యతి గూర్చరాదు.

ఉ- డు+అన్ని-(స+అంబ) సాంబ; శ్రీ+ఈశు-(పూర్ణ+ఇందు) పూర్ణేందు.

6. ప్రాదియతి:—

క. ధర నుపనర్గలు ప్రాప్యప

దురపాభిప్రతిసువిన్య దుపపర్యధినమ్

నిరతిపరాజువులిరువది,

పరాజులు చొరవు తెలుగు బాసను నెందున్.

93

ల. వ్యా:- ప్ర-అను-అవ-దుర్-అవ-అభి-ప్రతి సు-వి-ని-ఉత్- ఉప-పరి-
అది-సమ్-నిర్-అతి-పరా-అ(జ్)-అపి అనునవి ఉపసర్గలు, (నిస్-దుస్
అనువానిని రూపసామ్యముచే నిర్-క్షుర్-లలో అస్తర్భవింపజేసి గాబోలు
ఈతడు పరిగణింపలేదు) పీనిలో 'పరా-అజ్-అపి' అనునవి తెలుగుభాషలో
ప్రవేశింపవు. ఈ ఉపసర్గలతో సంధి జరిగినప్పుడు స్వరమైత్రిగాని వ్యంజన
మైత్రిగాని పాటింపవచ్చును. కావున ఇది ఉభయ యతులలో జేరినది ఇట్లునుట
యుక్తముగాదు. ఉపసర్గలన్నియు తత్సముల ద్వారా మాత్రమే తెలుగులో
ప్రవేశించును. గాని స్వతంత్రముగా ప్రయోగింపబడవు. అట్టి తత్సములలో
'పరాభవ-అక్రమణ-అపిధాన ఇత్యాది శబ్దములు ఈ మూడు ఉపసర్గలతో
గూడియున్నవి. 94వపద్యమున మొదటిపాదములో 'పరాక్రమంబు' అని
ప్రయోగింపబడినది." పీనిలో పరా-అజ్-అపి-అన్నవి కాక మిగిలిన పదు
నేడును పరస్పర సంధియైనప్పుడు స్వరయతియైనను వ్యంజన యతియైనను
ప్రయోగింపదగును" అనిపూర్వ ప్రతులలోని టీక. ఇదియు యుక్తముగా
గన్పట్టదు. వానిని విభజింపనక్కరలేదు

పీని కుదాహరణము :

ప్రాంతనిరంతరాన్విత దురంతసమస్తపరాక్రమంబున
త్యంతమదాప్తిశోభన మపాయ ముపాయము వీక్షణంబు ప్ర
త్యంత మభీష్టమధ్యయము స్వాంతము నీత ముదంచితంబుప
ర్యంతమనంగసంధిలుఁదిగంబుగ రెంటను బ్రాదులచ్యుతా!

ల. వ్యా:-

- 1వ పాదమునందు - ప్రాంత (ప్ర+అంత —దు, రంత (దుర్+అంత)
2వ " - అ,త్యంత (అతి+అంత—అ,పాయ (అప+అయ)

3వ " - ప్ర,త్యంత (పరి+అంత — స్వాంత (స్వ+అంత)

4వ " - ప, ర్యంత (పరి+అంత — రంబుగ—అని

ఉదాహరణములు.

ఇందు నాల్గవ పాదమున వ్యంజనయతి (లో సంయుక్తాక్షరయతి) పాటించబడినది.

1,2, పాదములలో రెండుచోట్ల స్వరవ్యంజనయతుల కపకాశమున్నందున-రెండుచోట్ల ఉపసర్గములే ప్రయుక్తమైనందున దేనిని పాటించెనో నిర్ణయించుటకు గమకములేదు. 3వపాదమున స్వరమైత్రిమాత్రమే పాటించబడినది. కావున 3,4 పాదములు స్పష్టోదాహరణములు. ఇట్లు రెండు విధములుగ యతులను పాటించవచ్చును.

7. కాకు స్వరయతి.

క. కాకుస్వరయతి యగు నితః

డే కదలక జలధిః బవ్వళించె ననఁగఁ బ్ర

శ్నా కలితదీర్ఘ మగు నితః

డే కవ్వడి రథముఁ గడపె నిమ్ముల ననఁగన్.

95

ల. వ్యాః- ప్రశ్నాద్యర్థములలో ప్రయోగించు దీర్ఘము గలచోటులలో ఉభయయతులను గూర్చవచ్చును.

ఉ 1) దే (ఇతః+ఏ) - శించే; ఇది వ్యంజనయతి.

2) దే (") - ఇమ్ము; ఇది స్వరయతి.

ఇందవధారణార్థకమగు 'ఏ'కారము ప్రయుక్తమైనది.

ఆ.వె. వలదు కృష్ణ యెఱుంగవా మున్ను నన్ను నీ
వావిరుద్ధభాష లాడ నేల

లోన నెట్టియలుకలో నాగఁ గాకున్వ
రోక్తి రెంటఁ జెల్లు నొగి ధరిత్రి.

96

అ. వ్యా:-

1) పరి - వాము;

ఇది వ్యంజనయతి.

2) వా (సీవు+అ) - లా(భాషలు+అ)

ఇది స్వరయతి.

ఇట్లుభయ యతులును జెల్లును.

గీ. పరునదీర్ఘాంతసంబుద్ధి వచనయతుల
కమరుఁ గాకున్వరంబు పరమసహస్ర
నామశోభిత గోపకృష్ణాయనంగ
నమరవందిత గోపకృష్ణాయనంగ

97

అ. వ్యా:- దీర్ఘాంత సంబోధనలలోనున్న దీర్ఘ మునకు గూడ ఉభయయతు
లను గూర్చవచ్చును.

ఉ. నామ—ష్టా!య; ఇది వ్యంజనమైత్రి.

అమ —ష్టా!య; ఇది స్వరమైత్రి.

8. నిత్యసమాసయతి :-

గీ. పదము విభజించి చెప్పు జొప్పడని యవియు
నన్యశబ్దంబుఁగొని విగ్రహంబుఁ జెప్పు
నవియు నిత్యసమాసమై యతిశయిల్లు
నట్టిసంధుల నచ్చు వాల్తెన విరతి.

98

అ. వ్యా:- పదములను విభజించి చెప్పుటకు కుదరని శబ్దములు - ఇతర
శబ్దములతో విగ్రహము చెప్పు శబ్దములు-వీనిని నిత్యసమాసములందురు.

వీనికిగూడ ఉభయ యతులను గూర్చవచ్చును. (ఇట 'విభజించి చెప్పట కుదరని' అనుటకంటె విభజింపనక్కరలేకుండగ శాబ్దబోధము గలుగు నవి-లేక-ఏకపదములవలె ప్రసిద్ధములైనవి అనుట యుక్తమని దోచును).

ఆ. వె. నా స్తియనక మహీ ననంతసంపదలు నా

రాయణుం డొసంగు రమ్యమగుర

సాయనంబు బుధుల కలఁ డన్న నిత్యన

మానయతులు రెంట నంటియుండు.

99

ల. వ్యా:-

1) నా స్తి (న+అ స్తి) - అ,నంత (న+అంత):

2) రాయ (నార+అయన) - రమ్య;

3) సాయ (రస+అయన)

4) మాన (సం+అన) - అంటి

ఇందు మూడు నాల్గు పాదములలో సర్వమైత్రి-2వ పాదములో వ్యంజనమైత్రి.

ఒకటవ పాదములో స్వరవ్యంజనములు రెండుకుదరదుగాన విర్ణయింప గమకములేదు.

వ. ఈనిత్యనమానయతిపే రఖండయతి.

100

ల. వ్యా:- ఈ నిత్య సమానయతికి-అఖండయతి అని నామాంతరము అని భావము. (కాని ఇందు వ్యంజనమైత్రి పాటించబడినప్పుడే అఖండయతి అని బేర్కొననగును. దీనిని సాక్షాత్తుగా అన్ని చోటలలోను అంగీకరింపక కొన్ని చోటలలో మాత్రమే లాక్షణికులంగీకరించినారు. ఆ చోటలను తెలియుటకు పూర్వకావ్య ప్రయోగములనే ఆశ్రయింపవలెను. దీనిని విశేషించిన అనంతకును అఖండయతిని కొదాచిత్కముగ వాడుటయు కముగాదని తోచును.)

గీ. అఱయనంగను బోవుట కర్థమైన
సంధి నిత్యసమాసోక్తి జరగు రెంటు
నసురవీరుల నెల్ల నుక్కఱ వధించె
భానుకులుఁడు రావణుని నేపఱిచె ననఁగ. 101

ల. వ్యా:- 'పోవుట-' అనునర్థములోనున్న 'అఱ' శబ్దముతో సంధి జరిగినప్పుడు గూడ ఉభయయతులను గూర్చవచ్చును. ఉ (1) అస-క్కఱ (ఉక్కు+అఱ) ఇందు స్వరమైత్రి పాటించబడినది.

(?) భాను - వఱ-(ఏపు+అఱ) ఇందు వ్యంజన మైత్రి.

వ. అట్లు మఱియును. 102

9. నిత్యయతి :-

అ.వె. ఏని యనుపదంబుతో నాదిపద మంది
సంధి నిత్యయతుల జరగుచుండు
నెట్టికూరకర్ముఁడేని సద్గతి నొందు
నిన్ను నాత్మఁ దలఁచెనేని కృష్ణ! 103

ల. వ్యా:- ఏవియను పదముతో సంధి జరిగినప్పుడు ఉభయ యతులను కూర్చవచ్చును.

1 ఎట్టి....దేని (కర్ముడు+ఏని) ఇది స్వరయతి.

2 నిన్ను....నేని (దలచెను+ఏని) ఇది వ్యంజనయతి.

అ.వె. కదియు వదులు స్వరముకై వడిఁ గాదులు
ఋత్వమునకు నెత్వమెనయు చోటఁ
గృష్ణుఁ డాజిఁ గంసు గెడపె సం ద్రావ్యులు
కూర్మరూప విమలకోమలాంగ!

ల. వ్యా:- స్వరయతుల యందువలెనే-కకారాదులతో గూడినప్పుడు గూడ ఋత్వమునకు - ఎత్వమునకు యతి కూర్చవచ్చును.

కృష్ణ....గెడ-, కూర్మ=కోమ, (ఇది ప్రాసంగికముగా వ్యంజన యతులలో గూడ స్వరమైత్రి పాటించవలెను భావముతో చెప్పినట్లు తోచును. ఇది నిత్యయతికిగాని సంబంధించిన విషయము గాదు.)

10. వర్గయతి :-

క. తలనొక్క కచటతపంబులు

తలనొక్క-కవ్రాయి తొలగఁ దమతమనాల్గు

విలసిల్లు వర్గయతు లనఁ

గలికల్మషతిమిరతపన ఘననిభవర్ణా!

105

ల. వ్యా:- 'కచటతప' అను పంచవర్ణములలో చివరి అనునాసిక వర్ణము ('జిజ్ఞాసమ')లను విడిచి మిగిలిన వర్ణములు నాలుగు తమ వర్ణములలో మిత్రవర్ణమునై పరస్పరము యతి చెల్లును. వీనికి వర్ణయతులని పేరు. కవి-ఘన,

11. పోలికవడి :-

క. వెలసినపుపుబుభువర్ణం.

బులు పోలికవడి ముకారముగ నిడఁ దగు ని

మ్ముల హరిచరణసరోరుహ

ములు నాహృత్స్వరసియందుఁ బొదలు ననంగన్. 106

ల. వ్యా:- పు-పు-బు-భు అనునాల్గు వర్ణములు స్వపంచమాక్షరమగు మ కారము 'ఉత్వ' (తన్నిత్ర స్వర) ము(ల)తో గూడినప్పుడు యతి కూర్చ వచ్చును.

ఉ. బులు- - ముగ; ములు —బొద

12. సరసయతి :-

ఆ.పె. ఇనలు చెల్లుఁ గమలనాభ యొండొంటికి
 నయహా లమరియుండు హస్తీవరద
 శేషన లొందు నంద్రు చచఱఱుంబులతోడ
 సరసయతు లనంగ జలధిశేయన!

107

ల. వ్యా:- 'ఇన' వర్ణములు పరస్పరము యతి చెల్లును.

అయహాలకు పరస్పరము యతి చెల్లును. ఇచ్చట 'అ' అనునది నర్వాచ్చులకు ఉపలక్షణము. శేషన-చచఱఱు-అనువానికి పరస్పరము యతి చెల్లును. ఈ మూడు విధములుగా సరస యతులుండును ఉ(+)-ఇన - నాభ [2] అయ+హస్తీ-(3) శేష-చచ. 4) సర+జల ఇందు 'నజ'లు అను పాఠాంతము లక్ష్యమును చూపదు. గావున యుక్తము గాదు.

13. సంయుక్తయతి :-

క. ఏ నిను వేడెద లక్ష్మీ

త్మూనాయక నీవు నన్నుఁ గైకొని యిష్టం

బైనవి యొసఁగుము శుభల

త్మూ! నీవాఁడ నన నొప్పు సంయుక్తయతుల్. 108

ల. వ్యా:- ఈ 'సంయుక్తయతి' అనునది ఒక వియమము మాత్రమే అనవలెను. ఇది స్వతంత్ర యతి భేదముగా చెప్పరాదు. వియమముగూడ ఉదాహరణముగా చూపబడినది కానిలక్షణముగా చెప్పబడలేదు. కొన్ని చోట్లలో యతి స్థానములు రెండు లేక తదధికములుగా ఉండును. అందొకచోట సంయుక్తాక్షరమున్నప్పుడు సంయుక్తవర్ణములో ఏ ఒక్క హల్లునకైనను యతివేసిన చాలును.

ఉ- ష్టానా - - - గైకొ ! ష్టానీ - - సంయుక్త ఇంద్రుప్రథ మేవా
హరణమున ష్టాలోని క కారమునకు వర్ణయతిగా క/గ యతివేయబడినది.
రెండవ ఉదాహరణములో 'ష్టా'లోని ష కారమునకు 'స'తో సరసయతి
గూర్చబడినది.

క. ఒక్కడుగున విశ్రాంతులు

పెక్కగుచో సంయుతములు పెనుపకమును జ

డ్డక్కరమునఁ దానెత్తిన

యక్కరమే యునపవలయు నన్నిటఁ గృష్ణా! 109

క. వడినెలవులలోఁ జేరువ

యెడ నొకసంయుతము నొలయెడ నొకటినిఁ దా

రిడిరేని కవులు తప్పట

యొడఁబడదు పృథగ్యతిప్రయోగముల హరి! 110

ల. వ్యా:- ఒకపాదములో రెండుకంటె అధికముగా నున్నచో - అందొకటి
సంయుక్త వర్ణమైనచో మిగిలిన యతి స్థానములందు ఇందలి ఒకహల్లును
మాత్రమే గ్రహించవలెను గాని ఒకచో ఒకహల్లు వేరొకచో వేరొక
హల్లును గైకొని యతి గూర్చరాదు. (ఇదియు నియతి మాత్రమే) అట్లు
వేరు వేరుగా గ్రహించుట దోషము.

ఉదాహరణము :-

ద్విరదగతిరగద

శ్మౌవలయ మంతయు విషాణమున నెత్తుకీటి

మహిమ దలపోయ నక్కజ మచుచు నిట్లనక,

శ్మౌవలయమంతయు విషాణమున నెత్తుకీటి

సత్త్వ మరు దన నొప్పు సంయుక్తయతి చెడక 111

ల. వ్యా:-

జ్మర—షాణ - మహి - క్కణ - ఈరీతిగా యతి వేయరాదు.

జ్మర—షాణ - సత్త్వ - సంయు ఈ రీతిగా యతివేయనగును.

మొదటి ఉదాహరణమున మొదటి స్థానమున గల లిజ్మ అనునర్థమునకు—రెండవ స్థానమున షకారమును, మూడవస్థానమున మకారమును -నాల్గవ స్థానమున కకారము యతివేయబడినవి, ఇట్లు గూడదు.

రెండవ ఉదాహరణము- 'జ్మ' అనుదానిలో షకారమునే గ్రహించి -ష-స-స వర్ణములు సరసయతిగా శ్రయించి కూర్చబడినవి. ఇట్లు యతులు కూర్చనగును.

అట్ల మఱియొక ధంబగు రగడ.

అంపమున వ్రచ్చుగతివ్రచ్చె నఖముల రిపుని
వక్షము నృసింహుఁ డని రాయువడిసారదుక్మతి
అంపమున వ్రచ్చుగతి వ్రచ్చె నఖముల రిపును
రంబు సరసింహుఁ డనఁ గ్రాలు సంయుక్తయతి. 112

ల. వ్యా:-

అట్లె - 'అంప - వ్రచ్చె - వక్ష - రాయు' - ఇట్లు వేయరాదు.

అంప - వ్రచ్చె - రంబు - గ్రాలు - ఇట్లు యతివేయనగును.

111వ పద్యము ఆద్య సంయుక్తమునకు 112వ పద్యము మధ్య సంయుక్తమునకుదాహరణములు.

14. తదృవవ్యాజయతి :-

గీ. అప్రసిద్ధముల్ జ్ఞానశబ్దాదియందు

జ్ఞానసంయుక్తి తద్భవవ్యాజమునను

నణలతోఁ బొందు విరతి యాజ్ఞప్తి యనఁగ

జలరుహోదరాశ్రితులు సుజ్ఞాను లనఁగ.

113

ల. వ్యా:-

జ - జ వర్ణములు శబ్దాదియందు అప్రసిద్ధములు. (సామాన్యముగా ఉండవు)

జ - జ వర్ణముల సంయోగమేర్పడిన జ్ఞ అగును. దానికి న-ణ వర్ణములతో యతి గూర్చవచ్చును. ఉ-‘న ణ’జ్ఞప్తి: జల....జ్ఞాను-, ఇచ్చట ప్రథమేదాహరణము ఉదాహరణముకాగలదు. రెండవదికేవలము సంయుక్త యతిమాత్రమే. ఇందు ‘జ్ఞ’ సంయుక్తి’ అనునపుడు-‘జ’ అను దీర్ఘము ప్రౌఢవ్యాకరణమునందలి “ఒకానొకచో హ్రస్వంబు దీర్ఘంబగు!” అను సూత్రమునకు లక్ష్యము. అర్థ విశేషములేదు. ఇట్టి ప్రయోగము ఉత్తర పద్యమున నొలివ పాదమున చూడనగును.

ఆ.వె. యజ్ఞమునకు జన్న మాజ్ఞప్తి కానతి

యాజ్ఞ కాన సంజ్ఞ కరయ నన్న

విన్నపంబు వెండి నిజ్ఞాపనమునకు

జ్ఞాకుఁ దద్భవంబు నా ధరిత్రి.

114

ల. వ్యా:- యజ్ఞము - జన్నము, ఆజ్ఞప్తి - ఆనతి, ఆజ్ఞ - ఆన, సంజ్ఞ - నన్న, నిజ్ఞాపనము - విన్నపము, ఈరీతిగా పరిశీలింపగా ‘జ్ఞ’ అనువర్ణమునకు తద్భవమున అగును. కావున పైరీతి యతి గూర్చవచ్చునని తాత్పర్యము.

15. రేఫయతయతి :-

గీ. ఆంధ్రలిపిఁ జొప్పడదు ఋకారాన్వితంబు
 క్రొత్తగాదు కృష్ణునివెన్నముచ్చి మనఁగ
 స్రుక్కఁ డతఁ డాజి నెట్టి విరోధి నైనఁ
 క్రుమ్ము నన రేఫయతయతి గూడుఁ గాన. 115

ల. వ్యా:- ఆంధ్రలిపి = అచ్చతెలుగు పదములయందు - ఋకారముతో గూడిన పదములుండవు. కావున ఉకారరేఫలుగా గుర్తించి అంతుకు తగినట్లు యతి వేయవలెను.

క్రొత్త....ముచ్చి | స్రుక్క.....రోధి | క్రుమ్ము....కూడు |
 ఇది స్పష్టార్థమే.

16. అనుస్వారయతి:-

గీ. భువి ననుస్వారయతి బిందుపూర్వకముగ
 నాకు నిట నాల్గు చెల్లుఁ బాండవసహాయ!
 నాకు నిట నాల్గు చెల్లుఁ గందర్పజనక!
 మాకు నిటనాల్గు చెల్లు సంపదలరాజ! 116

ల. వ్యా:- బిందు పూర్వక వర్గాది వర్ణచతుష్టయము తరువంచమాక్షరముతో యతిజెల్లును. దీనికి అనుస్వారయతి అనిపేరు. కావున ఆయా అనుసాసిక వర్ణములకు ఆయావర్ణములయందలి నాలుగేసి వర్ణములు బిందు పూర్వకములై యతికి యుక్తములగును.

ఉ. బాకు బాం, డవ - ట వర్ణమునకుధాహరణము -
 నాకు గం, దర్ప - త " "
 మాకు సం, పదల - ప " "

17. మకారయతి :-

గీ. యరలవలు శవసహలును నాదిబిండు
 యుతములై మకారవిరామయుక్తిఁ దనరు
 మారుతాత్మజుఁ డరిదినంయమి యనంగ
 మదనజనకుఁడు దనుజసంహరుఁ డనంగ.

117

ల. వ్యా:- 'యరలవశవసహ' వర్ణములు బిందువుగలవై 'మ' వర్ణముతో
 యతిచెల్లును.

'మారు....నం, యమి' 'మద....నం, హరు' (ఇట్టి ప్రయోగములు
 క్వాచితక్రములు మాత్రమే) దీనికి మకార యతి అనిపేరు.

18. ఎక్కటియతి :-

క. ధర నెక్కటివ ల్లై తగు

శరమఱవలు వానిలోఁ (జెలంగును) లాకున్

సరి శా యన విశ్రమవే

శ రమాధిప రెండునుం గలసి వర్తించున్.

118

ల. వ్యా:- 'శరమఱవ' అనువర్ణములు 'ఎక్కటి=ఒక్కటి, అనగా
 ఆ వర్ణములు అవర్ణములతో మాత్రమే యతిజెల్లును. (ఇతర వర్ణములతో
 గూర్చదగదు) కాని వానిలో శవర్ణము లకారముతో సమానము గావున
 'లశ'లు పరస్పరము యతి మైత్రి పొందవచ్చును.

ఉ. శరమ....లంగును....శరమా....లసివ -

ఆ. వె. మరునిలండ్రి లోకమహితుండు యాదవ

రాజసింహ మూర్తిరక్షకుండు

తాఁగవేలు పనఁగ అంపిల్లు నెక్కటి

వల్పు నాఁగ నిట్లు వనజనాథ!

119

ల. వ్యా:- పై వర్ణములు తమతో మాత్రమే యతిమైత్రిని బొందుటకు దాహరణములు.

మరు మహి		ఇదియు స్పష్టార్థమే. మిత్ర వర్ణములను
రాజ రక్ష		చెప్పకుంటే వానికి మిత్రవర్ణములు లేనట్లే.
అగ అంపి		మకారమునకు మకారముతోడనే యతివేయ
వశ్శు వన		వలెనని చెప్పనవసరముండదు. కావున
		స్పష్టార్థమే దీనిని యతిభేదముగా గుర్తించుట యుక్తముగాదు. మరియు - ఇందె ల
		కారమునకు మిత్రవర్ణము పేర్కొనబడినది.
		వకారమునకు 126 పద్యమున అభేదయతిలో
		మిత్రవర్ణములు పేర్కొనబడినవి. ఇట్లే మ
		కారమునకు పోలికవడిలోను, అనుస్వార
		యతిలోను మిత్రవర్ణములు పేర్కొనబడినవి
		కావున ఈ ఎక్కటియతుల పేర్కొనుట
		అవసరముగా గన్పట్టదు.

19. ప్రభునామాంతయతి :-

గీ. ఒరుల నన్నమ్మ యనుచోట నూడబడక
ద్వివిధ మగుఁ బ్రభునామాంతవిరమణంబు
మహి నయోధ్యకు రాజు రామన యనంగ
నతనిపట్టపుజేవి సీతమ యనంగ.

120

ల. వ్యా:- అన్న - అమ్మ అను పదములతో నంది ఏర్పడి - ద్విత్వము లేనపుడు - ఉభయయతి జెల్లును. మహి - రా,మన, అత - సీ, తమ. (ద్విత్వమున్నపుడు నిషేధించుటకు కారణము కన్పట్టదు.)

20. విభాగయతి :-

గీ. సంఖ్యకుం బరిమాణసంజ్ఞకుఁ దనర్చు

శబ్దములపై విభాగోక్తి నరణి సంఘ

టించినప్పుడు యతులు రెండేసియగు ను

పేంద్రుఁ డిచ్చునర్థము మోపెడేసి యనఁగ.

121

ల. వ్యా:- సంఖ్యా వాచకమునకు - పరిణామ వాచకమునకు 'ఏసి' అను శబ్దముతో సంధి గలిగినప్పుడు ఉభయయతులను గూర్చనగును.

ఉ. టించి - - రెం,దేసి - సంఖ్యావాచకమున కుదాహరణము.

ఉ, పేంద్రు - మోపె,దేసి - పరిణామ వాచకమునకుదాహరణము.

21. భిన్నయతి :-

క. అంచితతిలకము శౌరి ధ

రించె ననఁగ జగణమధ్య రేఫవిరతి యా

సంచితతిలకము హరి ధరి

యించె ననఁగ భిన్న విరతి నిర్వమువచ్చున్.

122

ల. వ్యా:- ధరించె - ధరియించె - అను రెండురూపములు ఇయ్య దాగమవికల్పముచేసేర్పడును. ఆ రూపములలో యధాశ్రుతమగు రూప ములతోనే యతి వేయవలెను.

2వ పాదమున- 'రించె - - రేఫ' 4వపాదమున 'యించె- -ఇత్వ' అని ఉదాహరణము.

(ఈ యతి యధాశ్రుత వర్ణములను అశ్రయించుటచే చెప్పనవసరము లేదు).

గీ. అట ఇకారాంతపదముమీఁదటి దికార

మది యనంగ నవ్వల భిన్న యతికిఁ జెల్లు

దివిజవిభవంబు శౌరిచేతిది యనంగ

నసురనాశంబు హరిచేతియది యనంగ.

123

ల. వ్యా:- 'చేతి యొక్క- అది' = చేతిది - చేతియది' అని రెండు తూపములను బొందును. ఇందుగూడ యధాశ్రుతవర్ణములకే యతిమాపబడినది. విశేషము గన్పట్టదు.

3వ పాదమున-దివి-దియ; 4వపాదమున 'అను- - యది' అని ఉదాహరణము.

22. వికల్పయతి :-

గీ. హాయుతమై పొల్లుల వికల్పయతులు చెల్లు

దేవకీనందనుఁడు జగద్ధితుఁ డనంగ

హలధరుఁడు సంగ రాంగణోద్ధతుఁ డనంగ

నవని మోచినయవి కకుబ్ధన్తులనంగ.

124

ల. వ్యా:- తత్సములందు హరింతపదము - హ కారాది పదములతో గూడినప్పుడు ఈ హకారము పూర్వపదాంత వర్ణవర్గములోని చతుర్థ వర్ణముగా మారును. ఇది సంస్కృతములో వికల్పముగా విధింపబడినది. కాని వర్గ చతుర్థ వర్ణముగా మారిన వర్ణములతో ప్రయోగములే విరివిగా కన్పట్టుచుండును. అట్టిచోట ఉభయమునకు అనగా వర్గచతుర్థవర్ణమునకు- హ కారమునకు గూడయతి కూర్చవచ్చును. దీనిని వికల్పయతి అని బేరున వ్యవహరింతురు.

దేవ....జగ, ద్ధిత - ఇందు వర్గచతుర్థ వర్ణమునకె యతి కూర్చబడినది.

హల....బో, ద్దతు - (ఉత్+హతు) ఇట హకారమునకే యతి గూర్చబడినది.

అవ....కకు, బ్విస్తు- (కుప్+హస్తు) ఇందును హకారమునకు యతి గూర్చబడినది.

వాస్తవమునకు ఈ యతి ప్రదర్శనము గూడ స్పష్టార్థము. హకారము చతుర్థవర్ణముగా మారిన పక్షములోను - మారనిపక్షములోనుగూడ పూర్వపదాంత హల్లు అల్లెకిందును గావున సంయుక్తాక్షరయతిలో వర్ణయతి కావచ్చును. హ కారముతో యతిని గూర్చదలచినప్పుడు హకారము వర్ణ చతుర్థ వర్ణంగా మారని పక్షము నాశ్రయించవచ్చును. కావున ఈ విభేదము గూడ స్పష్టార్థమే అగుచున్నది.

23. యుక్తవికల్పయతి :-

గీ. నలిఁగకాతహ ల్లితరానునాసికాఖ్యఁ

గదిసి తత్పంచమముగా వికల్పవిరతిఁ

గలుగుఁ జక్రి వల్లవసుదృజ్జృఘఁ డనంగఁ

గమలనేత్రుండు సకలదిజ్జృహితుఁ డనఁగ.

125

ల. వ్యా:- కకారమనే జహల్లు ఇతరమగు అనునాసికములతో గూడి నప్పుడు క వర్గీయ పంచమాక్షరముగా మారినను - ఉభయయతి గూర్చ వచ్చును.

ఉ. కలు....జ్మ దు (దృక్+మదు), కమ....జ్మహి (దిక్+మహి) !

(ఇది అసంపూర్ణముగానున్నది. ప్రైరీతిగా స్వవర్గీయ పంచమాక్షరముగా మారుట కేవలము కకారమునకు - త ద్వర్ణమునకేకాదు, అన్నివర్ణములలోని మొదటి నాల్గు వర్ణములు-పంచ మాక్షరములలో దేనితో కలిసినను-స్వవర్గీయ పంచమాక్షరముగా వికల్పముగా మారును. అట్టిచోట ఉభ

యయతి వేసికొనవచ్చునని చెప్పవలసి యున్నది. పై ఉదాహరణములలో లక్షణములో చెప్పిన ద్వైవిధ్యము గనబడుటలేదు)

24. అభేదవిరతి :-

క. ప్రకటపకారవకార

ద్వికమునకుం జను నభేదవిరతి నిశాట

ప్రకర మెరిసె రామునిపా

వకశతమున జనకసుతసెపంబున ననగన్.

126

ల. వ్యా:- ప-వవర్ణములకు యతి గూర్చినచో అభేదవిరతియగును.

ఉ. వక....పంబు (వదిలకు గల అభేదము నిమిత్తముగా 'పపబభ'లతో వకారమునకు యతి చెల్లునని చెప్పుట యుక్తము. ఈ పద్యముననే 2వ పాదమున 'ద్విక....భేద-' అని యతి గూర్చబడినది.

గీ. చెల్లుబడివల్పు ప్రాసము ల్చైప్పబడియె

నిందు, బూర్వప్రయోగంబు లెఱిగి యెవ్వి

బహుళమై తోచె నవి యొనర్పంగవలయు

నవ్యకావ్యపియోక్తుల నలిననాథ!

127

ల. వ్యా:- స్పష్టము.

క. వరగణవర్ణము దీర్ఘ

స్వరమగుచో గణయుగంబు చను యతుల సుధా

కరకరగుణగతి శరరుచి

గిరిగజరుద్రాదిసంజ్ఞ కేశవనాథా!

128

ల. వ్యా:- 'యరతభజననకు-గల' అనునవి గణములు. ఇవి గా, లా, యా, రా, తా, అనుతీతిగ దీర్ఘముగ ఉచ్చరించినచో రెండు గురువులు, రెండులము

పులు, రెండుచుగణములు, అనురీతిగా గ్రహింపవలెను. యతులస్థానము లను తెలుపునప్పుడు సుధాకర-కర-గుణ-గతి-శర-రుచి-గిరి-గజ-రుద్ర-మొదలగు పదములతో సంఖ్యలు చెప్పబడును. సుధాకర=చంద్రుడు అనగా ఒకటి, కర=చేతులు=రెండు, గుణ=సత్త్వ రజస్తమస్సులు గుణములు-మూడు, గతి=నడకలు-నాలుగు (ద్విరద-హంస-హరిణ-వృషభముల గతులని కొందరందురు). శర=బాణములు (మన్మథుని బాణములు - అరవిందము-అశోకము-చుతము - నవమల్లిక-నీలోత్పలము) ఐదు రుచులు=షడ్రుచులు, ఆరు, గిరి=కులపర్వతములు-ఏడు, గజ=అష్ట దిగ్గజములు-ఎనిమిది. రుద్రులు=ఏకాదశరుద్రులు. పదకొండు-ఈ రీతిగా ఇతరములకుగూడా సంజ్ఞలను గుర్తింపవలెను—

క. ఎన్నిట యతి రావలె నని

రన్నిట సంస్కృతమునందు నగు విచ్ఛేదం

బెన్నిట యతిరావలె నని

రన్నిట, దెలుఁగునకు మొదలియక్షర మమరున్. 129

ల. వా:- సంస్కృతమున పదవిచ్ఛేదము యతి. కావున అట్టి యతి స్థానమున పదవిచ్ఛేదము గలుగవలెను. 'యతిర్విచ్ఛేదసంజ్ఞితా'! కాని తెనుగున - 'అద్యోవళి' అనుటచే ఆపాదము యొక్క మొదటి వర్ణము (గాని తన్నితవర్ణములుగాని) యతిస్థానమున ఉండవలెను.

ఇది ప్రథమాశ్వాస లఘువ్యాఖ్య.

గద్యము. ఇది శ్రీవాణీప్రసాదలబ్ధవాగ్విభవ తిక్కనామాత్య తనూభవ సుకవిజనవిధేయ అనంతయనామధేయ ప్రణీత బైనచందోదర్పణమునందు గద్యపద్యాదికావ్యలక్షణంబును గురులఘునిర్ణయంబును గణనిరూపణంబును బ్రాసయతి విశేషంబులును బరిగణనసంజ్ఞయు నన్నది ప్రథమాశ్వాసము.

శ్రీ రస్తు చందోదర్పణము

ద్వితీయాశ్వాసము

శ్రీరమణ భక్త లోకమ
నోరమణ జగత్ప్రియాభినుత రంజిత గా
రీరమణ సంభవితవా
ణీరమణ యనంతశయన నీరజనయనా.

క. కనుఁగొనఁ బాదరహితమై

పనువడి హరిగద్దెవోలె బహముఖరచనం

బున మెఱయు గద్య మది దాఁ

దెనుఁగుకృతుల వచన మనఁగ దీపించు గడున్. 2

అ. వ్యా:- గద్యము పాదవిభాగములేనిదై పాదరహితమగు హరిఆననము (తేకళయ్య అనగా ఆదిశేషుని వలె అనిభావము. సర్పములకు పాదములుండవనెడి భావముతో ఈ ఉపమ చూపబడినది. కాని సర్పములకు 240 పాదములుండునని భవిష్యాది పురాణములలో గలదు). వలె బహముఖరచనతో గూడియుండును. (శేషుడు సహస్రముఖుడు.) దీనినే వచనమనియు అనదగును.

గద్యము. స్వస్తి నమస్తభువనరక్షాదక్ష శ్రీపుండరీకాక్ష భుజగ
 పతిసింహాననారూఢ సురనికరమకుటతటఘటితసురుచిరమణి
 గణప్రభావిభాసితపాదపీఠ! వేద నివదానుకారిగౌరవలలిత
 నూపురాలంకృత చరణసరసిజయుగళనవ్యపదాంగువనఖిమ
 యూఖిఃఖాయితసురనరిత్రవాహ వీతాంబరధరనూత్నమే
 ఖలాకలితకటితప్రదేశ చతురాననజనక నాళికశోభితనాభి
 సరోవర, యఖండబ్రహ్మాండకలాప గోపననిపుణోదర, క్షీర
 సాగర తనయామనోజ్ఞ గేహీకృతవిపులవక్షస్థల కనక్కనక
 కటక కేయూరప్రముఖభూషణభూషిత చతుర్భుజ, శంఖపంక
 జసుదర్శన గదాధర కిరీటకుండలాభిరామ యనవరతప్రసన్న
 వదన కౌండిన్యవరద శ్రీయనంతపద్మనాభ నమస్తే నమస్తే
 నమః అని గద్యకథనంబొనర్చును త్తములకు నుత్తమాయు
 రారోగ్యంబు లొదవునని విశదవచనంబుల విద్వజ్జనంబు లభి
 నుతింతురు.

3

ల. వ్యా:- ఇది గద్యము లేక వచనమునకు ఉదాహరణము.

ఛం ద ము లు

క. సమవృత్తము లనియెడును

త్తమరత్నంబులకు జన్మభూమములై పెం

కమరు సముద్రములచెం

దములై ఛందములు మహి సుదర్శనపాణి!

4

ల. వ్యా:- సమవృత్తములకు జన్మభూమములుగా సముద్రమువలె ఛందములు
 ఉండును-

సీ. ఉక్తయు సత్యుక్తయును మధ్యయును బ్రతి
 వ్యయు సుప్రతివ్యయు సరళమైన
 గాయత్రి యష్టిక్కు నాయనుష్టుప్సును
 బృహతియుఁ బంక్తియు మహితమైన
 త్రిష్టుప్సు నలజగతియు నతిజగతియు
 శక్వరి మఱి యతిశక్వరియును
 నష్టియు వెండి యత్యష్టియు ధృతియును
 నతిధృతియును మఱి కృతియుఁ బ్రకృతి

ఆ. వె. యాకృతియును వికృతి యటుసంకృతియు నభి
 కృతియు సుతకృతియనఁ గీర్త్యమగుచు
 జరుగు నిరుపదారుఘందంబు లేకోత్త
 రాభికాక్షరముగ నబ్జనాభ!

5

అ. వ్యా:- 1) ఉక్త-2) అత్యుక్త-3) మధ్య-4) ప్రతిష్ఠ-5) సుప్రతిష్ఠ-
 6) గాయత్రి- 7) ఉష్టిక్కు- 8) అనుష్టుప్సు- 9) బృహతి- 10) పంక్తి-
 11) త్రిష్టుప్సు- 12) జగతి-13) అతిజగతి-14) శక్వరి -15) అతిశక్వరి
 -16) అష్టి- 17) అత్యష్టి- 18) ధృతి- 19) అతిధృతి- 20) కృతి-
 21) ప్రకృతి- 22) ఆకృతి- 23) వికృతి- 24) సంకృతి-25) అభికృతి
 -26) ఉత్కృతి- ఇవి 26 ఛందములు. ఒక అక్షరమారంభించి ఏకోత్త
 రాభివృద్ధిగ ఇరవై అరు అక్షరముల వరకు అక్షరములుగలవై ఉండును.
 అనగా ఆ ఛందము ఎన్నవదో-అందలి పృత్తపాదములకు అన్ని అక్షరము
 లుండునని తాత్పర్యము.

ఛందోవృత్తసంఖ్య

సీ. కరములు వేదముల్ కరులు రాజులు రాగ

సంఖ్య విద్యలు నిభ చక్షురిందు

లంగాస్త్రబాహువు లక్ష్మీందుశరములు

గతిలోచనాంబరకమలరీపులు

నాగవేదాంబరనయనముల్ ఋతునిధి

భాబులు కరవిరించాబ్జఫణులు

గతినాగగుణశాస్త్ర కైరవాపులు దిగ్గ

జాంగవర్వతలోచనానలములు

ఆ. వె. శాస్త్రవహ్ని బాణశరతర్కములు బాహు

తైలభేందురామచంద్ర సంఖ్య

గతిగతీందు బాహుఋతుబాహు లహినాగ

బాహువేదబాహుబాణచయము

6

ల. వ్యా:- ఏ ఛందములో ఎన్ని వృత్తములు పుట్టునో సంఖ్యలలో తెలుపుచున్నాడు.

1 వ ఛందమున - కరములు - 2 - హస్తద్వయము.

2 వ " - వేదములు - 4 - చతుర్వేదములు.

3 వ " - కరులు - 8 - అష్టదిగ్గజములు.

4 వ " - రాజులు - 16 - షోడశమహారాజులు.

5 వ ఛందమున - రాగసంఖ్య - 31 సంగీతమున రాగముల సంఖ్య 72

వాటిని జనకరాగములు - మేళకర్త రాగములు-అని సంగీత విద్వాంసులు వ్యవహరించుట గలదు. రాగముల సంఖ్యకు '32'తో సంబంధము కన్న

ట్టదు. కావున-అక్షరములనే సంఖ్యావాచకములుగ ప్రయోగించు విధానము ననుసరించి $6=2$ అంతస్తములలో రెండవది గనుక, $గ=3$ కవర్గములో మూడవది గనుక. 'అంకానాంవాచతోగతః' అనునియమముతో వీనిని పరిగణింపగా '32' అని అర్థము వచ్చును. వినంవాది రాగములను మాత్రమే రాగశబ్దముచే గ్రహించినచో వాని సంఖ్య 32 గావున యుక్తముగుని సంవాదిరాగములు 40. మొత్తము 72 అగునని మిత్రులు ప్రఖ్యాత సంగీత విద్వాంసులు-కోటిపల్లి సూర్యప్రకాశరావుగారు సూచించియున్నారు. వారికి కృతజ్ఞుడను.

- 6 వ ఛందమున - విద్యలు- 64-చతుష్టప్పికళలు. విద్యాశబ్దమును కళలను చెప్పుదానిగా గ్రహించవలెను.
- 7 వ " - ఇభవక్షురించులు. 128- ఇభములు=గజములు=8, చక్షువులు=నేత్రములు=2, ఇందువు=చంద్రుడు=1, అంకములను ఎడమనుండి విద్దేశించుట సంప్రదాయము గావున 128 అని అర్థము. ఇటుపై ఇందలి సంఖ్యా విద్దేశమును ఈరీతిగా గ్రహించనగును.
- 8 వ " - అంగాస్త్రబాహువులు - 256 - అంగములు=వేదాంగములు 6.
- 9 వ " - అక్షిందుశరములు - 512
- 10 వ " - గతిలోచనాంబర కచురిపులు - 1024-కచురిపు=సూర్యుడు-1, అంబరము=ఆకాశము=0, గతి=గమన విశేషములు-4.
- 11 వ " - నాగవేదాంబర నయనములు-2048- నాగ=గజములు 8,

- 12 వ " - ఋతువిధిఖాట్టులు- 4096- ఋతువులు 6, విధులు 9,
ఖ=అకాశము=0, అద్వి=సముద్రములు=4,
- 13 వ " - కరవిధిచాట్టు ఫణులు - 8192 - ఫణి=సర్పములు=
8, అజ్ఞ=చంద్రుడు=1, విరించ=బ్రహ్మలు-9,
- 14 వ " - గణిగా గుణశాస్త్ర కైరవాపులు - 16384 - కైర
వాపుడు=చంద్రుడు, శాస్త్రములు=6, గుణ=త్రి
గుణములు=3,
- 15 వ " - దిగ్గణాంగ పర్వతలోచనానలములు-32768 పర్వత=
కుల పర్వతములు 7, అనలము=త్రేతాగ్నులు-3.
- 16 వ " - శాస్త్రవహ్నిబాణ శరతర్కములు-65536-తర్కములు
=శాస్త్రములు=6
- 17 వ ఛందమున - బాహుకైల ఖేందు రామచంద్ర సంఖ్య - 131072-
రామ=పరశురామ-శ్రీరామ బలరాములు- 3,
- 18 వ ఛందమున - గణిగతీందు బాహుఋతుబాహులు - 262144
- 19 వ " అహినాగ బాహువేద బాహుబాణదయము - 524288
- ఇప్పటికి 19 ఛందములు పూర్తి అయినవి.

సీ. ఋతుకైల శరగజగతి ఖేందు లక్ష్మిభూ

తేంద్రదివిధిగగనేక్షణములు

నిగమాభ్రగుణగతి నిధిచంద్రగతులు వా

రణఖర్చుగజదంతిరామకరులు

తర్కేందుకరమునిత్రయతర్క విధు లక్ష్మి

పావకాబ్ధినముద్ర బాణబాణ

వహ్నివహ్నులు బ్రహ్మవదనాంగభుజగేభ

ఖేందుకైలరులు ఛందములను

ఆ. వె. వేణువేణు పుట్టు వృత్తసమూహంబు
 వెండి సర్వవృత్తివితతి యరయ
 ఋతుకరాద్రిశై లసితదీప్తి సయనతో
 యధిక్యశానుచంద్రు లబ్జనయన.

7

౧. వ్యా:-

- 10 వ చందమున - ఋతుశైల శరగజగతి ఖేందులు- 1048576
 11 వ " - అక్షిభూతేంద్రద్రినిధిగగ నేక్షణములు- 2097152
 12 వ " - నిగమాభ్రగుణగతి నిధిచంద్రగతులు - 4194304,
 అభ్ర=ఆకాశము=0, నిగమ=వేదములు=4,
 3 వ " - వారణ ఖర్తు గణదంతి రామకరులు - 8388608
 వారణ=దంతి=గణములు-8,
 4 వ " - తర్కైందు కర-మునిత్రయ-తర్క-విధులు-16777216
 ముని=సప్తర్షులు, మునిత్రయ=మూడు ఏడులు.
 5 వ " - అక్షిపావకాద్రి సముద్రబాణ బాణవహ్నివహ్నులు-
 33554432
 పావక=త్రేతాగ్నులు 3,
 6 వ " - బ్రహ్మవద, నాంగభుజగేభ ఖేందు శైలర్తులు
 67108864

బ్రహ్మవదన=బ్రహ్మముఖములు 4.

ఈ విధముగా 26 చందములందు వేరువేరుగా కలుపు సమవృత్త
 ౭ సంఖ్యలు చెప్పబడినవి. 26 చందములలోను కలిపి - ఋతుకరాద్రి
 సిత దీప్తిసయనతో యధిక్యశాను చంద్రులు - కృశాను=అగ్నులు-3,
 దీప్తి=చంద్రుడు-1, 134217726 సమ వృత్తములు పుట్టును.

సర్వసమవృత్తభేదసంఖ్య

చ. ఒగిబదమూఁడుకోటులును నొప్పుగనల్వదిరెండులక్షలున్
దగఁ బదునేడువేలు నుచితంబుగ నవ్వల నేడునూటిపై
నగణితవైభవా యిరువదాఱు గదా సమవృత్తభేదముల్
ప్రగుణితలక్షణస్ఫురణఁ బంచినఛందము లిర్వదాటిటన్ 8
ల. వ్యా:- పై విషయమునే లోకవ్యవహారగత సంఖ్యలో చెప్పుచున్నాడు.
సప్తమము.

సమవృత్తలక్షణము

క. హెచ్చును గుందును బొరయక

యచ్చొత్తినయట్లు నాలుగడుగులు సమమై

వచ్చును యతినియమంబును

జెచ్చెర సమవృత్తములకుఁ జిత్తజనకా!

9

ల. వ్యా:- సమవృత్తములు హెచ్చుతగ్గులు లేకుండగ నాలుగు పాదము
అందు సమానమైన గణములతోడను, సమానమగు యతిస్థానవియమముల
తోడను వియమితమైయుండును.

ప. సమవృత్తంబు లెట్టివనిన.

10

ల. వ్యా:- సమవృత్తములలో ప్రసిద్ధములైన వావిని వివరించుచున్నాడు.

మొదలియైకావృందంబునందు శ్రీయనువృత్తము :-

శ్రీ, భా, విం, తున్.

11

ల. వ్యా:- 'శ్రీ' అనువృత్తము-పాదమునకొక్క గురువుమాత్రమే. ఉక్త
అను ఛందములో 1వ వృత్తము.

(ఇటుపై రెండవ పర్వము ప్రానవియమము గలిగియుండును.)

రెండవయత్యక్తాచ్చందంబునందు శ్రీ యను వృత్తము :-

శ్రీ, యా, పారున్, ఘోరా, ఘోరీ.

12

ల. వ్యా:-

‘శ్రీ’— రెండు గురువులు. అత్యక్తానుచందములో 1వ వృత్తము

మూడవయత్యక్తాచ్చందంబునందు వినయంబనువృత్తము :-

వినయం, బొనరిం, తు ననం, తునకున్.

13

ల. వ్యా:-

‘వినయము’ - నగణము - మధ్యలో 4 వ వృత్తము

నాల్గవ ప్రతిష్ఠాచ్చందంబునందు బింబమనువృత్తము :-

శ్రీకలితా, స్తోకభగల్, పై కొనుబిం, బాకృతికిన్.

14

ల. వ్యా:-

బింబము - భగణగురువులు - ప్రతిష్ఠలో - 7

ఆంద సుకాంతియనువృత్తము :-

అగున్ సుకాం, తి గూర్పఁగా, జగంబులన్, జగత్పరీ. 15

ల. వ్యా:-

సుకాంతి - జ-గ-ము (గ=గురువు) ప్రతిష్ఠలో 14

అయిదువసుప్రతిష్ఠాచ్చందంబునందు అంబుజమనువృత్తము :-

పంబిభలగా, డంబరముగా, నంబుజము చె, ల్వం బగుహరీ.

ల. వ్యా:-

అంబుజము - భ-ల-గ-లు-(ల=లఘువు) సుప్రతిష్ఠలో-15

అందు పంక్తియను వృత్తము :-

ఒక్కభకారం, జెక్కుగగంబుల్,
నెక్కునుఁ బంక్తిం, దక్కక శౌతీ.

17

ల. వ్యా:-

పంక్తి - భగగ-ములు - సుప్రతిష్ఠలో 7

ఆఱవగాయత్రీదృందంబునందు తనుమధ్యయనువృత్తము :-

గోపాలుని దేవే, నాపాలికి నాఁగఁ

బైపై తనుమధ్యకొ, బ్రాపించుఁ దయంబుల్.

18

ల. వ్యా:-

తనుమధ్య - తయ-లు - గాయత్రిలో -13

ఏడవయుష్టికృందంబునందు * మధుమతి యనువృత్తము :-

మధురిపుఁ దనినకొ, మధురపుననగల్

మధురము లగుచుకొ, మధుమతి నమరున్.

19

ల. వ్యా:-

మధుమతి - ననగ-లు - ఉష్టిక్కులో -64

(దీనికి మదన విలసితమనియు పెరుగలదు)

అందు మదరేఖయనువృత్తము :-

రూపింప న్మగణాద్యం, బై పెంపార నగంబుల్

దీపించు న్మదరేఖకొ, గోపస్త్రీహృదయేశా!

20

ల. వ్యా:-

మదరేఖ - మనగ-లు - ఉష్టిక్కులో - 25

* దీని పేరే మదనవిలసితము (చూ. కవిజనాశ్రయము, కావ్యాలంకారచూడామణి.)

ఎవిమిదవయసుష్టుస్సందంబునందు విద్యున్మాలయనువృత్తము.

మాద్యద్భక్తిన్మాగాయుక్తిఁ, విద్యున్మాలావృత్తం బొప్పన్
చైద్యధ్వంసిఁ సంబోధింపన్, సద్యశ్శ్రేయోజాతంబయ్యెన్.

ల. వ్యా:-

విద్యున్మాల - మ మ గ గలు - అనుష్టుప్పులో - 1

అంద చిత్రపదమనువృత్తము :-

వారక భాగురుయుగ్మం. బారగఁ జిత్రపదాఖ్యం

జేరిన వేడ్కఁ గవీంద్రుల్, గోరి సుతింతురు శౌరిన్. 22

ల. వ్యా:-

చిత్రపదము - భ భ గ గలు - అనుష్టుప్పులో 55

అందప్రమాణీయనువృత్తము :-

సరోజనాభుఁ డచ్యుతుం, డరాతిభంజనుం డనఁ,

జరేఫల్ లగంబులఁ. ధరం బ్రమాణీ యొప్పుగున్. 23

ల. వ్యా:-

ప్రమాణీ - జ ర ల గలు - అనుష్టుప్పులో 86

తొమ్మిదవ బృహతీచ్ఛందంబునందు హరిముఖియను వృత్తము :-

చిత్తజాతునిగురునికై, యెత్తుఁ డంజలు లనినచో,

సత్తుగా రననములోగిఁ, బొత్తుగా హరిముఖి యగున్. 24

ల. వ్యా:-

హరిముఖి - ర న నలు - బృహతీలో 251

క. వదలక పంక్తిచ్ఛందము

మొదలుగ నిటమీఁదిఛందముల కందముగా

నుదయించువృత్తసమితికి

విదితంబుగ వఱులు వలయు విధురవినయనా!

25

ల. వ్యా:- ఇటుపై ఛందములకు యతి నియమము ప్రారంభమగును. తెలుగులో 10వ ఛందమువరకు యతిస్థానములు లేవు అని భావము.

పదియవపంక్తిచ్ఛందంబునందు రుగ్మవతీయనువృత్తము :-

రూపితరీతిఁ రుగ్మవతీసం

రూపభమంబుల్ రూఢి నగంబుల్

ప్రపాళుగ భూత వ్రాతయత్కుల్

శ్రీపతిలీలఁ జెప్పఁగ నొప్పున్.

26

భ, మ, న, గ.

ల. వ్యా:- రుగ్మవతి - భమన-గ-లు యతిస్థానము 6 - పంక్తిలో 199

భూత = పంచభూతములు, అపై యతిస్థానము అని భావము.

దీనిని 'రుక్మవతి' అని సంస్కృతమున వృత్త రత్నాకరము. ఈ పేరే యుక్తమని తోచును. "శ్మేనగయుక్తై రుక్మవతీయమ్"

అందు మత్తయను వృత్తము :-

మొత్తం బారు స్మభములు నిత్యో

దాతంబై నస్ఫురితగకారా

యత్తం బై వణ్ణితయతి నొందు=
మత్తావృత్తంబగు మహిఁ గృష్ణా!

27

మ, భ, స, గ.

ల. వ్యా:-

మత్త - మభవగ-లు య.స్థా-7 పంక్తిలో 241

అంద ప్రణవమనువృత్తము :-

ఆరంగా మనయగనంయుక్తిః
సారోదంచితశర విశ్రాంతిః
శ్రీరాజం బొరసిన సత్యంత
స్ఫారంబై చను ప్రణవం బుర్విన్.

28

మ, న, య, గ.

ల. వ్యా:-

ప్రణవము - మనయగ-లు య.స్థా-6 పంక్తిలో 121

దీనిని ప్రణవమని కొందరందురు.

అంద మయూరసారి యనువృత్తము :-

చూత మాయశోదసూను సంఘ=
వ్రేత పల్కుదర్క విశ్రమంబుల్
భాతిగా రజంబుపై రగంబుల్
జాతిగా మయూరసారిఁ జెప్పన్.

29

ర, జ, ర, గ. (దీని పేరే మయూరభాషిణి)

ల. వ్యా:-

మయూరసారి - రజవగ-లు - య.స్థా 7 పంక్తిలో 171

అందశుద్ధవిరాటియనువృత్తము :-

శ్రీనుంతు డగు చిన్న కృష్ణుని
ధీమంతు ల్ప్రణతింప బాణవి
శ్రామంబు మనజంబు గంబునై
రామా శుద్ధవిరాటి యొప్పుగున్.

30

మ, స, జ, గ.

ల. వ్యా:-

శుద్ధవిరాటి - మనజగ-లు - య-స్థా 6 పంక్తిలో 345

అంద మణిరంగమనువృత్తము :-

శ్రీమనస్సరసీగుహమిత్రు
బ్రేమ మొప్పుగ బేర్కొనుచోట
రామనత్రువిరామరసాగల్
కోమలంబు లగు న్మణిరంగన్.

31

ర, స, స, గ.

ల. వ్యా:-

మణిరంగము - రసనగ-లు - య-స్థా 6 పంక్తిలో 219

అత్రశబ్దము బాణ వాచకము.

పదునొకండవత్రిపుష్పందంబునందు :-

తోదకమనువృత్తము :-

తోరపువేడుక దోదకవృత్తా
కారముగాఁ ద్రిభుకారగంబుల్
సీరజనాభుని నెమ్మినుతింప
జారువిరామము వణ్ణితి నొందున్.

32

భ, భ, భ, గ, గ.

ల. వ్యా:-

తేదకము - భభభగగ-లు- య.స్థా-7 - త్రిష్టుప్సులో 439

అంశ ఇంద్రవజ్రయను వృత్తము :-

సామర్థ్యలీలఁ తతజద్విగంబుల్

భూమిద్ర విశ్రాంతులఁ బొంది యెప్పుఁ

ప్రేమంబుతో నైందవబింబవక్తుఁ

హేమాంబరుం బాడుదు రింద్రవజ్రన్.

33

త, త, జ, గ, గ.

ల. వ్యా:-

ఇంద్రవజ్ర - తతజగగ-లు- య.స్థా 8 - త్రిష్టుప్సులో 357

భూమిద్ర=పర్వతము.

అంశ ఉపేంద్రవజ్రయను వృత్తము :-

పురారిముఖ్యామరు పూజనీయుఁ

నరోజనాభుఁ జతజద్విగోక్తిఁ

దిరంబుగా నద్రయతి న్నుతంపఁ

*ఇరాసు తాధీశు నుపేంద్రవజ్రన్.

34

జ, త, జ, గ, గ.

ల. వ్యా:-

ఉపేంద్రవజ్ర - జతజగగ-లు య.స్థా- 8 - త్రిష్టుప్సు 358

* 'ఇరామ ప్రాజేతు' అని పూర్వ ముద్రణములు.

అంద ఉపజాతియను వృత్తము :-

పినాకికోదండము బిట్టుద్రుంచె
దానాప్వగెల్చె జనుదగ్గి నూను
అనంతనత్వం డితఁ డంచు మెచ్చ
జానై నవృత్తం బుపజాతి యయ్యెన్.

35

క. నమపదము లింద్రవజ్రవి

మమపదము లుపేంద్రవజ్రఁ జను నుపజాతి

నమవిషమాంఘ్రులు తద్వ్య

త్కృమమైనను నదియ పేరు కమలదళాక్షా!

36

ల. వ్యా:-ఉపజాతి-1,3, పాదములు ఉపేంద్రవజ్ర-2,4, పాదములు ఇంద్ర
వజ్ర అయినచో ఉపజాతియగును. ఈ పాదముల వరుస వివర్యస్తమైనను
ఉపజాతియే.

అంద రథోద్ధతమనువృత్తము :-

నందగోపవరనందను రమా

నందుఁ బ్రస్తుతి యొనర్చి మడ్వతి

అందమై రనరవాహ్వాయంబు లిం

పొందఁ జెప్పిన రథోద్ధతం బగున్.

37

(ర, న, ర, లగ, తీని పేరే పరాంతికము)

ల. వ్యా:-

రథోద్ధతము - రనరలగ-లు - య.స్థా 7 త్రిష్టుప్సలో 698

తీనిని పరాంతికమనియు అందురు. వ=లగ

అంద గీతాలంబనమనువృత్తము :-

నాళీకభవామరనాథు లొగి

శ్రీలోలుని గీర్తన నేయ నొగి

బోలంగ, దజావల, బొందిన గీ

తాలంబన మై చను నద్రియతీన్.

38

త, జ, జ, వ.

ల. వ్యా:-

గీతాలంబనము - తతజలగ-లు - య.స్థా 8 త్రిష్టుప్తు 869

దీనినే-కాంత -కాంతికవికాంత- నామములతో ఇతరలాక్షణికులు పేర్కొనిరి.

అంద స్వాగతవృత్తము :-

నారదాదిమునినాయకవంద్యు

శౌరి, జేరు, డన స్వాగత మొప్పు

సారమైనయతి వణ్ణితి నొంద

భూతిరేఖనభముల్ గగయుక్తిన్.

39

ర, న, భ, గగ.

ల. వ్యా:-

స్వాగతము - రనభగగలు - య.స్థా 7 త్రిష్టుప్తులో 443

అంద శాలినియనువృత్తము :-

చేతో రాగం బుల్లసిల్లన్మతాగా

ద్యోతంబై వశ్వర్ణయుక్తి విరామం

జేతేరంగా నిందిరేశ్వరభావా

స్వీతం బైన శాలిసీవృత్తమయ్యెన్.

40

మ. త, త, గగ.

ల. వ్యా:-

శాలిని - మతతగగ-లు- య.స్థా 7 త్రిష్టుప్తు

289

అంద శ్యేవియనువృత్తము :-

అరమాధినాథుఁ డక్షయంబుగాఁ

జీర లిచ్చె యాజ్ఞ నేని కంచుఁబెం

సారఁ జెప్ప శ్యేవి యయ్యె పడ్యతి

స్ఫారమై రజఁబుపై రవంబుగాన్.

41

ర, జ, ర, న.

ల. వ్యా:-

శ్యేవి - రజరలగ-లు- య.స్థా 7 త్రిష్టుప్తు

682

అంద వాతోర్మియనువృత్తము :-

దేవాధీశుఁ హరిఁ దేజో వనధి

భావింపంగా ఋతుభాస్వద్విరతి

ఈవాతోర్మి మభలేసారుఁ దకా

రావాసంబై లగ మర్ది గదియన్.

42

మ, క, త, లగ.

ల. వ్యా:-

వాతోర్మి - మభతలగ-లు- య.స్థా 7 త్రిష్టుప్తు

817

అంద చంద్రికయనువృత్తము :-

నగణయుగమున రవంబుల్

బ్రగుణరసవిరామసంగతి

తగిలి హరికథాసమేతమై

నగదుఁ గృతుల నిండి చంద్రికన్.

43

న, న, ర, వ.

ల. వ్యా:-

చంద్రిక - ననరంగ-లు - య.స్థా 7 త్రిష్టుప్తు 704

అప్పకవీయములో దీనినే భద్రకమని-ఈగణములతోనే యతి
స్థానము 9గా (వది) చంద్రిక అని పేర్కొనుట గన్పట్టుచున్నది. కవిజ
నాశ్రయము చంద్రిక యని పేర్కొనినది.

పండెండవ జగతీచ్ఛందంబునందు భుజంగప్రయాతమనువృత్తము :-

భుజంగేశవర్యంక పూర్ణానురాగుఁ

భుజంగప్రభూతాఖ్యఁ బూరించుచోటఁ

నిజంబై ప్రభూతావసీభృద్విరామం

బజ్రసంబుగాఁ గూర్ప యాద్వంద్వ మొప్పున్. 44

య, య, య, య.

ల. వ్యా:-

భుజంగ ప్రయాతము - 4 యగణములు - య.స్థా 8 - జగతిలో 586

అంద తోటకమనువృత్తము :-

జలజోదరనిర్మలసంస్తవముల్

విలసిల్లెడుఁ దోటకవృత్తమునఁ

బొలుపై నచతుష్కముఁ బొందగ నిం

పలరారఁగఁ బల్కుదు రప్తయతిన్.

45

స, స, స, స.

ల. వ్యా:-

తోటకము - 4 సగణములు - య.స్థా 9 - జగతిలో 1756

అంద తోవకమమవృత్తము :-

చెలఁగి నజాయలఁ జెందిన నారీ
తిలకము లద్రియతిన్ మృదురీతిన్
వెలయఁగఁ దోవకవృత్తివిభాతి
బలుకుదు రిమ్ములఁ బంకజనాభున్.

46

న, జ, జ, య. (దీని పేరే తామరనము.)

ల. వ్యా:-

తోవకము - నజజయ-లు - య-స్థా 8 - జగతిలో 880

దీనివి 'అభినవ తామరస'మని 'తామరస'మని-సంస్కృత వృత్త
రత్నాకర-తత్వాఖ్యలు పేర్కొన్నవి. 'అభినవ తామరసంనజాద్యః'
వృ-6.

అంద స్రగ్వీణీవృత్తము :-

దేవకీనందనఁ దేవచూడామణిఁ
భూవధూవల్లభుం బుండరీకోదరుఁ
భావనాతీతునిం బల్కఁగా స్రగ్వీణీ
భావ మాద్యంతరేఫంబగున్ వడ్యతిన్.

47

ర, ర, ర, ర.

ల. వ్యా:-

స్రగ్వీణీ - 4 రగజములు - య.స్థా 7-జగతిలో 1171

అంద ఇంద్ర వంశమను వృత్తము —

సాంపార నీ దేవునిసూనుఁడై కదా
ఱంపిల్లెఁ బుష్పాస్త్రిఁడు తాఁగ యాననఁ

ఇంపార భూభృద్యతి నింద్రవంశము-

బెంపారఁ దాజంబులఁ బేర్చు రేఫతోన్.

48

త త, జ, ర.

ల. వ్యా:-

ఇంద్రవంశము - తతజర-లు - య.స్థా 8 జగతిలో

1381

ఆంద వంశస్థమను పృత్తము.—

నమోనమో దేవజనార్ద నాయ తే

నమోనమః పంకజనాథ నావుడు-

రమించు వంశస్థ విరామమద్రుల-

నమంచితంబై జలజంబు రేఫయున్.

49

జ, త, జ, ర.

ల. వ్యా:-

వంశస్థము - జతజర-లు - య.స్థా 8 జగతిలో

1382

ఆంద ద్రుత నిలంబితమనుపృత్తము.—

శ్రుతి మతాంగ నిరూఢమహాయతి-

యతివర ప్రముఖార్యజనం బొగి-

ద్రుతవిలంబిత తోషితరీతుల-

క్షీతిధర్ము నుతినేయు నభారలన్.

50

న, భ, భ, ర.

ల. వ్యా:-

ద్రుతవిలంబితము - నభభర-లు - య.స్థా 7 జగతిలో

1464

అంద జలధరమాలయశువృత్తము.—

శ్రీతస్వీశుందగిలితిఁ జిత్తం బారఁ
మాతా యంచుఁ జలధరమాలావృత్తం
బేతేరంగా మభనమ లింపొందంగాఁ
బ్రీతిం బల్క నిర్వృతి కరిఁ బాపించున్.

51

మ, భ, న, మ.

ల. వ్యా:-

జలధరమాల - మభనమ-లు - య.స్థా 8 జగతిలో 497

అంద ప్రియంవదయను వృత్తము.—

త్రిభువనాభినుతు దేవదేవునిఁ
బ్రభు ముసుందు నిటు ప్రస్తుతింపఁగా
నభజర ల్గదిసినం బ్రియంవదా
విభవ మొప్పు గిరి విశ్రమంబులన్.

52

న, భ, జ, ర.

ల. వ్యా:-

ప్రియంవద - నభజర-లు - య.స్థా 8 జగతిలో 1400

అంద ప్రమితాక్షరమను వృత్తము.—

కమనీయతేజుని సగణ్యయశుఁ
గమలాధిపుం బలుకఁగా నజనల్
క్రమమొప్పుఁ గూడఁగ నకారముతోఁ
ప్రమితాక్షరం బహివిరామమగున్.

58

న, జ, న, న.

ల. వ్యా:-

ప్రమితాక్షరము - నజనన-లు - య.స్థా 9 జగతిలో 1772

అంద జలోద్ధతగతి యను వృత్తము.—

సరోరుహదళాక్ష శాశ్వతయశా
పురారిసుత యంచ భూదరయతి—
సరాగ మగుచున్ జనల్ జనలతో
నురుప్రభ యగున్ జలోద్ధతగతిన్.

54

జ, స, జ, స.

ల. వ్యా:-

జలోద్ధతగతి - జనజన-లు - య.స్థా 8 జగతిలో 1886

అంద విశ్వదేవియనువృత్తము.

జానాందం గావ్యశ్రీకి సంప్రీతితోడ—
మానాథు న్నాథుం జేసి మాయాగణంబుల్
ధీనిత్యుల్ ఛాత్రీభృద్యతిం గూర్తు రింపుల్
తేనల్ సోనల్ గా విశ్వదేవీనమాఖ్యన్.

55

మ, మ, య, య.

ల. వ్యా:-

విశ్వదేవి - మమయయలు - య.స్థా 8 జగతిలో 513

పదమూడవ యతిజగతీచ్ఛందంబునందు మత్తమయారమనువృత్తము—

భోజాధీశుం డంచుఁ బ్రభూతాత్మకుఁ డంచు—
భ్రాజిష్ణుం డంచు యతి బాగౌ గిరి సంజ్ఞ—
ఓజస్సీతంబై మతయో పేతనగంబుల్
ఓజం బల్క-స్మత్తమయూరం బలరాదున్.

56

మ, త, య, స, గ.

ల. వ్యా:-

మత్తమయూరము - మతయనగ-లు య.స్థా - 8 అతిజగతిలో 1633

అందజలదమను వృత్తము.—

మ్రొక్కల కెల్ల నెల్ల యగుమూర్తి గదా
యక్కమలక్షుఁ డంచుఁ జతురాస్యయతిఁ
దక్కక ప్రస్తుతింప జలదం బగు ని
ట్లొక్కటియై భరేఫనభ లొందు గురున్.

57

భ, ర, న, భ, గ.

ల. వ్యా:-

జలదము - భరనభగురు-లు- య.స్థా 10 అతిజగతిలో 3543

అంద మంజుభాషిణి యనువృత్తము.—

దివిజేంద్రుఁ డాదియగు దేవసంఘముల్
భువి మంజుభాషిణికి భోగిరాడ్యతిఁ
నవరింపఁగా నజనజంబు గాంతమై
భువనోదరస్తుతి యపూర్వ మై చనున్.

58

న, జ, న, జ, గ.

ల. వ్యా:-

మంజుభాషిణి - నజనజగ-లు య.స్థా 9 అతిజగతిలో 2796

అంద ప్రహర్షిణియమవృత్తము.—

ముక్తిశ్రీకరు భవమోచను స్మరారిఁ
భక్తిం బ్రోడజనులు ప్రస్తుతింప నొప్పుఁ

వ్యక్త గ్రావయతిః బ్రహ్మణి సమాఖ్యే
య క్తంబై మనజరగోజ్జ్వలద్దణాప్తిన్.

59

మ, న, జ, ర, గ.

ల. వ్యా:-

ప్రహర్షిణి - మనజరగ-లు య.స్థా 8 అతిజగతిలో 1025
గ్రావ=రాయఅనుటచే పర్వతమును గ్రహింపవలెను.

అంద ప్రభాతమునువృత్తము.—

సరసిజనాభ భుజంగ రాజతల్పా
శరణము నీవని సన్నతిం దలంపఁ
బెరయు సజారలు పేర్చి నొప్పుగుఁ గఁ
జరగుఁ బ్రభాతము శైల విశ్రమంబున్.

60

న, జ, జ ర, గ.

ల. వ్యా:-

ప్రభాతము - నజజరగ-లు య.స్థా - 8 అతిజగతిలో 1392

అంద రుచిరమునువృత్తము.—

అనంగకోటివిలసదంగవై భవుఁ
మనంబులో నిలిపిన మాను నాపదల్
అనఁ జభంబులు సజగానుసంగతిఁ
దనర్చు నీరుచిరకు దంతి రాడ్యతిన్.

61

జ, భ న, జ, గ.

ల. వ్యా:-

రుచిరము - జభనజగ-లు య.స్థా 9 అతిజగతిలో 2806

పదునాలుగవ శక్వరీచ్ఛందంబునందు వనమయూరమనువృత్తము.—

ఉన్నతములై వనమయూర కృతు లోలి

ఎన్నఁగ భజంబులవయి న్ననగగంబుల్

చెన్నొదవ దంతియతిఁ జెంది యలరారన్

వెన్నుని నుతింతురు వివేకు లతిభక్తిని.

62

భ, జ, స, స, గగ. (ఇదే ఋండువదనయనువృత్తము.)

అ. వ్యా:-

వనమయూరము - భజననగగ-లు. య.స్థా 9 శక్వరీలో 4079

అంద 2వసంతతిలక మనువృత్తము.—

గౌరీనితాంతజప కారణనామధేయుఁ

దూరీకృతప్రణతదుష్కృతు సంబుజాక్షుఁ

ధీరోత్తము ల్గిరియతిఁ తభజాగగ ల్పెం

పార న్నసంతతిల కాఖ్య మొనర్తు రొప్పన్.

63

త, భ, జ, జ, గగ.

అ. వ్యా:-

వసంత తిలకము - తభజజగగ-లు. య.స్థా 8 శక్వరీలో 2936

వృత్తరత్నాకర కాశ్యపుడు 'సింహాన్నత' అని-పైతవుడు 'ఉర్ద
ర్షిణి' అని పేర్కొనినట్లు గలదు.

అప్పకవీయమున 4 నామాంతరములు చెప్పబడినవి. సింహాన్న
తము-భైదర్షిణి-కోభావతి-మధుమాదవి

అంద ప్రహరణకలితయను వృత్తము :-

వనరుమాసఖుఁడుఁ వనరుమారిపుఁడుఁ

గనుఁగవ యగు నాకరి వరదునకుఁ

ననభనలగము న్నగయతిఁ బలుకఁ

బనుపడుఁ గృతులం బ్రహరణకలితన్.

64

న, న, భ, న, లగ.

ల. వ్యా:-

ప్రహరణకలిత - ననభనలగ-లు- య.స్థా- 8 - శక్వరిలో 8128

అంద సుందర వృత్తము :-

కోరినకోరిక లిచ్చుఁ గోమలి చూడవే

మారునితండ్రి యనం గ్రమంబున నీక్రియఁ

భారసవంబుల నొప్పుఁ బన్నగరాడ్యతిఁ

సూరిజనంబులు సెప్ప సుందరవృత్తముల్

65

భ, భ, ర, న, వ.

ల. వ్యా:-

సుందరము - భభరసవలు - య.స్థా 9 శక్వరిలో 5815

అంద అపరాజితమును వృత్తము :-

మునిజనవినుతుం డమోఘజయోన్నతుం

డనితరసదృశుం డనంగ గురుం డనం

జను ననయుతమై రసంబు లగంబులై

తనరంగ నపరాజితం బహిరాడ్యతిన్.

66

న, న, ర, ప, లగ.

ల. వ్యా:-

అపరాజితము - నవరనలగ-లు- య.స్థా 9 శక్వరిలో 5823

అంద అనంబాధయను వృత్తము :-

సౌమ్యంబై విష్ణుస్తుతులను నతి సేవ్యంబై
రమ్యస్ఫుర్తి రుద్రవిరమణము రమ్యంబై
గమ్యాకారం బొప్పు మతననగగ ప్రాప్తి
సమ్యగ్భవంబై పాలుపమరు ననంబాధన్.

67

మ, త, న, న, గగ.

ల. వ్యా:-

అనంబాధ - మతననగగ-లు- య.స్థా-12- శక్వరిలో 2017

అంద భూసుతమను వృత్తము :-

శ్రీనివాస పురుషోత్తమ సింధువిహారా
పూని మమ్ముఁ గృపఁ జేకొని ప్రోవు మనంగా
భూనుతంబు రనభాగలఁ బొందిగయుక్తి
పూని సొంపుగ గ్రహాక్షతము వడినొందన్

68

ర, న, భ, భ, గగ.

ల. వ్యా:-

భూసుతము - రనభభగగ-లు- య.స్థా- 10- శక్వరిలో 2363

గ్రహ=నవగ్రహములు.

అంద కమలవిలసిత మను వృత్తము :-

నగణము నగణము నగణముఁజేరఁ
నగణము గగము నొసర నటమీఁదఁ
దిగిభవిరమణము దిరమగునేనిఁ
దగుఁ గమలవిలసితము కమలాక్షా!

69

న, న, న, న, గగ.

ల. వ్యా:-

కమలివిలసితము - 4నగణములు+గగ-లు య.స్థా-9 శక్వరిలో 4094

పదునేనవ యతిశక్వరీచ్ఛందంబునందు మణిగణనికర మను వృత్తము :-

శనకపు వలువలు, గతకటకములు

నునుపగుతుమును నొసలితిలకిము

దనరెడుహరి, గని తగనననననల్

నినిచిన మణిగణనికర మిభయతిన్.

70

న, న, న, న, న.

అ. వ్యా:-

మణిగణనికరము-4నగణములు+నగణము య.స్థా 9 అతిశక్వరిలో 16183

అంద మాలినియను వృత్తము :-

నకల నిగమవేద్యు సంస్మతి వ్యాధిజైద్యు

మకుటవిమలమూర్తి మాలినీవృత్తపూర్తి

నకలితనమయోక్తి న్నాగవిశ్రాంతియుక్తి

సుకవులువివరింప సొంపగున్విస్తరింపన్.

71

న, న, మ, య, య.

ల. వ్యా:-

మాలిని - ననమయయ-లు- య.స్థా-9 అతిశక్వరిలో 4671

నకలిత నమయా+ఉక్తి - అని దీర్ఘముచే రెండు యగణములను

చెప్పవలెను.

అంద సుకేశరవృత్తము :-

యతియవతారసంఖ్య నిడి యాదరంబుతో

నతిశయమై నజంబులు భజంతరేఫలు

వితతముగా నొనర్చి యరవిందలోచనుఁ
క్షితిభరు సంస్తుతించిన సుకేసరంబగున్.

72

న, జ, భ, జ, ర.

ల. వ్యా:-

సుకేసరము - నజభజర-లు- య.స్థా- 11 అతిశక్వరిలో 111844

అంద మణిభూషణమనువృత్తము :-

హ స్తిరాజభయనిర్హర యండజవాహనా
ధ్వస్తనంసరణ యంచుఁ బితామహవిశ్రమ
ప్రస్తుతంబుగ రనంబుల భారగణంబులఁ
విస్తరింప మణిభూషణవృత్తము చెల్వగున్.

73

ర, న, భ, భ, ర.

ల. వ్యా:-

మణిభూషణము - ర,న,భ,భర-లు-య.స్థా-10 అతిశక్వరిలో 11707

పితామహ=బ్రహ్మ.

అందమనోజ్ఞయనువృత్తము :-

అజశివశక్రనిరంతరార్చితపద్మయుఁ
భుజగకులాధిపతల్పుఁ బూని నుతింపఁగా
నజయతి నొంది నజాభర్చారిత మైచనుఁ
ఋజు వగు నుర్వి మనోజ్ఞ ఋష్యనురాగమై.

74

న, జ, జ, భ, ర.

ల. వ్యా:-

మనోజ్ఞ - నజజభర-లు య.స్థా-10 అతిశక్వరిలో 11631

పదునాఱవయష్టిచ్చందంబునందు ప్రయకాంతయనువృత్తము :-

అవనియు శ్రీయు స్సతు లజఃదాతోద్భవుః దాపుల్
దివిజులు దామోదరునకు దేవ భీః కనేరి
సవతు గ నాఃగా నయనయనమృక్సగయుక్తిః
గవినుతమై దిగ్యతిః బ్రయకాంతాకృతి యొప్పున్. 75
స, య, స, య, స, గ.

అ. వ్యా:-

ప్రయకాంత - నయనయనగ-లు య.స్థా-11 అష్టిలో 13264
ప్రయోగానుసారముగా దిక్కులు=10గా గ్రహింపవలెను.

అంద పంచదామర మనువృత్తము :-

జరేఫలుక్ జరేఫలుక్ జనంయుతంబులై తగ్
గురూపరిస్థితిం బొసంగి గుంఫనం బెలర్పఁగా
విరించినంఖ్య నందమైనవి శ్రమంబులం దగు
బ్రూహమైన, బద్ధనాభ పంచదామరం బగున్. 76
జ, ర, జ, ర, జ, గ.

అ. వ్యా:-

పంచదామరము - జరజరజగ-లు - య.స్థా-10 - అష్టిలో 21846

అంద పద్మకమనువృత్తము :-

సకలితంబు సభజాజగణంబులు గాంతమై
సకలదిగ్విరమణంబులు సన్నతమై చనన్

శకట డై త్య మదభంజను సన్నుతినేయఁగాఁ
 బ్రకటమైకృతులఁ బద్మము పద్మకుఁ బట్టగున్. 77
 న, భ, జ, జ, జ, గ.

ల. వ్యా:-

పద్మక్రము - నభజజజగ-లు - య.స్థా-11 అష్టిలో 23416
 సకలదిక్=10.

అంద ఫలనదనమనువృత్తము :-

ననలును ననలును దనరఁగ సగయుక్తిన్
 వనరుహ భవయతు లవహిత మతితోడన్
 నినుపుచు సుకపులు మణివిలసదురస్కున్
 గొనకొని పొగడఁగ నగు ఫలనదనంబుల్. 78
 న, న, న, న, న, గ.

ల. వ్యా:-

ఫలనదనము - 4నగణములు+నగ-లు -య.స్థా-10 అష్టిలో 16384
 వనరుహభవ=బ్రహ్మ -

అంద చంద్రశ్రీయనువృత్తము :-

జగన్నాథుఁ లక్ష్మీహృదయ జలజప్రోద్భవదర్శున్
 ఖగాదీశారూఢుఁ సుకవిజనకల్ప ద్రుమంబున్
 దగ న్వర్ణింపంగా యమనసయుతంబై రగంబుల్
 మొగిం జంద్రశ్రీకి న్నిలుచు యతి ముక్కంటినొందున్. 79
 య, య, న, న, ర, గ.

ల. వ్యా:-

చంద్రశ్రీ - యయనసరగ-లు - య.స్థా 12 అష్టిలో 10187
 ముక్కంటి=రుద్రులు=11

అంద మేదినియనువృత్తము :-

నగణముతో జకారభగణంబుల్ జకార
ప్రగుణిత రేఫయు గురువు భాతిగాఁగ నోల్చి
దగ నవతార విశ్రమము దండిగా నొసర్పన్
మృగమదవత్తుఁ డీయకొను మేదినీ సమాఖ్యన్. 80
న, జ, భ, జ, ర, గ.

ల. వ్యా:-

మేదిని - నజభజరగ-లు - య.స్థా 11 అష్టిలో 11184
వదునేదవయత్యష్టిచ్చందంబునందు నర్కుటమనువృత్తము.

కొలిచెద నందగోపసుతు కోమలపాదములన్
దులిచెదఁ బూర్వ సంచితపుదోషములన్ సుఖిన్
నిలిచెద నన్న నర్కుటము నిర్మలవృత్తమగున్
సలలితమై నజంబుల భజావల దిగ్విరతిన్. 81
న, జ, భ, జ, జ, వ.

ల. వ్యా:-

నర్కుటము - నజభజజవ-లు - య.స్థా 11 అత్యష్టిలో 56240

అంద శిఖరిణియనువృత్తము :-

గజేంద్రాపద్ధ్వంసి ముదిరసదృశం గంజనయనున్
భజంతుం దాత్పర్యంబున ననినచో భాస్కరయతిన్
ప్రజాహ్లాదం బైన యమనసభవ ప్రస్ఫురితమై
ద్విజశ్రేష్ఠులైచ్చ శిఖరిణి గడున్ విశ్రుతమగున్ 82
య, మ, న, న, భ, వ.

ల. వ్యా:-

శిఖరిణీ - యమనసభవ-లు - య.స్థా 13 అత్యష్టిలో 51950

అంద మందాక్రాంతమనువృత్తము :-

చెందెం బాదాంబుజరజముచే, స్త్రీత్వ మారాతికిం జే
యందెం జాపం బిరుతునుకలై యద్భుతం బావహిల్ల
మందెన్మారొడ్డి దశముఖుడురాముచే నంచుఁ జెప్ప
మందాక్రాంతమభవతతగా మండితాశాయతుల్గాన్ 83
మ, భ, న, త, త, గగ.

ల. వ్యా:-

మందాక్రాంత - మభవతతగగ-లు -య.స్థా 11 అత్యష్టిలో 10737

అంద పాలాశదళమనువృత్తము :-

పదునయిదు లఘువులును బరగ గగ మొంద
బదియగునెడ విరతులు బలసి పొడసూప
బొదలి హరినుతులగడు దొలుపగుచుఁబాలా
శదళ మనఁబరగఁ గవిజనులు గొనియాడన్, 84
15 లఘువులు గగ.

ల. వ్యా:-

పాలాశదళము 15లఘువులు=5నగజములు+గగలు-లు యతిస్థానము 11
అత్యష్టిలో 32768.

అంద పృథ్వీయనువృత్తము :-

జనంబులు జనంబులు యలగ సంగతి సాంగమై
పొసంగ నమ్మతాంశుభృద్యతులు పొందఁ బాదంబులై

బిసప్రసవలోచనా! వినుము పృథ్వీనాః బృథ్వీలో
నశంశయమగుఁ భవద్వినుతులందు నింపొందినన్. 85

జ, న, జ, న, య, లగ.

ల. వ్యా:-

పృథ్వీ - జనజన యలగ-లు య.స్థా 12 ఆత్మస్థిలో 38750
అమృతాంకుమ=చంద్రుడు-ఆతని ధరించువాడు=రుద్రుడు-11,

అంద హరిణీయనువృత్తము :-

జరగు నసమప్రోద్ధ్యద్రేఫల్ ననంగతమై లగల్
దొరయఁగ మురద్వేషిఁ నదృక్తితో వినుతించెదఁ
నరసిరుహగర్భేశానాదిత్యన త్తము నన్నచో
హరిణి యనువృత్తం బొప్పారుఁ బురారి విరామమై. 86
న, న, మ, ర, న, లగ.

ల. వ్యా:-

హరిణి - ననమరనలగ-లు య.స్థా 12 ఆత్మస్థిలో 46112

పదునెనిమిదవధృతిచ్ఛందంబునందు మత్తకోకిలయనువృత్తము :-

ఒక్కచేత సుదర్శనంబును నొక్క చేతను శంఖముఁ
ఒక్క చేతఁ బయోరుహంబును నొక్క చేత గదం దగఁ
జక్కడం బగుమూర్తికిఁ రసజాభరంబులు దిగ్యతిఁ
మక్కువం దగఁ బాడి రారులు మత్తకోకిలవృత్తమున్ 87
ర, న, జ, జ, భ, ర.

ల. వ్యా:-

మత్తకోకిల - రసజజభర-లు య.స్థా 11 ధృతిలో - 93019

అంద గునుమితలతా వేల్లితయనువృత్తము:-

శ్రీనాథుఁ బ్రహ్మద్యమరవరసం నేవ్యపాదారవిందుఁ
దీనానాథప్రాతభరనుగుణోదీర్ఘనిం బాడి రోలిఁ
గానానూథాత్ముల్ మతనయయయల్ కామజిద్విశ్రమంబై
వీనుల్ నిండారం గునుమితలతావేల్లి తావృత్తమొప్పున్
మ, త, న, య, య, య.

ల. వ్యా:-

కుసుమలతావేల్లిత - మతనయయయ-బ య.స్థా 12 ధృతిలో - 37857
కామజిత్ = మన్మథుని జయించిన రుద్రుడు = 11,

పందొమ్మిదవ యతిధృతిచ్చందంబునందు శార్దూలవిక్రీడితమను వృత్తము.-
పద్మప్రౌఢ్యవసన్నిభుల్ మనజన ప్రవ్యక్తతాగంబులఁ
బద్మాప్తాంచితవిశ్రమంబుగ నముత్పాదింతు రుద్యన్మతిఁ
బద్మాక్షాయనిజాంఘ్రిసంశ్రితమహాపద్మాయయోగీంద్రహృ
త్పద్మస్థాయ నమోస్తుతే యనుచు నీశార్దూలవిక్రీడితన్. 89
మ, స, జ, స, త, త, గ.

ల. వ్యా:-

శార్దూలవిక్రీడితము - మనజనతతగ-బ య.స్థా 13 అతిధృతిలో 149337

అంద తరళమను వృత్తము.—

జలరుహాహితసోదరీముఖ చంద్రచంద్రిక లాదటఁ
గోలఁదిమీఱఁగ లోచనంబులఁ గ్రోలియొప్పుమహాసుఖిఁ
బలుకుచో నభరంబులుం బిదపఁ నజంబు జగంబులుఁ
జెలువుగా దరళంబునోలి రచింతు రంధకజిద్యతిన్. 90
న, త, ర, స, జ, జ, గ.

ల. వ్యా:-

తరళము - నభరసజజగ-లు య.స్థా 12 - అతిధృతిలో 152948

అంధకజిత్ = అంధకుడనే రాక్షసుని జయించినవాడు = రుద్రుడు = 11,

అంద మేఘవిస్ఫూర్ణితమనువృత్తము.—

రమానాథుఁవాఁథుఁ యదుకులశిరోరమ్యరత్నా యమానుఁ

సముద్యతేజిష్ఠుఁ దనుజయువతిస్సారహారాపహారుఁ

మిముంబ్రీతింబేర్కొండరుణవిరతిఁ మేఘవిస్ఫూర్ణితాఖ్యఁ

గ్రమంబొప్పఁబెద్దల్ యమనసములుఁ రాగముల్లాముకుందా

య, మ, న, స, ర, ర, గ.

ల. వ్యా:-

మేఘవిస్ఫూర్ణితము - యమనసరరగ య.స్థా 13 అతిధృతిలో 75715

అరుణ = సూర్యుడు = 12-

అందభూతిలకమనువృత్తము.—

వాఁడె వధూమణి చూడవే ద్రిదివద్రుమంబు ధరిత్రికిఁ

బోడిమి దెచ్చినశూరుఁ డీతని బోలలే రిల నెవ్వరుఁ

వీఁ డధికుం డని భీమవిశ్రమవృత్తి భూతిలకం బగుఁ

వేడి నుతింతురు భారనంబుల వెంటజాగము లొందఁగాన్

భ, భ, ర, స, జ, జ, గ.

ల. వ్యా:-

భూతిలకము - భభరసజజగ-లు- య.స్థా 12 అతిధృతిలో 186039

అంద చంద్రకళయనువృత్తము.—

వీరులారఁ బ్రసిద్ధపదంబుల్ వేడుకఁ గూర్చి దిశాయతిఁ

గాన వచ్చి రపాతజనంబుల్ గల్గ దిటంబుగఁ జెప్పగఁ

జానకీవదనాంబుజశశ్వత్సౌరభలోల మధువ్రతా

దానవాంతక చంద్రకళావృత్తంబు సభం గడు నొప్పుగున్.

ర, న, న, త, జ, జ, గ.

ల. వ్యా:-

చంద్రకళ - రససతజజగ-లు య.స్థా 11 అతిధృతిలో 186587

ఇరువదియవ కృతిచ్చందంబునందు మత్తేభవిక్రీడితమనువృత్తము.—

భవరోగ ప్రవినాశనౌషధకలా ప్రావీణ్యగణ్యుండుశై

లవిభేది ప్రముఖాఖిలామరదరోల్లాసుండు గోవిందుఁ డం

చు వివేకు ల్సభరంబులు న్నమయవస్తామంబు గూడఁ సమ

ర విధిం జెప్పదు రాత్రయోదశయతి స్మ త్తేభవిక్రీడితన్. 94

స, భ, ర, న, మ, య, వ.

ల. వ్యా:-

మత్తేభవిక్రీడితము- సభరనమయలగ-లు- య.స్థా 14 కృతిలో 298676

అంద అంబురుహంబుమవృత్తము.—

తారతుషారపటీరమ రాశ సుధాసమాసమహాయశా

నీరదభృంగతమాలదళాసితనీరజేంద్ర మణిద్యుతీ

హరకిరీటముఖాభరణాంచిత యంచు శ్రీపతిగూర్చి భా

భారనవంబులభానువి రామముఁ బల్క నంబురుహంబగున్. 95

భ, భ, భ, భ, ర, న, వ.

ల. వ్యా:-

అంబురుహము - భభభభరనలగ-లు- య.స్థా - 13 కృతిలో 372151

అంద ఉత్పలమాలయను వృత్తము.—

శ్రీరమణీముఖాంబురుహనేవనవల్పుద నాథ యంచు శృం
గారరమేశ యంచు ధృతకౌస్తుభ యంచు భరేఫనంబుల
భారలగంబులుం గదియఁ బల్కుచు సుత్పలమాలికాకృతి
గారవమొప్పుఁజెప్పుదురుకావ్యవిదుర్యతితోమ్మిదింటఁగాన్
భ, ర, న, భ, భ, ర, లగ.

ల. వ్యా:-

ఉత్పలమాల - భరనభభరలగ-లు- య.స్థా - 10 కృతిలో 355799
ఇందాది గురువున రెండు లఘువులుగా మార్చినచో చంపకమాల
అగును.

అంద ఖచరప్లుతమనువృత్తము—

వరద కేశవ దైత్యవిదారి వారిజనాథ జగన్నిధీ
కరుణఁ జాడుము మమ్ముఁ బ్రసన్నా కార హరీయనిపల్కిన
వరుసతో నభభంబు మసావల్ వాలఁగ రుద్రవిరామ మై
యరుదుగా మునిపుంగవ వర్ణ్యంబై ఖచరప్లుత మొప్పుగున్
న, భ, భ, మ, న, న, వ.

ల. వ్యా:-

ఖచరప్లుతము - నభభమ నసలగ-లు- య.స్థా 12 కృతిలో 373172

ఇరువదియొక ప్రకృతి చృందంబునందు చంపకమాలయనువృత్తము.—

త్రిభువనవంద్య గోపయువతీజనసంచితభాగధేయ రుక్
ప్రభవసముత్కరోజ్జ్వలశిరస్థితరత్న మరీచిమంజరీ

విభవసముజ్జ్వలత్పదరవింద ముకుంద యనంగ నొప్పునా
జభములు జాజరేభములుఁ జంపకమాలకగుఁ దిశాయతిన్,
న, జ, భ, జ, జ, జ, ర.

ల. వ్యా:-

చంపకమాల - నజభజజజర-లు- య.స్థా 11 ప్రకృతిలో 706200
'నజభములు-' అనుచోట 'న' యనునది దీర్ఘ నిర్దేశము మాత్రమే
రెండు నగణములని చెప్పరాదు. 'కాకు గావచ్చును' వలె గ్రహింప
నగును.

ఆంధ్ర స్రగ్ధరయనువృత్తము.—

తెల్లంబై కైలవిశ్రాంతిని మునియతిని

దేజరిల్లు దృఢంబై

చెల్లెం బెల్లె మకారాంచిత రభనయయల్

చెంద మీఁద యకారం

బుల్లం బారఁ బుధారాధ్యు సురగళయనుఁ

యోగివంద్యుం గడుఁ రం

జిల్లం జేయం గవీంద్రుల్ జితదనుజగురం

శివుదుర్ స్రగ్ధరాఖ్యన్.

99

మ, ర, భ, న, య, య. య.

ల. వ్యా:-

స్రగ్ధర - 'మరభనయయ-లు' య.స్థా 8-15 ప్రకృతిలో 299393

ఇందు రెండు యతిస్థానములుండును. ఇందు ప్రథమ గూడువును
రెండు లఘువులుగా మార్చినచో మహాస్రగ్ధరగా గలదు.

అంద వనమంజరి యనువృత్తము.—

హరి పురుషోత్తమ కృష్ణకృపానిధియాదిమూలమయంచు నా
కరిపతి పల్కఁగఁగాచె నితం డని కౌతుకంబునఁ బల్కరున్
జరగుఁ ద్రయోదశవిశ్రమముల్ నజజాజభాంచితరేఫలా
మరుగురునిం బ్రణుతింతు రిలన్ వనమంజరిం గవిపుంగవుల్.

న, జ, జ, జ, జ, జ, శ, ర.

ల. వ్యా:-

వనమంజరి - నజజజజభర-లు య.స్థా 14 ప్రకృతిలో 744304

అంద మణిమాల యనువృత్తము.—

శరణాగతార్తిహరణాంబుజాతదశనన్ని భాంబక యుగా
కరుణాసముద్ర జగదాదికారుణ పురాణమూర్తి యనుచున్
వరుసన్ సజ్జతితయమున్ ద్రివారమొనరున్ సకారముతుదిన్
దిరమొందదిగ్యతిఁ గవుల్ను తింపమణిచూలవృత్తమమరున్

న, జ, న, జ, న, జ న.

ల. వ్యా:-

మణిమాల - నజనజనజన-లు య.స్థా - 11 ప్రకృతిలో 965356

అంద లాటీవిట మనువృత్తము:-

నగణంబులునాల్గిటిపై మతయల్ సమ్యగ్భవంబై యరుదేర్
బగలింటికి నేలిక యెవ్వఁడు నా భావింపంగా భాసురభంగి
మిగులస్మధురంబగు శబ్దములన్ విశ్రాంతి లాటీవిటవృత్తం
బగునిందుకళాధరసన్నతనామాంకాశంకాంతంకవిదారీ 102

న, న, న, న, న, మ, త, య.

ల. వ్యా:-

లాటివిటము - 4నగణములు+మతయ-లు. య.స్థా 13-ప్రకృతిలో 394972

విశ్రాంతి=యతి, పగలింటికి నేలిక=సూర్యుడు=12

ఇరువదిరెండవ యాకృతిచ్చందంబునందు మానిని యనువృత్తము.—

క్రొన్నెలపువ్వును గోఱలపాఁగయుఁ

గూర్చినకెంజడకొవ్వునకుఁ

వన్నె యొనర్చిన వాహిని యీతని

వామపదంబున వ్రాలే ననఁ

జెన్నుగ నద్రదిభసేవ్యగురు న్విల

సిల్లు రనత్రయ చిత్రయతుల్

పన్నుగ నొందఁ బ్రభాసురవిశ్రమ

భంగిగ మానిని భవ్యమగున్.

103

భ, భ, భ, భ, భ, భ, భ, భ, గ.

ల. వ్యా:-

మానిని - 7భగణములు+గురువు- య.స్థా 7-13-19-అకృతిలో 1797558

ఇందు యతి స్థానములు మూడు.

ఆంద మహాస్రగ్ధర యనువృత్తము.—

కొలిచెం బ్రోత్సాహవృత్తిం

గురలగగనముల్ గూడ రెండంఘ్రిలం దా

బలిఁ బాతాళంబు చేరం

బనిచెఁ గడమకై బాపురే వామనుం డ

నలితాటో పాథ్యః డంచుం

గరిగిరివిరమాకార మారః సతానో

జ్వలసోద్యత్రదేఫయుగ్మా

శ్రయగురుల మహానగ్దరం జెప్ప నొప్పున్. 104

స, త, త, న, స, ర, ర, గ.

అ. వ్యా:-

మహానగ్దర - సతతనసరరగ య.స్థా 9-16- ఆకృతిలో 605988

అంద భద్రకమను వృత్తము.—

అది భజేసియవ్వలరనద్వయంబునొగిమ్మాడు తానకములఁ
బాదుకొనంగ నొక్కగురువొందఁబై విరతిరుద్రసంఖ్యనిడినఁ
గాదనరాదుభద్రకమునాఁగ గాథమగువృత్త మొప్పుఁ గృతుల
శ్రీదనరార నాశ్రితవితానచింతితఫలప్రదాన నృహరీ! 105

భ, ర, న, ర, న, ర, న, గ.

అ. వ్యా:-

భద్రకము - భరనరనతనగ-లు- య.స్థా 12- ఆకృతిలో 1030711

ఇరువదిమూడవ వికృతిచ్చందంబునందు కవిరాజవిరాజితమను వృత్తము:-

కమలదళంబులకై వడిఁ జెన్నగు

కన్నులు జారుముఖప్రభలుఁ

నమధికవృత్తకుచంబులు నొప్పుఁగ

తైలరసర్తు విశాలయతిఁ

సముచితనాన్వితవడ్డలగంబుల

జానుగఁ బాడిరి చక్రధరుఁ

రమణులు సొంపలరం గవి రాజవి

రాజితముఁ బహురాగములన్ .

106

న, జ, జ, జ. జ, జ, జ, లగ.

ల. వ్యా:-

కవిరాజవిరాజితము-న-6 జగములు-లగ-లు య.స్థా 8-14-20 ఏకృతిలో
896344

ఇందు యతివిషయమున మతభేదములు గలవు. 1) 14నమాత్రమే
యతి వేయుట. 2) 14 - 20 మాత్రమే యతివేయుట. (3) ఇందు చెప్ప
బడినట్లుగా 8-14-20లలో యతిని గూర్చుట.

అంద అశ్వలలితమను వృత్తము.—

ఇనవిరమంబున న్నజభజంబులింపుగ భజంబుల్ భవములై
చనఁ జన నొప్పునశ్వలలితంబునత్కతులఁజెప్పఁగా విశేషమై
యనుపమవైభవోజ్జ్వల హరీ సహస్రకరదోర్విదారణచణా.
నినుఁగొనియాడధన్యుఁడుగదయ్య నీకరుణదాననంతమగుటన్
న, జ, భ, జ, భ, జ, భ, వ.

ల. వ్యా:-

అశ్వలలితము - నజభజభజభలగ-ములో య.స్థా-13 ఏకృతిలో 3861424

అంద పద్మనాభమను వృత్తము.—

మున్నెవ్వరు లేని కాలంబునఁ సృష్టి
మూలంబుగాఁ బద్మగర్భ సృజించెఁ
మున్నీటిలోఁ బాఁవతల్పంబు పై వెన్ను
మోపెం ద్రిలోకంబులుం గుడ్డి నుండఁ

ఎన్నంగ నీతం డనాద్యంతం డంచు ని
 రీక్షింతు రెవ్వారి వాఁడెల్లనాఁడు
 నన్నేలు నా నర్క-విశ్రాంత మై పద్మ
 నాభం బగు న ప్రతంబు ల్గంటున్. 108
 త, త, త, త, త, త, త, త, గగ.

ల. వ్యా:-

పద్మనాభము - 7తగణములుగగ-లు య.స్థా-13 వికృతిలో 1078373

ఇరువదినాలుగవ సంకృతిచ్చందంబునందు అష్టమూర్తియను వృత్తము.-

శ్రీనాథు నరసిజాక్షు సీతసరోజాతనాథు

జితనిశాటవరేణ్యు

గానోదంచితరసజ్ఞం గరిభయభావంతభాను

గనకవస్తువిలాను

జానొంద న్మనతయుక్తిన్ సగభజల్ యాంతమై కుం
 జరయతిద్వయ మొప్పం

గా నిట్టిం పెనఁగఁ జెప్పిం గవిజనం బప్తమూర్తి
 ఘనసమా గమరీతిన్. 109

మ, న, త, స, ర, భ, జ, య.

ల. వ్యా:-

అష్టమూర్తి - మనతసరభజను-లు య.స్థా 9-17-సంకృతిలో 3614521

అంద సరసిజమను వృత్తము—

మాళిం బిల్లంగోలొక చేత

నృతీయొకకరమున మణిమయలతయు

బాలశ్రేణుల్లోల వసింపఁ
 బసులనొదిగి చనుపనగల ప్రభువుఁ
 జాలం గొల్వంజాలినకోర్కుల్
 సఫలములగుననసరసిజమమరుఁ

బోలఁ బ్రహ్మవ్యాళవిరామ
 స్ఫురదురుమతయనములు ననననలున్. 110
 మ, త, య, న, న, న, న, న.

ల. వ్యా:-

సరసిజము - మతయననననన-లు య.స్థా 10-18-సంకృతిలో 8387293

అంద క్రాంచపదమను వృత్తము :-

కాంచనభూషాసంచయ మొప్పఁ
 ఘనకుచభతమునఁ గవు నసియాడఁ
 జంచలనేత్ర ల్వంచనతోడఁ
 సముచితగతి పెనుచని తనుఁగొల్వఁ
 అంచితలీల న్నించినశౌరిఁ
 హరిదిభపరిమితయతు లొనఁగూడఁ

ముంచి రచింసం క్రాంచపదం బి
 మ్మొగి భమసభననముల నయలొందున్. 111
 భ, మ, స, భ, న, న, న, య.

ల. వ్యా:-

ాంచపదము-భమసభనననయ-లు య.స్థా 11-19-సంకృతిలో 4189879

ఇరువదియేనవ యతికృతిచ్చందంబునందు బంధురమును వృత్తము :-

ఋభువులు దితితనయులు సమబలులై
యెంతయు మత్సరము ల్పైరయన్

రభస మలరఁ గలశనిధిఁ దఱవఁగం

గ్రక్కునఁ గవ్వపుఁగొండకు నీ

ప్రభు వనువుగఁ గుదురుగ నిలిచె ననం

బంచదశాక్షరవిప్రమమై

ప్రబ మిగులఁగ మిగులఁగ ననననభభభగల్

బంధుర వృత్తము చెప్పఁదగున్.

112

న, న, న, న, న, థ, థ, థ, గ.

ల. వ్యా:-

బంధురము-4నగణములుసభభగ-బ-య.స్థా 16-అతికృతితో 10089898

అంద ధన్యరవిలసితమును వృత్తము .—

గోపనికరముల నేలినవానిన్

గోవృషదనుజుల నడఁచినవానిన్

గోపికలను బ్రమయించినవానిన్

గుబ్బకు విలసన మొసఁగినవానిన్

గోపకులము వెలయించినవానిన్

గొల్పెద మని బుధు లినయతిఁ బల్కన్

బ్రావుగ భనజయభాశ్రిత నాసల్

ధన్యర విలసిత మగు గురుయుక్తిన్.

113

భ, న, జ, య, భ, న, న, న, గ.

ల. వ్యా:-

భాస్కరవిలసితము - భనజమభనననగ-బ- య.స్థా 13- అతికృతిలో
118381311

ఇరువది అణవయత్కృతిచ్చందంబునందుభుజంగవిజృంభితమనువృత్తము

స్వారాజారి వ్రాతారాతీశశితపననమనయన

సర్వదామునివందితా

గారీశాద్యామర్త్యస్తత్య కమలభవజనక మధు

కైటభాసురమర్ధనా

శ్రీరామాహృత్స్వమీ యంచుకజెలఁగి మమతనననలఁ

జెంద రేఫనలుక లగ్

ఘోరాఘరాఘా భిద్యేషిం బేక్కొనఁగ వసుదశయతియ

గుక భుజంగవిజృంభితన్.

114

మ, మ, త, న, న, న, ర, న, లగ.

ల. వ్యా:-

భుజంగ విజృంభిత - మమతనననరనలగ-బ య.స్థా 9-19-ఉత్కృతిలో
22042849

అంద మంగళమహాశ్రీయను వృత్తము. —

చిత్తములఁ జూపులకు జిత్తజునితంద్రీపయిఁ

జెంది గజదంతియతు లొందె

నృత్తములతోడఁ దరుణీమణులు గానరుచు

లింపుగను మంగళమహాశ్రీ

వృత్తములఁ బాడిరి నవృత్తకుచకుంభముల

వింతజిగి యెంతయుఁ దలిర్పె

మత్తిలుచు నబ్బజననంబు లిరుచోటులఁద

నర్పఁగఁ దుదకృత్ గగ మెలర్పన్.

115

భ, జ, స, న, భ, జ, స, న, గగ

ల. వ్యా:-

మంగళమహాశ్రీ - భజననభజనన-గగ-లు- య.స్థా 1-17- ఉత్కృతిలో

11879865

ఇవి సమవృత్త భేదములు —

వ. మఱియు నర్థసమవృత్తవిషమవృత్తంబు లెట్టివనిన-

ల. వ్యా:- సృష్టము.

క. ధరనొకటియు మూఁడును నగు

చరణంబులు మఱిద్వితీయ చాతుర్థికవి

స్ఫురితాంఘ్రిలుఁ దమలోనను

సరి యగునర్థసమవృత్తచయమునఁ గృష్ణా!

117

ల. వ్యా:- 1-3 పాదములొక రీతిగను 2-4 పాదములొకరీతిగ నున్నచో

అర్థ సమవృత్తమనబడును-

గీ. జరగునందు స్వస్థానార్థసమ మనంగ

ఛంద మొకటన నిట్టిలక్షణముదగుల

నమరు నట పరస్థానార్థసమము నాఁగ

నెలమిఁ దరువాతి ఛందంబు గలయఁ గృష్ణ.

ల. వ్యా:- ఈ అర్థసమవృత్తము రెండు విధములు 1) స్వస్థానార్థ సమవృత్తము అనగా ఒక ఛందసులోనే గణభేదములు గలిగిఉండును. ఛందో భేదములేనందున అక్షరసంఖ్య పాదములలో సమానముగా ఉండును.

2) పరస్థానార్థ సమవృత్తము-ఇందు ఛందస్సులు వేరుగామండును.

కావున గణభేదముతో బాటుగ అక్షరసంఖ్యయు మారును. ఇందు ప్రాలుకముగా వరుస ఛందములే ప్రయోగింపబడుట యుక్తము.

పర శబ్దము-ఇతరమనునర్థమును కాక-అవ్యహిత పర్వతమునే సూచించదని సంప్రదాయము పఠన తెలియుచున్నది.

సీ. విషమ వృత్తంబులు వెలయు బాదంబుల

గణములు వేర్వేరుగా నొనర్ప

నవియు స్వస్థానంబు నటపరస్థానంబు

సర్వపరస్థానసంజ్ఞికంబు

నొక్కఛందంబున నొగి గొని పాదముల్

వేతైన స్వస్థానవిషమ మయ్యె

నొకపాద మొక్కట నున్న పాదంబులు

క్రిందటిచందంబునందు నైన

తే. మీఁది చందంబునందైన మెఱయఁ జెప్ప

నవి పరస్థానవిషమవృత్తాహ్వయములు

వెండి సర్వపరస్థానవిషమమునకు

నన్నియునుఁ జెప్ప ఛందంబు లబ్జనాథ.

119

ల. వ్యా:- విషమవృత్తములు- ఇవి మూడు విధములు. 1) స్వస్థానవిషమ వృత్తము. ఒకే ఛందమునగల భిన్నగణములు గలిగియున్న 2వృత్తముల లక్షణములతో పాదములను గూర్చవలెను.

2) పరస్థాన విషమవృత్తము- ఇందు ఒక పాదము ఒక ఛందస్సు లోను మిగిలిన 3పాదములు పూర్వ పరఛందస్సులలో నొకదాని యందలివి అగును.

3) నాల్గుపాదములు నాల్గువరుస చందస్సులలోవివి గైకొన్నచో
సర్వపరస్థాన విషమవృత్తములగును.

స్వస్థానార్థసమవృత్తములలో నారీప్లుతమను వృత్తము —

క్షీరోదస్వస్మధ్యగేహ మతాగా

సారంబు నుద్యత్తతజ లగంబు

బూరింపంగా, బాదముల్ రెంట రెంట

నారీప్లుతం బయ్యె ననంతమూర్తీ!

120

ల. వ్యా:- నారీప్లుతము - ఇది స్వస్థానార్థ సమవృత్తము. 1-3 పాదములలో
'మతతగగ'లు యతి స్థా 7

2-4 పాదములలో 'తజజగగ'-లు య.స్థా 8. త్రిష్టుప్పందము

పరస్థానార్థసమవృత్తంబులలో మనోహరమను వృత్తము.—

క్మూరాజ రమేశ తజావము లు

ద్ధుర మైనసకారచతుష్కముతో,

గూరంగ నగంబులు గూడి మనో

హరవృత్తము చెల్వగు నద్రధరా !

121

ల. వ్యా:-

మనోహరము. 1-3పా.లలో 'తతజలగ'-ములు య-స్థా8, 2-4పా.లలో

4 నగణములు య.స్థా. 9. త్రిష్టుప్పందము.

స్వస్థాన విషమవృత్తంబులందు అంగజాప్తమను వృత్తము.—

భూరిభమంబుల్ పొందు నగం బిం

పారంగ నర్థంబై యటసాము

శౌరీ విస్మయజంబు గాంతమై

యారూఢం బగు నంగజాస్త్రమున్.

122

ల. వ్యా:- అంగజాస్త్రము 1-2పా.లలో 'భగవగ'లు య.స్థా. 6. 3-4 పాదములలో 'మనజగ'లు. య.స్థా-6. ఇది స్యస్థాన విషయవృత్తము. ఇందు పంక్తిచ్ఛందము గైకొనబడినది.

అంద వరాంగియను వృత్తము .—

సరిత్పదాబ్జా జతజల్ గగల్ బం

ధురం బగు రెంట జతుర్థకాంఘ్రి

గారాముతోఁ దాజగగల్ వరాంగి

హరార్చితా మూఁడవయంఘ్రి నొందున్.

123

ల. వ్యా:-

వరాంగి - 1-2.4 పాదములలో 'జతజగగ'-లు య.స్థా-8.3వపా.లో 'తతజగగ'-లు. య.స్థా -7 ఇది త్రిష్టుప్పు అనేది 11 ఛందము.

అంద నదీప్రహేషయను వృత్తము.

నాగతల్ప మొద ల్నల్ల రేఫంబులు

జగన్నివాసా జతజంబు రేఫయు

దగంగ నమ్మాడు పదంబులందు జా

తిగాఁ బ్రవర్తించు నదీ ప్రఘోషకు

124

ల. వ్యా:-

నదీప్రహేషము - 1వపాదమున 4రగణములు-య.స్థా 7.

2-3-4పాదములలో 'జతజర'లు- " 8. జగతి అను 12వ

ఛందము.

పరస్థాన విషమ వృత్తంబులందు శ్రీరమణమను వృత్తము —

ధాత్రి భనుః బుల్ తత్సగ మాదిఁ

భత్రయగాగణపద్ధతి మూఁట

గోత్రధరా యిటు గూర్పఁ బదంబుల్

చిత్రగతిం జను శ్రీరమణంబుల్

126

ల. వ్యా:-

శ్రీరమణము - 1వపా-లో 'భమనగ'లు యతిస్థా - 6. పంక్తి చందము.

2-3-4 పాదములో 'భభభగగ'లు యతిస్థా-7-త్రిష్టుప్చందము
ఆంద రథగమన మనోహరమను వృత్తము.

రథగమన మనోహరంబు రెండవప్రి

ప్రథితం బగు నజజంబు రప్రయుక్తయంబు

ప్రథమపదమునందుఁ బై నగంబునందు

గధితననరజంబు గద్వయంబుఁ గృష్ణా!

126

ల. వ్యా:- రథగమనమనోహరము. 1-3-4-పా.లలో 'ననరజగగ'.

యతిస్థా-9 శక్వరీచందము.

2పా॥లో 'నజజరయ'—లు.

య.స్థా 10 అతిశక్వరీ

నర్వపరస్థానవిషమవృత్తములందు వీణారచనమను వృత్తము.—

వీణారచనం బయ్యె భువి తయనాగల్

బాణప్రహరా తజనభభవ్యగగంబుల్

చాణూరహరా తజనభన ల్ప్రకటయతిన్

వేణుధర భననభనవిశ్రుత మగుచున్.

127

ల. వ్యా:- వీణారచనము —

1 పా- 'తయననగ'—లు యతి.స్థా - 9

అతిజగతీచందము-

2 " తజనభగగ—లు " 10

శక్వరీ

- 3 " 'తజనభవ'-లు " 10 అతిశక్వరి
 4 " 'భనన భవ'-లు " 10 ఇదియు అతిశక్వరియె

119లో చెప్పిన లక్షణముననుసరించి ఇందలి నాల్గవ పాదము 16 అక్షరములుగల 'అష్టి'చందములో నుండవలెను. లాక్షణిక గ్రంథకర్తలు రెండు విధములుగను చెప్పినట్లు కన్పడును.

ఇతైఽంగు గాక సమవృత్తములలో పంచపాది యను వృత్తము.

క. పాదచతుర్వృత్తంబున

నాదరమునఁ బంచపాది యనుసమవృత్తం

బైదవపదఁబు గలిగిన

మాదయితా కృతులయందు మహానీయ మగున్. 128

ల. వ్యా:- సమవృత్తములలో 5వ పాదమునుగూడ గూర్చినచో పంచపాది అగును.

ఉ. శ్రీసతిఁ బేరురంబున ధరించినభోగి చతుర్ముఖుండు నా
 భీనరసీమహంబునకు బిడ్డఁడుగా విలసిల్లు మేటి కై
 లాసనగాలయుండు జడలఁ నవరించినయేటిపుట్టినిల్

భాసురపాదపద్మ మగుబల్లిదుఁ డివ్వభుఁ డంచు నన్నుతుల్
 నేసిరి నచ్చునీంద్రు లనఁ జెన్నగువృత్తము పంచపాదియై 129

ల. వ్యా:- పంచపాదికిది ఉదాహరణము. ఉత్పలమాలలో గూర్చబడినది.

క. పరఁగఁగ నిలువదియాఱ

క్షరములకును సధిక మగుచుఁ జరణంబుల ను

ద్ధురమాలావృత్తంబులు

జరగు లయ గ్రాహి మొదలు జలరుహనాభా!

ల. వ్యా:- 26 అక్షరములకలెదే అధికముగా అక్షరములు గలిగిన పాదములు గల పద్యములు ఉద్ధరమాలా వృత్తములనబడును. అందు లయ గ్రాహి మొదటిది.

ఏకోనవత్వారింశ న్మాత్రాగర్భితంబుఁ ద్రింశదక్షరంబు నైన
లయగ్రాహి —

ఎందు నిల దేజనులకుం దలఁప రానితప

మందికొనిచేసిరోకొ నందుఁడు యశోదా

సుందరియుఁ బూర్ణనిధిఁ బొందిరి కడుందొరసి

పొందగునుముప్పలెఱి నందనునిగా శ్రీ

మందిరుని నఱచు నిటు లందముగఁ బ్రాసములు

గ్రందుకొని చెప్పమునిబృందము లయగ్రా

హిం దనర నబ్బజనలుం దగ నకారమును

బొంద నిరుచోట్లని బిఱుంద భయ లొందన్. 131

ల. వ్యా:- లయగ్రాహి-‘భజననభజననభయ-’లు 10 గణములు ($10 \times 3 =$) 30 అక్షరములు.

ఇందిమాత్రలు 39. అనగా ‘భజనభజనభ’ అను గణములలో ఒక్కొక్క మాత్ర చొప్పున 7 యగణమున 2 మాత్రలు పెరిగి అక్షర సంఖ్య కంటె మాత్రా సంఖ్య 9 పెరిగినది. ఇందు యతినియమములేదు. 2, 10, 18, 26, సాధనములలో ప్రాసము గూర్పవలెను.

ఏకోనచత్వారింశన్మాత్రాగర్భితపాదంబును చతుష్త్రింశదక్షరంబు నయన
లయవిభాతి—

పడయరె తనూభవుల, బడయుదురు గాక పెర
పడఁతులును భర్తలను బడసిరె తలంపన్
బుడమి నలనందుఁడునుబడఁతుక యశోదయును
గడువున జగత్త్రయము నిడికొనినపుత్రున్
బడసిరఁట యంచు బెడఁ గడరునననత్రివృత్తి
గడననగముల్ పొసఁగ నిడ లయవిభాతిన్
నొడువుదురు సత్కవు లెపుడును విరితేనియలు

వడియు పగిదిన్ రసము కడలుకొనుచుండన్. 132

ల. వ్యా:- లయవిభాతి 'ననన ననన ననన ననగ-'లు ($11 \times 3 = 33 + 1 = 34$) అక్షరములు. ననన త్రికృతి = 'నననగణముల మూడవృత్తులు. ఇందు మాత్రలు 39. నాల్గనగణములలో 4- గురువులో 1=5 మాత్రలు అక్షరసంఖ్య కంటె పెరిగినవి. 2, 11, 20, 29 స్థానములలో ప్రాసను కూర్చవలెను. యతి వియమములేదు.

ఏకోనచత్వారింశన్మాత్రా గర్భితపాదంబులు సప్తత్రింశదక్షరంబు నయన లయహారియను వృత్తము.

చదువులును గిడువులను జదువ ధన మొదవు నని
మదిఁ దలఁపవలదు మును చదివిరె ధర్మిత్రిన్
నదమలినహృదయుఁ డనఁ బొదలుదితిసుతసుతుఁడు
మొదలఁ బలికినపలుకు జదువఁగ ముకుందుం
డద నెఱిగి కదిసెఁ గద! చదివినభృగువుకొడుకు
చదువుతుది నొకపనికి నొదవెనె యటంచున్

వదునొక్కఁడు నగణములు గదిసి నగమైనయ భువి

విదితముగ బుధులు పలుకుదురు లయహారిన్. 123

౧. వ్యా:- లయహారి - 11 నగణములు+నగ-లు ($12 \times 3 = 36 + 1 =$),
37 అక్షరములు. ఇందును 39 మాత్రలు నగణములో 1 గురువులో 1
మాత్రలు అక్షర సంఖ్య కంటె పెరిగి 39 మాత్రలు. యతివియమములేదు
2, 12, 22, 32, స్థానములలో ప్రాసమును పాటించవలెను.

“ద్వివత్సారింశన్మాత్రా గర్భిత పాదంబునుజతుప్రింశ దక్షిరంబునయిన
త్రిభంగి-11. త్రిభంగియను వృత్తము....

నననన నననన లును భమనగలును

దనరి నటింపఁ గణంకన్ నలువంకన్ బెంపుదొలంకన్
మునుకొని నఖముఖమున వెడఁగదలుపఁ

జనుఁ గడునొప్పగువీణల్ నెరజాణల్ వేలుపుగాణల్
వనరుహ జనితుని తనయులు మొదలుగ

ఘనమతులాదటతోడన్ శ్రుతిగూడన్ వెన్నునిఁబాడన్
వినఁగలిగిన నదిజననము ఫలమని

మునిజను లిందు శుభాంగున్ దగుభంగిన్ జెప్పఁ
త్రిభంగిన్ 134

౧. వ్యా:- త్రిభంగి- '6 నగణములు+2నగణములు+భమనగ-లు
($11 \times 3 + 33 + 1$) 34 అక్షరములు. ఇందు 42 మాత్రలు. 3 నగణము
లలో 3, భగణమున 1, మగణమున 3, గురువులో 1, 8 మాత్రలు అక్షర
సంఖ్యకంటె పెరిగి 42 మాత్రలై నవి. యతినియమములేదు. 2, 10, 18,
స్థానములలో ప్రాసము గూర్చవలెను.

అంద అవియతాక్షరంబై న దండకము.—

సిరి నేలురసికుండు శ్రీవత్సవత్సుండు నీరేరుహాత్సుండునిత్యా
సదృత్సుండు త్రైలోక్యనంరక్షణోపాయదత్తుండు మాపాలి
దేవుండు ధీరుం డుదారం డితం డిచ్చు మాయిచ్చుకు స్వచ్చు
సౌఖ్యమ్ము లంచు న్మదిం గోరి పెద్దల్ సకారంబుతో సంగ
తంబై సహం బాది నొండెన్ దకారాదిగా నైన; లో నెల్ల
చోటన్ దకారంబులం బెల్లు చెందన్ గకారావసానంబు నై
దండకాకార మేపారఁ గీర్తింతు రెల్ల పృథున్. 135

ల. వ్యా:- దండకము- ఇందు ససహ(=గల)లతోగాని- తగణముతోగాని
ప్రారంభించి మధ్యలో తగణంబుల నుంచి-చివర గురువుతో పూర్తిచేయ
సగును. ప్రకృత దండకోదాహరణమున 'ససహ'లతో ప్రారంభమైనది.
'సిరినేలు రసికుండు' అను పదములను విడిచి 'శ్రీవత్సవత్సుండు'తో
ప్రారంభమైనచో రెండవ లక్షణమునకుదాహరణముగా గలదు.

గద్యము. ఇది శ్రీవాణీవరప్రసాదలబ్ధవాగ్విభవతిక్కనామాత్య
తనుసంభవ నుకవిజనవిధేయ అసంతయనామధేయప్రణీతం
బై సఛందోదర్పణంబునందు నుభయభాషానురూపంబు లగు
గద్యపద్యంబులవిధంబును వడ్డింశతిచ్చందోనామంబులును,
తదుద్భవంబు లగుసమవృత్తంబులును, వృత్తమిశ్రంబు లగు
సర్దసమవిషమవృత్తంబులును, ఛందోఽతిరిక్తంబు లగుమా
లావృత్తంబులును, తద్వేదం బగుదండకంబు నన్నది ద్వితీ
యాశ్వాసము.

శ్రీ రస్తు చందోదర్పణము

తృతీయాశ్వాసము

శ్రీమదనంతశయనభవ
భీమదహన నిఖిలహరణభీషణవర్షా
సామజభీతి నివారణ
కామజనక శిష్టలోకకామితవరదా ||

1

కందములు

క. నలగగభజనలు కందం

బుల మూడును నైదు పద్మముల నలజలు బే
సుల జగణరహిత మంత్యగ
మలఘుపద్రతిగణవిరతి యర్థముల హరీ!

2

ల. వ్యా:- ఇందు నల-గగ-భ-జ-న-అను చతుర్మాత్రా గణములుండును. 1-3పాదములలో మూడేసి గణములు, 2-4 పాదములలో ఐదేసి గణములుండును. రెండవ-నాల్గవపాదములలో 3వగణము జగణములేక నగణము ఉండవలెను. బేసి గణములలో జగణముండరాదు. (ఈ వియమమునకు పూర్వార్థమంతయు కలిసి ఎనిమిది గణములుగా పరిగణింపవలెను.) 2-4 పాదముల చివర గురువుతో పూర్తిగావలెను. (అనగా నగణముగావి-గగము-కావి చివరి గణముగా ఉండవలెను.) రెండు నాలుగు, పాదములలో నాల్గవగణము మొదటి అక్షరము యతిస్థానము. అపాదముల మొదటిఅక్షరముతోనే యతిమైత్రి పాటించవలెను. ప్రథమ పాదమున యతిస్థాన వియమము లేదు. ఈ లక్షణ పద్యమే ఉదాహరణము.

గీ. కంద మరయ నార్యాగీతికడగణంబు

నపరవవంబు గురులము లై ననార్య

నలము లాటింట గిరిశరస్థలుల నున్న

నగు ద్వితీయ ప్రథానలఘ్వాదియతులు.

3

ల. వ్యా:-

1) కందమునే సంస్కృతమున 'ఆర్యాగీతి' అందురు. అనగా ఈ రెంటికి లక్షణము సమానము. (యతి ప్రాసవియమములలో మాత్రము భేదముండును)

2) కందముయొక్క 2-4పాదముల అంత్యగణము కేవలము గురువు మాత్రమై, ఉత్తరార్థమున (4వపాదమున) ఆరవ (మూడవ) గణము కేవలము ఒక్కలఘువు మాత్రమై ఒప్పినచో 'ఆర్య'యగును. ఇందు 6వ గణమున లఘువై నచో ఆరవగణము మొదటి లఘువు తరువాత, ఏడవ గణమున లఘువై నచో 6వగణము తరువాత, ఉత్తరార్థమున 5వగణమున లఘువై నచో 4వగణము తరువాత, యతిని గూర్చవలెను. ఉత్తరార్థ ద్వితీయ చరణమున 6వగణము కేవలము ఒక్క లఘువు మాత్రమే గావలెను. ఇట్లు సంస్కృత లక్షణము చెప్పబడినది. ఈ అర్థము సంపూర్ణముగ ఈ పద్యమున గలుగుటలేదు.

ఈ చెప్పిన యతివియమంబులు సంస్కృతాదులకయ్యె. మఱియుఁ దెలుఁగునఁ కెట్లవిన :-

క. వడియగు నార్యకు రెండవ

యడుగునఁ ద్రిగణంబుమీఁద సంధ్రకవిభుక్

గడపటిపాదమునకు వడి

యడరును ద్విగణయుతలఘువు కవ్వలిచోటన్.

4

ల. వ్యా:- ఆర్యకు-రెండవ పాదమున మూడవగణము దాటిన తరువాత యతి స్థానమగును.

నాల్గవ పాదమున (మూడవగణము ఒక్క లఘువు మాత్రమే గావున) రెండు గణముల లఘువు తరువాత యతిస్థానమగును. ఇది స్పష్టార్థము చెప్పబడినది.

ఆ.వె. నరవిఁ బథ్య విపుల చపలార్య ముఖ జఘ

నాఖ్యచపల లనఁగ నార్య లైదు

నొనర గీతి యనఁగ నుపగీతి యుద్గీతి

యార్యపేరిగీతి యనఁగ నాల్గు.

5

ల. వ్యా:- ఆర్యలు-ఐదు విధములు. పథ్యార్య-విపులార్య-చపలార్య-ముఖ చపలార్య-జఘన చపలార్య-(ఈ చివరి రెండు చపలార్యలోని అవాంతర భేదములే అనుట యుక్తము) గీతి-ఉపగీతి-ఉద్గీతి-ఆర్యగీతి-అని గీతులు నాల్గు.

పథ్యార్య

క. బేసులు త్రిగణయుతములై

యానమపాదములఁ బొరసి యార్య యనఁ గడున్

భాసిల్లుఁ బథ్య యనఁగా

వానవముఖనకలదివిజవర్గప్రణతా!

6

ల. వ్యా:-

1-3 పాదములలో మూడుగణములతో పదవిచ్ఛేదము గలిగి 2-4 పాదములలో మిగిలిన ఆర్యలక్షణములున్నచో పథ్యార్యయగును. ఇందు దాహృతము కందమే. అనంతకు పథ్యార్యనే ఉదహరించి యుండునని దాని స్వరూపమిట్లుండునని శ్రీగిడుగు వెంకట సీతాపతిగారాహించి ఉదాహరించినారు. వారినవరాలు పథ్యార్య లక్షణమునకు సరిపడి యుండును.

అపద్యమిది (7వగణము మొదటి వర్ణము యతి స్థానమగును)
 “జేషులు తిగజయుతములై; యానమపాదములఁజొరసి-యార్యయనఁ
 జాపిల్లు పర్యయనఁగా; వాస్తవము ఖదివిజ-వర్గముతా!”

విపులార్య

క, ప్రకటనమపాదముల నిలు

వక శబ్దమునవలఁ జొచ్చి వచ్చె ననం ద

క్కక విపులార్య యగును సే

వకజనమందార ధీర వనజదళాక్షా!

7

౧. వ్యా:- సమపాదములలో పదవిచ్చేదము కలుగకుండగా పూర్వపాదాంతము నందలి పదము త్రర పాదమునగూడ వ్యాపించినచో విపులార్య యగును. (ఇందునను పాదములనుట అనంగతము.)

సంస్కృతమున 2-3 పాదముల మధ్యలో విరామముండి తీరవలెను! తెలుగున ఆ వియమము లేనందున అన్ని పాదములలో అవి చెప్పుట యుక్తము. లక్ష్యమట్లేయున్నది. ఇదిగూడ అనంతుని ఛందస్సులో కందముగానే గలదు. శ్రీగిడిగు వారిచే నవరింపబడిన రూపమిది.

“ప్రకట సమపాదములనిలు; వకశబ్దమునవలఁజొచ్చివచ్చినఁద

క్కక; విపులార్యయగునుసే; వకజనమందార-వనజాక్షా-” ఇది ఆర్యా లక్ష్యమై ప్రకృతోదాహృత పద్ధతిగూడ నున్నందున ‘విపులార్య’యగుచున్నది. తెలుగున పాదవిచ్చేదవియమము లేకున్నను పదవ్యాప్తి కావలెనను వియమము విపులార్యయగుటకు హేతువుగా పరిగణింపవగును.

చపలార్య

క. వరునను ద్వితీయ మంత్యము

స్ఫురణ స్మద్యగజకారములను దగఁ రెం

డరయగఁ దనర్చునేనిక

నరవి నదియ హరి మురారి చపలార్య యగున్. 8

ల. వ్యా:- రెండవగణము, చివరిగణము(అనగా జగణ యోగ్యత గలిగిన వానిలో చివరిది అని వ్యాఖ్యానింపనగును. సంస్కృతమున 'ద్వితీ యతుర్యే' అని గలదు. అనగా 2-4 గణములు. అని అర్థము. జగణ యోగ్యత రెండవపాదమున మొదటి గణము మాత్రమే) జగణములున్నచో చపలార్యయగును. ఇందు పూర్వార్థమున పృథగణముగూడ జగణమై యున్నది. సంస్కృతమునను ఈరీతిగనే కన్పడుచున్నది. కాని ఆరవ గణము గూడ జగణమే కావలెనను నియతి లక్షణములో కన్పడుటలేదు. ఇదియు అనంతనిధికందమే! శ్రీగిడుగువారి పద్యము—

“వరునను ద్వితీయ మంత్యము-స్ఫురద్గ మాద్యగ జకారములు దగరె
డరయగఁ దనర్చునేనిక - హరీము రారిచపలార్యయగున్”

ముఖచపలార్య

క. చపలాగణప్రకారం

బపారకారుణ్యసాగరా ప్రథమార్థం

బవరం బగుచున్నది ముఖ

చపలార్య యనంగఁ జనును జక్కఁగఁ గృతులన్. 9

ల. వ్యా:- పూర్వార్థము చపలాలక్షణములతో నున్నచో ముఖచపలార్య- అనంతనిధికందమే”

శ్రీగిడుగువారి పద్యము -

“చపలాగణప్రకారం - బపార కారుణ్యసాగ రాప్రథమా
ర్థవరంబుగుచున్నది ముఖ-చపలార్యయనంగఁజనుఁగృతులన్”

ఇది లక్షణయుక్తమై యున్నది.

జఘనచపలార్య

క. మొదలినగము చపలార్య
 స్పదగణలక్షణము సౌరక చరమార్థం బం
 దుదితప్రకారరేఖన్

గదాధరా చనుఁ గృతుల జఘనచపలార్యన్. 10

ల. వ్యా:- ఉత్తరార్థము మాత్రము చపలాలక్షణములతోనున్నచో జఘన
 చపలార్య.

శ్రీగిడుగువారి పద్యము

"మొదలినగము చపలార్య-స్పదగణ లక్షణము సౌరక-చరమార్థం
 దుదిత ప్రకారరేఖన్. గదాధరా చనుజఘన చపలన్"

ఇది లక్షణ యుక్తమై యున్నది.

గీతి

క, లసదార్య మొదలినగమున

నెనగఁగ రెండరలుఁ జెప్పిరే నదియే గీ

తినమాహ్వయ మగు గృతులన్

వసుధాధం కృష్ణ యాదవస్వామి యనన్. 11

ల. వ్యా:- ఆర్యాపూర్వార్థ లక్షణములతో ఉత్తరార్థము గూడ చెప్పినచో
 గీతియగును. పృథగణము 'జ' లేక 'నల'యగుట నల్లవపాదమున గూడ
 జరుగవలెనని తాత్పర్యము.

శ్రీగిడుగువారి పద్యము:-

"లసదార్య మొదలినగమున-, నెనగఁగ రెండరలు చెప్పి రేనదిగీ

తినమాహ్వయ మగు గృతులన్, వసుధాధరకృష్ణ యాదవస్వామి"

ఇది యుక్తమైన లక్ష్యము.

ఉపగీతి

క. ధర నార్యమీదిసగమున

నిరుసగమున నట్ల చెప్పి రేని యదియ దా

బరగు నుపగీతి యనగా

సరసిజదళనేత్ర కృష్ణశార్దూల హరీ !

12

ల. వ్యా:- ఆర్యయొక్క ఉత్తరార్థ లక్షణములతో పూర్వార్థమునుగూడ చెప్పనచో ఉపగీతి.

శ్రీగిడుగువారి పద్యము

“ధరనార్యమీది సగమున-, నిరుసగమును జెప్పిరేనది దా

బరగును పగీతీయనగా, సరసిజదళనేత్ర-శార్దూలరా!”

ఇది యుక్తమైన లక్ష్యము.

ఉద్గీతి

క. విదితార్యచరమదళమున్

మొదలి సగము చేసి యందు మొదలింటినగం

బది యపరార్థముఁ జేసినఁ

బొదు వగు నుద్గీతి భుజగభుగ్గరగమనా!

13

ల. వ్యా:- ఆర్యపూర్వార్థ లక్షణములతో ఉత్తరార్థమును; ఉత్తరార్థ లక్షణములతో పూర్వార్థమును గూర్చినచో ఉద్గీతీయగును.

శ్రీగిడుగువారి పద్యము

“విదితార్యచరమదళమున్-, మొదలినగముచేసి-మొదలినగం

బది యపరార్థము జేసినఁ, బొదువగు నుద్గీతి భుజగ-భుగ్గమనా!”

ఇది చక్కని లక్ష్యము. (ఈ పాఠములు శ్రీగిడుగువారు చూసిన పరవస్తువారి ప్రతిలో ఒకటి రెండుచోటల తప్ప ఈరీతిగానే ఉన్నవని వారి యుపోద్ఘాతములో తెలిపియున్నారు. కావున) వీనిని గ్రహించుట యుక్తమని తోచును.

ఆర్యాగీతి

క. కందములకుఁ గలనియమము

లం దేమియుఁ గడమ వడక యడరిన నది యిం

పొందఁగ నార్యాగీతి య

నం దగు నిట్లురగభూషణప్రణుతగుణా !

14

అ. వ్యా:- కందలక్షణములతో నున్నచో ఆర్యాగీతియనబడును. ప్రాకృతమున స్కంధకము, ఇదియే సంస్కృతమున ఆర్యాగీతి, తెనుగున కందము అని వ్యవహారములోనికి వచ్చినది. పృథ్విరత్నాకర నారాయణీయ వ్యాఖ్యలో “అన్ని మస్తుగఱోద్వి గురురేప” అనుట ప్రామాదికము-నరిగాదు. అస్తమున గురువుండుటయే వియమము గావున సగజమైనను వాడవచ్చును.

సమ విషమగీతులు

క. అమర మఱిగీతులందు వి

షమగీతులు మూఁడు రెండు సమగీతులు నై

సమము లగు సవకలిప్రా

సముల యతుల విషమములఁ బొసఁగు బ్రావర్ణున్. 15

ల. వ్యా:- విషమగీతులు మూడు. సమగీతులు రెండు. విషమగీతులలో యతులు ప్రాసములు గూర్చవలెను. సమగీతులలో యతులనుగాని-ప్రాస యతులనుగాని గూర్చవలెను.

విమగీతులందు ఎత్తుగీతి :—

ఆదిప్రాసంబు హరియు
నాదిత్యయుగము నగుచు
నీదెసయతుల నెత్తు
గీదియ నెగడుఁ గృష్ణ.

16

అ. వ్యా:- 1 ఇంద్రగణము-2 సూర్య గణములు-3వ అక్షరమున ప్రాసము గూర్చుకొను. 3వగణము మొదటి అక్షరము యతిస్థాము, ఇది ఎత్తుగీతి. (నల-నగ-నల-భ-ర-త-లింద్ర గణములు. న-గల-రేక-హ సూర్య గణములు.)

పవడగీతి :—

పవడగీతియందుఁ బ్రాసంబు విలిచి మూఁ
డవగణంబుమీఁద నమరు విరతి
రవులు మువ్వరును బురందరు లిద్దఱు
నవుల నేగు రినులు సర్థములకు.

17

ల. వ్యా:- సూర్యగణములు 3-ఇంద్రగణములు 2-ఇది ప్రథమపాదము. 5సూర్యగణములు రెండవపాదము. ప్రాసనియమున్నది. రెండు పాదములయందు నాల్గవ గణము మొదటివర్ణము యతిస్థానము.

ఇదియె ప్రాసనియమము వీడిన అటవెలిది. కానిఅటవెలిదిలో ప్రాసమతియు గూర్చవచ్చును. ఇందఱు కాదు.

మేలనగీతి :—

నగణమొండె హగణమొండె నగణహగణయుగము
తగిలియుండె సప్తసంఖ్య తత్పదంబు లమరఁ

దగఁ జతుర్థగణముపై సుదాత్తవిశ్రమంబు

నిగుమమేలనాఖ్య గీతి నెరయుఁబ్రాస మొదలి. 18

ల. వ్యా:- వ-హ- గణములతో ఏడు గణములను గూర్చవలెను. ప్రాస నియమమున్నది. 5వగణము మొదటి వర్ణముయతి స్థానము. ఇది మేలన గీతి.

సమగీతులందు అటవెఱది :-

ఇనులు ముగురు పాడ నిద్ద ట్రిందులు మృదం

గములు దాల్చి వంశకాహళాదు

లేగుతర్కు లూఁద నిరుమేళగతి నాట

వెఱది యొప్పుచుండు విష్ణునభల. 19

ల. వ్యా:- 3 సూర్యగణములు 2 ఇంద్రగణములు- ప్రథమపాదము. 5 సూర్యగణములు రెండవ పాదము ఇట్లే ఉత్తరార్థము. 4వగణము మొదటి వర్ణము యతిస్థానము. ఇది అటవెఱది. ప్రాసనియమములేదు.

తేటగీతి :-

ఒక్కఁ డర్కుఁ డిద్దఱుక్కిన్లు లొనర మఱియు

నిద్ద ఱర్కు లీచొప్పున నేగురేసి

నాల్గువంకలఁ గదిసి వర్ణన మొనర్పఁ

తేటగీతి విష్ణునక్కెఁ దేటపఱుచు. 20

ల. వ్యా:- 1 సూర్యగణము-? ఇంద్రగణములు-2 సూర్యగణములు. 4వ గణము మొదటివర్ణము యతిస్థానము. ఇట్లు నాల్గు పాదములుండును. ఇది తేట గీతి. ప్రాసనియమములేదు.

క. పెనఁగి గణత్రయతములై

నొనరఁగ వడియొండె బ్రాసమొండెను నిలుకొ

జను నాటవెలఁది యందును

ననవొందినతేటగీతియందు ముకుందా !

21

ల. వ్యా:- నల్గవ గణము మొదటి వర్ణము యతి స్థానమగుట-అచ్చట యతివిగావి తదనంతర వర్ణమున ప్రాసయతివిగాని గూర్చినచో-అట వెలది-తేటగీతిలకు బాలును....

మఱియు సీసంబులు :-

క. నలనగనలభరతలలో

పల నాటును మీఁద రెండుఁ బద్మాప్తగణం

బులఁ దగి నాలుగుపదములఁ

జెలు వగు నొకగీతితోడ సీసముకృష్టా !

22

ల. వ్యా:- 6 ఇంద్ర గణములు-సూర్యగణములు-ఇట్లు నాల్గు పాదము లుండును. చివర అటవెలది-తేటగీతులలో ఒకటి గూర్చవలెను. ఇది సీస మునకు లక్షణము (ఇందుమొదటి నాల్గు ఇంద్రగణములు-ఒకపాదము గాను-2 ఇంద్రగణములు-రెండు సూర్యగణములు వేరొక పాదముగాను మొత్తము 8 పాదములు సీసమునకున్నట్లుగా భావించాలి. యతి ప్రాసము లను గూడ అట్లే కూర్చుట సంప్రదాయము).

క. సీసము రెండుగణంబులఁ

బ్రాసం జేసియును మఱి విరామంబై నక

భాసిల్లుఁ బృథివిమీఁదక

జేసిననియమములఁ బ్రాసనీపాదు లజా.

23

ల. వ్యా:- సీసమున మూడవగణము మొదటి వర్ణము యతిస్థానము. ప్రాస యతి నై నను గూర్చవచ్చును. (ఇందు సీసమునకు ముందు చెప్పిన సాంప్రదాయిక విభాగము ననుసరించి మూడవ గణము యొక్క ప్రథమవర్ణము యతిస్థానమనుట యుక్తము. కానిచో అన్వయింపదు.) పై చెప్పకోవు వియమములతో ప్రాససీసాదులు ఏర్పడును.

సీ. వృత్తంబులకుఁబోలె వెలయు నాల్గుడుగునఁ
 బ్రాసముల్నిల్చి విరతులు నునుపఁ
 బ్రాససీసము లగుఁ, బశ్చిమార్థములట్ల
 భాసిల్ల నక్కిలిప్రాససీస
 మగు, మున్నగుకొన్న యతిపాదముందెల్ల
 నడరిన వడిసీస మనఁగఁ బరఁగు,
 సర్థమర్థమునకు యతులు వేజై చనఁ
 జెప్ప నక్కిలివడి సీసమయ్యె.

గీ. నవకలికి నిట్లు ప్రాసంబు లవతరిల్లు,
 యతులు ప్రాసంబు లిష్టసంగతుల నడవ
 నదియ సమసీస, ముత్సాహ తుదనుగీది
 పరఁగ విషమసీసం బగుఁ బద్మనాభ !

24

ల. వ్యా:- వృత్తములలోవలె నాల్గు పాదములందు ప్రాసములనుగూర్చి యతులను గూర్చినచో ప్రాససీసము అనబడును (1) ఇందుగీతులలో గూడ 1-3 పాదములయందు ప్రాసములను గూర్చుట కనబడుచున్నది. కాని వృత్తకల్పముచే నాల్గుపాదములలోనున్నచో నరిపడునని తోచును. కాని షట్పదలుగూడ వృత్తములే అయినందున అట్లు భావించు గీతులలో గూడ ప్రాసములను పాటించుటయే యుక్తమని తోచును.

పాదమును రెండుభాగములుగా జేసి రెండు భాగములందు (8) పాదములందు) ప్రాసమును (గీతులలో 2-4 పాదములకు గూడ) గూర్చినచో అక్కిలి ప్రాససీసము (2)

మొదటి అతంఢించిన యతినే పాదమునగ మిగిలిన మూడు ప్రాసములయందు గూర్చినచో వడిసీసమనబడును (3).

పాదమునగల రెండు భాగములలో ఏ భాగమున కాభాగమే వడివి మాత్రమే గూర్చినచో అక్కిలివడి సీసమగును. (4) ప్రాసయతులను మాత్రమేవాడినచో అవకలి ప్రాససీసమగును 5). యతులను, ప్రాసలను (=ప్రాసయతులను) ఇష్టము వచ్చినట్లుగూర్చినచో సమసీసమగును (6) ఉత్సాహవృత్తము చివరగీతిని గూర్చినచో విషమసీసమగును (7)

గీ. అగు సమప్రాససీస మాటడుగులందు,

నాలుగింట వృత్తప్రాసనామసీస,

మన్ని చోటులఁ బ్రాసంబు నందెనేని

సర్వతః ప్రాససీసంబు జలజనాభ !

25

ల. వ్యా:- సమ ప్రాససీసమునకు ఆఱుపాదములందు (అనగా గీతితోవి రెండుపాదములు కలిపి (8) వృత్తప్రాససీసమునకు నాలుగు పాదములందు (9) ప్రాసమును గూర్చవలెను. అన్ని చోటులందు ప్రాసముగూర్చినచో సర్వతః ప్రాససీసము (10) అనబడును.

అందు సమసీసము :—

ఇంద్రులు తమలోన నిద్దటిద్దఱుగూడి

యతులకు నాధార మై తనర్చి

మూడుచోటుల నుండ మొగి నిద్దఱరుగులు

గదియ నాక్రియ నొక్కపదము మెలయ

నిటువంటిపదము లిం పెనఁగంగ నాల్గింట
 సమధర్మగతి నతిశయము నొందు
 నట్టిధర్మమునకు నాస్పదంబై పేర్చి
 యాతతచ్చందోవిభాతిఁ దనరి

ఆ.వె. ఆట వెలఁది యొండఁ దేటగీతియు నొండఁ

విమలభావ మమర విష్ణుదేవుఁ

దొప్పు ననుచుఁ బొనఁగఁ జెప్పిన సీనంబు

పసిఁడి యగు ధర్మితిఁ బద్మనాభ !

26

ల. వ్యా:- మొదటి పాదార్థమున 4 ఇంద్రగణములు, 3వగణము మొదటి
 వర్ణము యతిస్థానము. రెండవ పాదార్థమున 2 ఇంద్ర గణములు, 2
 సూర్యగణములు, 3వగణము మొదటివర్ణము యతిస్థానము. ఈ రెండు
 పాదార్థములు కలిపి ఒక పాదము. ఇట్లు నాలుగు పాదములు గలిగి ఆటవేల
 డివి గాని, తేటగీతిగాని గూడియున్నచో-సీనము అగును.

ప్రాససీనము :—

భామినిచే నున్న పట్టుతోరముఁ జూచి

ప్రల్లదంబునఁ ద్రెంచి పాటవైచి

యామునిద్రోహ మత్యంత మై తనుఁ బట్టి

యతిదర్శిదునిఁ జేయ నాత్తి నొంది

భూమి వెల్వడి పోయి పురపురఁ బొక్కుచుఁ

బుండరీకాక్ష యోభువనవంద్య

స్వామి నాయపరాధశతసహస్రంబులు

సై రింపవే కృపాజలధి యనుచు

గీ. ప్రేముడించు కౌండిన్యనిభీతిఁ బాపి
వృథులసౌఖ్యంబు లొసఁగి గాంభీర్యమమరఁ
బాముపైఁ బవ్వళించినప్రభుఁడ వనినఁ
బ్రాససీసంబు విలసిల్లుఁ బద్మనాభ.

27

ల. వ్యా:- అరు పాదములలో (మకార) ప్రాసము, అరుపాదములలో (పాదమునకు నాల్గు యతిస్థానములలో ఒకే వర్ణమునకు) యతివి గూర్చిన ప్రాససీసమునకుదాహరణము.

వృత్తప్రాససీసము :—

శ్రీశ్రీతవత్సుండు సింధురవరదుండు
చింతిత ఫలదానశీలుఁ డితఁడు
ఆశ్రితావనలోలుఁ డాభీరకాంతాకు
చాగ్రకుంకుమభూషితాంగుఁ డితఁడు
అశ్రాంతజయధాముఁ డాశాంతవిశ్రాంత
యశుఁడు ధారధరశ్యాముఁ డితఁడు
విశ్రుతవిభవుండు విపులబలాఘ్యుండు
వికసితవదనారవిందుఁ డితఁడు

గీ. అనుచు మునులును దివిజులు నభిమతింపఁ
జూపుచెవులపాన్పున వెన్ను మోపియుండు
నంబుజోదరుఁ డంచు నిట్లాంధ్రకృతులఁ
జెప్పిరేని వృత్తప్రాససీస మగును.

28

ల. వ్యా:- (గీతితో సంబంధములేకుండగా) నాల్గు పాదములలో ప్రాస

మును-నాల్గుపాదములలో యతిని గూర్చి చివరగీతిని మాత్రము గూర్చిన
వృత్తప్రాససీనమునకుదాహరణము.

సర్వతఃప్రాససీనము :-

నీరదవర్ణుండు నీరేరుహాక్షుండు
నీరధిబంధనోదారబలుఁడు
కారుణ్యరసరాశి గౌరీరసజ్ఞావి
హరిశోభితనామగౌరవుండు
ధీరుండు త్రిభువనాధారుండు దశరథ
క్షౌరమణేంద్రకుమారవరుఁడు
మారీచదమనుండు నారాచవిద్యావి
శారదుం డసురవిదారణుండు

గీ. ధాతుణీసుత సయనచకోరసరసి

జారి యన సర్వతఃప్రాసచాతుసీన
మారయఁగ సత్కవిజనవిస్ఫారనుతులఁ
దేరు శ్రీపద్మనాభ శృంగారసార !

29

ల. వ్యా:- గీతితో కలిపి మొత్తము ఇరవై నాలుగు ప్రాసములుండు కేవలము ప్రాసయతి అగునట్లుగా ఒకేవర్ణమును ప్రాసముగా గూర్చిన సర్వతః ప్రాససీనమునకుదాహరణము.

అక్కిలిప్రాససీనము :-

ఉరగతల్పుని గాని యుల్లంబులలో నిల్ప
శరధితల్పుని గాని సన్నుతింప

మురసంహరుని గాని మ్రొక్కులఁ గయినేయ
 సరమృగేంద్రులఁ గాని నమ్మికొలువ
 గరుడవాహను పేరుఁగాని వీనులఁ జొన్న
 బురుషోత్తముని గాని పూజనేయ
 హరిప్రసాదముఁగాని యర్థిమైఁ గొననొల్లఁ
 బరమాత్మునిఁ గాని భక్తిఁ బూన

గీ. ధరణి నివినాదు నిత్యవర్తనము లనుచుఁ
 బరఁగు వ్రతఁగాని నీవు చేపట్టవనిన
 జరుగు నక్కలిప్రాసనీనంబు కృతులఁ
 బరభృతాతసిపుష్పాభ పద్మనాభ !

30

త. వ్యా:- పండ్రెండు పాదములందు ఒకవర్ణము తోడనే ప్రాసమును
 గూర్చి యతులను వేరుగా పాటించినందున ఇది అక్కలి ప్రాససీనమునకు
 దాహరణము.

వడిసీనము :—

కరుణాసముద్రుండు గజరాజవరదుండు

గర్వితాసురశిరఃఖండనుండు

విహగేంద్రవాహుండు విబుధేంద్రవంద్యుండు

విశ్వరక్షాచణవీక్షుండు

రతిరాజజనకుండు రఘువంశేతిలకుండు

రణబలోద్రగుండు రమ్యగుణుండు

గోకులాధీశుండు గోపికారమణుండు
గోవిందుఁ దురుకళాకోవిదుండు

గీ. అనుచు వడిసీసముల నిన్ను వభినుతింతు
రఖిలవిద్యావిశారదు లై నమునులు
వన్నగాధీశతల్ప నాపాలివేల్పు
భక్తజనకామ్యలాభ శ్రీపద్మనాభ!

31

ల. వ్యా:- ప్రతిపాదమునందు నాల్గు స్థానములలో ఒకేవర్ణముగా యతివి
గూర్చుచు ఆరు పాదములందు యతిని పాటించుటచే ఇది. వడి సీసమున
కుదాహరణము.

అక్కిలివడిసీసము :—

పద్మాక్షి యీతఁడే బలి రసాతల మేలు
మని పంప నేర్చిన యధికబలుఁడు
హరిణాక్షి యీతఁడే యలవిభీషణు లంకఁ
బట్టంబుగట్టినబల్లిదుండు
తొయ్యలి యీతఁడే ధ్రువుని నున్నతవదం
బునఁ బ్రతిష్ఠించిన భూరియశఁడు
ధవలాక్షి యీతఁడే ధనువుద్రుంచినయట్టి
రఘువంశ తిలకుండు రాఘవుండు

గీ. బాణబాహువిఖండన ప్రముఖుఁ డితఁడు
నీలగళసుప్తికరబాణనిపుణుఁ డితఁడు
ననుచు నక్కిలివడిసీస మమర వేల్పుఁ
బడఁతు లభినుతింతురు నిన్ను బద్మనాభ !

32

అ. వ్యా:- పల్లదెందు పాదములందు ఏ పాదమునకాపాదమున యతినే వాడుటచే అక్కిలివడి సీసమునకుదాహరణమైనది.

అవకలిప్రాససీసము :—

వరదుఁ డుద్యద్గుణాకరుఁడు వియన్నదీ
పాదుఁడు భక్తప్రమోదకరుఁడు
సింధుబంధనుఁ డబ్జబంధుతా గాధీశ
నేత్రుఁడు కాశ్యపగోత్రజుండు
సుగ్రీవ విభుఁడు దశగ్రీవదమనుండు
లలితకంబుగ్రీవపిలసితుండు
పూతనాజీవితనూతనస్తన్యపా
నాభిలోలుఁడు నిత్యశోభనుండు

అ. వె. భువనవంద్యుఁ డనుచు నవకలిప్రాససీ
సముల నిన్నుఁ బొగడు నమరసమితి
శరణభరణనిపుణ వరయోగివిమలహృ
త్పద్మసద్మదేవ పద్మనాభ !

33

అ. వ్యా:- 12పాదములందు వేరువేరుగా ప్రాసయతులను మాత్రమే వాడుటచే ఇది అవకలి ప్రాససీసమునకుదాహరణము.

విషమసీసము :— (మఱియు సుత్సాహము)

సాహచర్య మమర సప్త నవితృవర్గమును సము
త్సాహ మెక్క నొక్కగురుఁడు చరణములు భజింపఁగా
సీహితప్రదానలీల లెసగుకమతమూర్తిను
త్సాహవీతు లుల్లసిల్ల సంస్తుతింతు రమృతాన్.

34

ల. వ్యా:- ఏడు సూర్యగణములు ఒక్క గురువు సేవగణముమొదట వత్తము యతి స్థానము. ప్రాసవియమము గలదు. ఇది ఉత్సాహమును వృత్తము.

ఆ.వె. ప్రాసములును వడులు భాసురంబుగ నిట్లు

విలసితముగ నాటవెలదియందు

సుత్సుకత నొనర్చి యుత్సాహ మది నిల్ప

విషమసీస మమరు విషధిశయన ॥

35

ల. వ్యా:- ఈ ఉత్సాహము చివర అటవెలిదిని గూర్చుటచే ఈ రెండును గలసి విషమసీసమునకుదాహరణము.

క. ద్వాదశపదమగు మఱి య

ష్టాదశపదమగు గీతి సహితంబుగ, దా

నేదియగు సీసమాలిక

శ్రీదయితా నిలుపవలయు సీసపునియతిన్.

36

ల. వ్యా:- గీతితో కలిపి పండ్రెండుగాని పదునెనిమిది గాని పాదములను గూర్చినచో సీసమాలిక కాగలదు. అనగా రెండు సీసములు— ఒకగీతి, లేదా రెండున్నర సీసములు — ఒకగీతి - (లేదా 12 లేక 18 పాదములు సీస-లక్షణము లతోడనుండి తర్వాత గీతి యుండునట్లు - అనియు వ్యాఖ్యానింపనగును) ఉన్నచో సీసమాలికయగును. మొత్తము మీద ఎనిమిది పాదములకంటె అధికముగా సీసపాదములున్నచో సీసమాలిక యనదగినట్లు తోచును.

పై సీసములలో ఒకటి రెండిటికి తప్ప ప్రాచీన కావ్యములలో లక్ష్యములు కన్పట్టలేదు.

క. సర్వలఘుసీసమునకు స

ఖర్యాంఘ్రులనడుమ నింద్రగణములు మాత్రై

యార్వంచలఘుగణంబులు

నుర్వీధర త్రిలఘుయుగము నొకగీతితుదన్.

37

అ. వ్యా:- సర్వలఘు సీనములందు అరింద్రగణముల స్థానముతో అరు
పంచ లఘు గణములు (నలల) చివర రెండు సూర్యగణములు నగణ
ములు మాత్రమే కూర్చవలెను. చివర గీతి ఉండవలెను. (యతిప్రాసా
దులు సీనములకువలెనే) అరు+పంచలఘు=ఆర్వంచలఘు' అని వ్యాఖ్యా
నింపవలెను. గీతివి గూడ సర్వలఘువుగ కొందరు లాక్షణికులు చూపిరి.
ఉదాహరణముననుసరించి ఆనంతుడట్లు చూపలేదు.

సర్వలఘుసీనము :—

మృగమదము తిలకమును నగు మొగముచెలువమును

నలఃతివవడముఁ దెగడు సధరపుటము

వలుదజఘనములు బొలుపలరుకనకపువటువ

కలితకరచరణమణికటకములును

విరులతురుమును సమిలిపురిసౌబగుమకరికము

రచన నెనఁగినచెవులరవణములును

కరకమలయుగశధృతిమురళియును ద్రివిధమగు

నిలుకడయు నిటలతటి నెఱయుకురులు

గీ! తెల్లదమ్మిరేకులభంగి నుల్లసిల్లు

వెడఁదకన్నులు గలగోపవేషశౌరి

నాశ్రయించెద ననుచు నిట్లమరఁ జెప్ప

సర్వలఘుసీన మగు సంక్రమజలజనాభ !

38

ల.వ్యా:- ఇది సర్వలఘుసీనమునకు లక్ష్యము. గీతిసామాన్యగీతియే, సర్వ
లఘువుగాదు. కావున ఈ నియమము వికల్పమని తోచుచున్నది.

తతువోజ :-

ముగురు జిష్ణులు త్రయీమూర్తియు మణియు
ముగురు జిష్ణులు త్రయీమూర్తియుఁ గూడి
యొగి నుండ గరయతి నొక్కొక్కచరణ
ముడుగక నేవింప నుజ్జ్వలం బగుచుఁ
దగ నుల్లసిల్లు పాదములు నాల్గింటఁ
దనరు వరాహావతారోదయునకు

నిగురొత్తు భావంబు లేనఁగఁ దర్వోజ

నీయోజ నొనరింతు రెల్ల సత్కవులు

39

ల. వ్యా:- మూడు ఇంద్రగణములు-ఒక సూర్యగణము-మూడు ఇంద్రగణ
ములు-ఒక సూర్యగణము ఇట్లు పాదమున 8 గణములు. ప్రాసనియమము
గలదు. రెండేసి గణములకు యతిస్థానము. అనగా 1-3-5-7 గణాదులు
యతి స్థానములు. 'కరయతి' ఈ శబ్దమునకు ప్రకరణమునమనరించి గణ
పరముగా వ్యాఖ్యానింపనగును. ద్విపద మంజరీద్విపద లక్షణములు దీనితో
సమముగానే యున్నవి. వాటిని రెట్టించి యతి ప్రాసములను గూర్చిన తరు
వోజయగును.

మణి యక్కరజాతులందు మహాక్కర :-

ఆదివార మాదిగ ననుక్రమమున
నన్ని వాసరముల నొక్కినుండు
నాదితేయాధినాథు తేగురు నల
రారంగ నొక్కసుధాకరుండు

నాది హరిః గోల్వ రెండును నాలుగు
నగు వాసరంబున నర్కుడై న
నాదరంబున నెడసొచ్చునని మ
హాక్కరం బలుకుదు రార్యు లెల్ల .

40

అ. వ్యా:- 1 సూర్యగణము-5 ఇంద్రగణములు-1 చంద్రగణము. 5వ గణము మొదటి వర్ణము యతిస్థానము. మొదట సూర్యగణముండి 2 రేక 4 గణములు సూర్యగణములు కూడ గావచ్చును. ఇదివికల్పము. ఈ విషయము మూడవపాదమున చెప్పబడినది. నాల్గవపాదమున నాల్గవగణము సూర్యగణముగా గూర్చబడినది. ప్రాసనియమముగలదు. ఇది మహాక్కర.

మధ్యాక్కరము :-

ఓజతో నిద్దఃస్రదులురు నొక్కయాదిత్వండు మఱియు
రాజితంబుగ నిద్ద టమర రాజులు నొక్కసూర్యండు
పూజింతు రత్యంతభక్తిః బుండరీకాక్షు ననంత
భ్రాజిల్లు బుధులు మధ్యాక్కరంబు నొప్పారః బల్కుదురు

41

అ. వ్యా:- 2 ఇంద్రగణములు 1 సూర్యగణము 2 ఇంద్రగణములు 1 సూర్యగణము. ఇట్లు పాదమునకు 6గణములు. 4వగణము మొదటి వర్ణము యతి స్థానము. ప్రాసనియమము గలదు. ఇది మధ్యాక్కరము.

మధురాక్కరము :-

రవియు నిండులు మువ్వరు రాజొకండును గలసి
రవిసుధాకరలోచను రాజితాననసరోజ
రవికులేశుః గొలుతు రని ప్రస్తుతింతురు ధరిత్రి
నవిరళం బగుమధురాక్కరాఖ్యచే నత్కవులు.

42

ల. వ్యా:- 1 సూర్యగణము. 3 ఇంద్రగణములు- 1 చంద్రగణము. 4వ గణము మొదటి వర్ణము యతిస్థానము. ప్రాసనియమముగలదు. ఇది మథ రాక్కరము.

అంతరాక్కరము :-

ఇనుఁ డొకండును నింద్రు లిద్దఱును నొక్క

వనజవై రియుఁ గూడి వై భవ మొనర్ప

గనకవస్తుని గృత్తకై టభుని గొల్తు

రనుచుఁ జెప్పదు రంతరాక్కర బుధులు.

43

ల. వ్యా:- 1 సూర్యగణము 2 ఇంద్రగణములు- 1 చంద్రగణము. 3వ గణము చివరి వర్ణము యతిస్థానము. ప్రాసనియమము గలదు. ఇది అంత రాక్కరము.

అల్పాక్కర :-

ఒగి నిద్దఱింద్రులు నొకవిధుండు

జగతీధరుని వదాబ్జములు గొల్తు

రగణితభక్తి నం చభినుతింప

నెగడు నల్పాక్కర నియతిలోడ

44

ల. వ్యా:- 2 ఇంద్రగణములు, 1 చంద్రగణము. 3వగణము మొదటి వర్ణము యతి స్థానము. ప్రాసనియమము గలదు. ఇది అల్పాక్కర.

అక్కరలయతినిర్ణయము :-

విరతిచతుర్దశము నుహా

క్కర కేకోనాక్షరత్రిగణ మంతరకుఁ

వరగణయుగయతి నల్పా

క్కర మధ్యయుమధురయుండ్రగణయతుల హరీ ! 45

ల. వ్యా:- అక్కరలకు పూర్వపదములలో యతిస్థానములు చూపబడలేదు.

వాచికన్నింటికి యతి స్థానములను ఇందు చెప్పుచున్నాడు.

మహాక్కరకు - 5 గణము మొదటి వర్ణము.

అంతరాక్కరకు - 3 గణము చివరి వర్ణము.

అల్పాక్కరకు - 3 గణము మొదటి వర్ణము.

మధ్యాక్కరకు		నాల్గవ గణము మొదటి వర్ణము
మధురాక్కరకు		

షటిషట్పద :-

మెఱియంగ నిద్దఱి

ద్దఱు సురేంద్రులుమూడు

తెఱెగులన్ శశిఁగూడ నత్తంబులన్

నెఱి గ్రాలఁగా వల్చు

దొఱుగ వట్టదరీతి

వఱలుఁ జక్రివదాబ్జవర్ణనంబు

46

ల. వ్యా:- రెండు పాదములలో రెండేసి ఇంద్రగణములు, మూడవ పాదమున 2 ఇంద్రగణములు, ఒక చంద్రగణము. ఈ మూడు పాదములు పూర్వార్థము. ఇట్లే ఉత్తరార్థము. ప్రాసవియమము గలదు. యతివియమములేదు. ఇది షట్పదము.

త్రిపద :—

నరవిఁ బ్రాసమునొంది సురకుతుల నలుపుదు
హరియు గై కార్కులు కలియ
జరగు నిప్పగిది మైత్రిపద. 47

౧. వ్యా:- 4 ఇంద్రగణములు 1వ పాదము. 2 ఇంద్రగణములు, 1 సూర్య
గణము రెండవపాదము. ఇట్లే మూడవ పాదము. ప్రాసనియమముగలదు.
ప్రథమ పాదమున 3వగణము ఆరంభమున ప్రాసయతి. అనగా మూడవ
గణము రెండవ వర్ణమున ప్రాసయతి గూర్చవలెను. ఇది త్రిపద.

మఱిద్విపద :—

ఇంద్రులు మువ్వరు నినుఁ డొక్కరుండు
సాంద్రమై యొక్కొక్కచరణంబుఁ గొలువ
నలరుఁ బద్మోదరుఁ డంచు భీరోత్త
ములు విస్తరింతురు ముదముతో ద్విపద. 48

౨. వ్యా:- 3 ఇంద్రగణములు, 1 సూర్యగణము. ఇది ఒకపాదము. ఇట్లు
రెండు పాదములు. 3వగణము మొదటి వర్ణము యతిస్థానము. ప్రాస
వియమము గలదు. ఇది ద్విపద.

మంజరీ (ప్రాసరహిత) ద్విపద :—

శ్రీమందిరాకారు జితదైత్యధీరుఁ
గీర్తించుచోఁ బుణ్యవర్తనం డనుచు
యతిమాఱుప్రాస మిట్లచ్చొట నిడక
సరసిజనాభాయ సముద్రగసాహ

సాయ సమోయము శబ్ద మొక్కటియు
రెండుపాదముల నీక్రియఁ బంచియిడక
వలయు ప్రాసములేనిద్యిపద యై పరఁగఁ
బూజింపవలయును వాక్కున్నమంజరుల.

49

ల. వ్యా:- పూర్వోక్త లక్షణమే. ప్రాసనియమములేదు. ఇంధ ప్రాస
యతియు గూర్చవచ్చును. ఇది మంజరీద్విపద.

మఱియుఁ జొపదము :—

కలసి చతుర్థ ఘుగణములయందు
నలిఁ ద్రిగణంబై నగణము వొందు
నలరుగణద్వయ యతిగోవిందుఁ
బలుకఁ గృతులఁ జొపద చెలువందు.

50

ల. వ్యా:- గా-భ-జ-నల- మంతోమాదు+1 నగణము (ఇది సూత్యగణ
మనుట యుక్తము) ఇది ఒకపాదము. ప్రాసనియతి గలదు. 3వగణము
మొదటి వర్ణము యతిస్థానము. 4పాదములుండును. ఇదిచొపదము.

ఇండు వితాళమను చొపదము :—

ఆర్కనామగణ మనువుగ రెండు
దార్కొని అఘువొందఁగ నిట్టుండుఁ
దర్కింపఁగ ను వితాళము నెడఁ
పేర్కొనఁ దగు హరిబిరుదులపిండు.

51

ల. వ్యా:- 1 సూర్యగణము-2 చతుర్వృత్తాగణములు, 1 అఘువు, ఇది ఒక
పాదము. ఇట్లు నాలుగు పాదములు. ప్రాసనియమము గలదు. అనువుగ
రెండు దార్కొని=రెండు చతుర్వృత్తాగణములు, పొది-అవి ప్రజరహి

నుగతార్థము. పూర్వపద్యమున 'చతుర్లఘుగణములయందు' అను దానిని ప్రకరణముచేత గ్రహించి అందు రెండు గణములను అని గ్రహింపవలెను. (శ్రీమాన్కో.వెం. కృష్ణమాచార్యులుగారు తమవ్యాఖ్యానములో ఈ పద్యమును చాలా మార్పు చేసి ఉదాహరించినారు. అట్టిపాదమునకు మూల మేమియొకెలియదు. అందు వితాళచౌపదమునకు కేవలచౌపదమునకు భేదము లేదానివారు వ్రాయుట విచార్యము. భేదము లేకున్నచో 51వ పద్యమును చెప్పనవసరములేదు. వస్తుస్థితిలో ఈ 51వ పద్యము అన్వయించుటలేదు. ఏవిధముగా సమన్వయించినను లక్ష్య లక్షణ సమన్వయము కుదురుట లేదు. దీనిని షోడశమాత్రలుగల పాదముగా కవిజనాశ్రయాదులలో గలదు. ఇందలి లక్షణము 15 మాత్రలకే పరిమితమై గన్పట్టుచున్నది. ఈ విషయమున ప్రామాణిక పాఠ-లక్ష్యములు గోచరించినచో తెలుపగోరెదను!)

రగడలు :—

క. ఆద్యంతప్రాసంబులు

హృద్యంబుగ రెంటు రెంటు నిడి పాదము లు

ద్యద్యతులఁ గూర్చు దగు నన

వద్యంబగు రగడలందు వారిజనాభా !

52

ల. వ్యా:- రెండేసి పాదములకు ఆదిప్రాసము అంత్యప్రాసము గూర్చునగును. ఉక్త స్థానములందు యతులను గూర్చవలెను. ఇవి రగడలకు సామాన్య లక్షణము. (కన్నడమున వీనినే 'రఘులు' అని అందురు.)

అందు హయప్రచారరగడ :—

హనచతుష్టయంబు ఋతుల

జనితయతుల జరగుఁ గృతులఁ

జను హయప్రచారరగడ

విసుతశాస్త్రవిధులు వొగడ.

ల. వ్యా:- 4 సూర్యగణములు ఒక పాదము. 3వగణము మొదటి వర్ణము యతిస్థానము. ప్రాసనియమముగలదు. అంత్యప్రాసము-(ప్రాస్యముల కై నందున) రెండు వర్ణములకు రెండేసి పాదములలో కూర్చవలెను. తగడ ద్విపదవలెనే రెండేసి పాదములతో లక్షితములగును. తరువాతి రెండు పాదములలో వేరొక అంత్యప్రాసఉండును. ఇది హయ ప్రవారరగడ-హనచతుష్టయంబు=హనగణములతో ఏర్పడిననాల్గుగణముల నముఖాయము.

అందు తురగవల్లనమనురగడ :-

శ్రీసతీశుఁ బరమపురుషుఁ జిత్తమున దలంచువారు
వాసవాదినిఖిలదివిజవంద్యు నాశ్రయించువారు
నిట జనింప రనఁగ నన్వయించుఁ దురగవల్లనంబు
పటుది నేశలఘువిరామభానుమద్గణాష్టకంబు. 54

ల. వ్యా:- 8 సూర్యగణములు-13వ మాత్ర యతిస్థానము. 5గణము మొదటి వర్ణమని భావము. రెండేసి పాదములలో అదిప్రాస, అంత్యప్రాసము ఉండవలెను. ఇది తురగవల్లనమనురగడ. ఇందు రెండేసి పాదములే ఉండును కావున రెండు రగడలుదాహరింపబడినవని తోచును.

అందు విజయమంగళమను రగడ :-

శ్రీధరాయ శిష్టజననిషేవితాయ భక్తలోక
జీవితాయ గర్వితోరుసింధురాజబంధనాయ
గాధిపుత్రయజ్ఞవిఘ్నకరమహాసురీమహోగ్ర
కాయశైలదళవనిపుణఘనసురాధిపాయుధాయ

కేశవాయ తే నమోఽస్తు కృష్ణ పాహిపాహి యనుచుఁ
 గేలుమొగచి చూచినునిచి కృష్ణుఁ బలికెననుచునిట్లు
 దేశభాషణములఁ జెప్ప ద్విగుణతురగవల్లనమునఁ
 దేరు విజయమంగళంబు తీయచెఱకు రసమునట్లు.

55

ల. వ్యా:- తురగవల్లనమును రెట్టింపు చేసినచో 'విజయ మంగళరగద' అగును. ప్రతిపాదమునందు నాలుగు యతిస్థానములుండును. అనగా-1, 5, 9, 13,-గణముల మొదట వర్ణము యతిస్థానము. ప్రాసనియమముగలదు.

అందు ద్వీరదగతి యనురగద :-

శ్రీయువతి నిజయువతిఁ జేసి యెంతయు మించి
 కాయజునిఁ దనరినయుఁ గా నెలమిఁ బాటించి
 సకలదేవతలఁ బరిజనులుగా మన్నించి
 వ్రకటగతి శ్రుతుల సుతిపాఠకులఁ గావించి
 హరి యొప్పు నన నొప్పు నవతారలఘువిరతి
 శరది నగనలలభలనలతరలద్వీరదగతి.

56

ల. వ్యా:- నగ-నలఁ-భల-సల-తర- అను పంచమాత్రాగణములలో 4గణములు ఒకపాదము. 3 గణముల మొదటవర్ణము (11వమాత్రా) యతిస్థానము. ప్రాసమును గూర్చనగును. ఇట్టి రెండు పాదములలో అంత్యాను ప్రాసమును గూర్చవలెను. ఇది ద్వీరదగతి రగద.

అందు జయభద్రరగద :-

శ్రీః నొడయం డనఁగఁ జిత్తుజునిగురుఁ డనఁగ
 కేవశయనుం డనఁగఁ జెలువుగఁ జతుర్భుజుఁడు

నాకౌకసుల నేలు నముచిసూదనుపూజ

నతఁడు దాఁ గైకొన్న నందగోపాత్మజుఁడు

ఇతనిఁ గొల్చినఁ గాని యిహపరంబులు గలుగ

వితరనేవల ననఁగ నెనఁగు నివ్విభుఁ డంచుఁ

జతురమతు లొనరింప జయభద్రరగడలిటు

నద్విరదగతి రెంటఁ జాటింపులం బెంచు. 57

ల. వ్యా:- ద్విరదగతి రగడను రెట్టింపు చేసిన “జయభద్రరగడ” అగును. పూర్వోక్త పంచమాత్రా గణములు 8 ఉండును. 11-21-31 మాత్రలు యతిస్థానము. రెండేసి పాదములకు-ఆదిప్రాస అంత్యానుప్రాసము ఉండు వలెను. ఈ ఉదాహరణమున రెండవపాదమున నాకౌకసుల-నముచి-నతడు-నంద-అనువానిలో ‘నతడు’ అనుచో అఖండయతి యగుచున్నది. అఖండయతి ననంతుడు విషేధించియు ఇచట గూర్చుట చింత్యము.

అందు మధురగతి యనురగడ :-

శ్రీపనితాధిపుఁ జేరి భజంపుఁడు

భావజజనకుని భక్తిఁ దలంపుఁడు

అని గగనలభసలను నాల్గిటఁ గృతి

జను గజలఘువిశ్రమము మధురగతి. 58

ల. వ్యా:- గగ-నల-భ-స-అనుచతుర్మాత్రా గణములలో 4గణములు ఒక పాదము. రెండుపాదములలో ఆదిప్రాసము అంత్యానుప్రాసము గూడ గూర్చ వలెను. 8వమాత్ర 3వగణము మొదటి వర్ణము యతిస్థానము. ఇది మధుర గీతి రగడ.

అందు హరిగతి యనురగడ :-

శ్రీరామాకుచకుంకుమపంకము

చేఁ బొలుపగువిపులొరఃఫలకము

తారతుషారపటీరసమానో

దకవాహిని యొదవినపదకమలము

పతిశయ మై యలవడు నేదేవుని

సనవరతోదారత నాహరిగతి

యితరుల కలవడ దని నృప లఘుయతి

నిభనలగగభనల నగును హరిగతి.

59

ల. వ్యా:- జగణమును విడిచి మిగిలిన (పూర్వోక్త) చతుర్మాత్రా గణములలో 8ని గూర్చిన ఒక పాదము 5వ గణము మొదటి వర్ణము యతి స్థానము. రెండు పాదములకు ఆద్యంత్యపానములుండవలెను. ఇది హరిగీతి రగద.

అందు వృషభగమన మనురగద :-

శ్రీమనోహరు సంబుజోదరుఁ

జిత్తజాతగురుం దలంచెదఁ

గామితార్థవిధాయి నిర్జిత

కాళియాహిని నాశ్రయించెద

సనువుగా భననల భాసున

మన్వితద్వితయములు నాలుగు

ననిమిషాధిపలఘుయతినిడఁగ

నలరువృషభగమనము మేలగు.

60

ల. వ్యా:- 1 సూర్యగణము. భ,న,నల,లలో ఒక గణము. ఈ రెంటిని అవర్తింపగా నాలుగుగణములు, దానిని మరల అవర్తింపగా ఎనిమిది గణములు = ఒకపాదము, 5వ గణము మొదటివర్ణము యతిస్థానము. ఆద్యంత

ప్రాసములు గూర్చగా వృషభగీతి రగడయగును. "అనువుగా భగణములు భానున" అని పూర్వముద్రణ పాఠము గలదు కాని-'అనిమిషాదిప' అను పాదములో 'లఘుయతినిడఁగి' అనుచోట 'నల'ము వ్రయు క్రమైనందున పూర్వముద్రణ పాఠము యుక్తముగాదని తోచుచున్నది. ప్రకృతపాఠమే యుక్తముగా గన్నట్టినందున దీనిని స్వీకరించుట జరిగినది.

అందు హరిణగతి యనురగడ :—

శ్రీనివాసు భజింతు నే నని

పూని కుజనులచొంత బోనని

భానుయుతనలభనగగంబుల

లోననిరుదోలుననగంబుల

నిరవుగా నిరుమాఱులఘువుల

నెల్ల వారును నొగి గణింపఁగ

విరతులనుగావింపనిమ్ముల

హరిణగతిచెలువగుజగమ్ముల.

61

ల. వ్యా:- 1 సూర్యగణము. నల, భ, న, గగ,ములలో నొకటి, ఇట్టి జంటలు 2 అనగా 4గణములు. 3వగణము మొదటివర్ణము యతిస్థానము. ఆద్యంత ప్రాసనియమము గలదు. ఇదిహరిణగీతిరగడ" లోననిరుదోలు" అను పాదము సరిగా అన్వయించుటలేదు. "నిరవుగా" నెల్లవారును" అను రెండుపాదములలో యతి భంగములు కన్నడుచున్నవి. శ్రీమాన్ కో.నెం కృష్ణమాచార్యులవారి వ్యాఖ్యానవ్రతిలో "లోననిరుదోలు ననలంబుల" "నిరువుగాననునేడు లఘువుల" "నురువు మీరగ నొప్పు నెలవుల" అని పాఠములు గలవు. ఈ పాఠాంతరములలో యతి భంగము లేకున్నను "లోన నిరుదోలు" అను పాదమునకు అన్వయము సరిపడుటలేదు. వారి

వ్యాఖ్యానమునగూడ దీనికి వివరణము కన్పడుటలేదు. సరియైన పాదము అన్వేషణీయము.

మఱియు చాటుప్రబంధలక్షణము :—

సీ. ఒకపద్య మైనము త్తకము రెండును మూడు
ద్వికమును ద్రికమునై విస్తరిల్లు
బంచరత్నము లైదు పరఁగ నెన్నిది గజా
వళికి నామావళి ద్వాదశంబు
నెన్నంగ నిరువదియేడు తారావళి
యొనయు ముప్పది రెండు నేఁబదియును
నూలునూఁపెనిమిది నుతికెక్కి ద్వాత్రింశ
దభిధాన పంచాశదాఖ్యనాఁగ

ఆ.వె. వెలయు శతక మనఁగ వెండి యష్టోత్తర
శతక మనఁగ నిట్లు సకలసుకవి
సమ్మతముగ నెగడు జాటు ప్రబంధము
లభిమతార్థరచన నబ్జనాథ.

62

ఆ. వ్యా:- ఒకే విషయమును గూర్చి రచించిన పద్యముల సంఖ్యను బట్టి పేర్లను చెప్పుచున్నాడు.

ఒకపద్యము - ముత్తకము. రెండు పద్యములు-ద్వికము మూడు—త్రికము
ఐదు-పంచ రత్నములు- ఎనిమిది - గజావళి. పంద్రేండు-నామావళి.
ఇరువదియేడు -తారావళి - ముప్పదిరెండు-ద్వాత్రింశత్తు. ఏబది-పంచుశత్తు.
పంచాశికయను పేరు ప్రసిద్ధము. నూరు-శతకము, నూఁపెనిమిది-అష్టోత్తర
శతకము.

అనంతుడు వీటినన్నింటిని చాటు ప్రబంధములని పేర్కొనినాడు.

తోకమున చాటు శబ్దమునకు త త్తత్ప్రకరణానుగుణముగ చెప్పిన స్తుతివత్త నాది విషయములగుక్కుపద్యములనియోత్తము ప్రసిద్ధము. (పూర్వోక్తములేగాక నస్తతి-ఇత్యాదులును గలవు. 32నకు 'ద్వాత్రింశిక'-50కి 'పంచాశిక' శబ్దములు ప్రయోగమున గలవు. 'సదాశివపంచాశిక'- 'సూర్యనస్తతి' మహాకవి మధునాపంతుల వారిచే రచింపబడినవి. ఇట్లే మిగిలినవి ఊహ్యములు.

మక్తియు ఉదాహరణ లక్షణము.—

సీ, తాసిల్లు నప్తవిభక్తులందును మఱి
సంబోధనంబున సరవిగాఁగఁ

బ్రభునామయుతముగాఁ బద్య మొక్కటియును
దగఁజెప్పి రగడ భేదంబులందుఁ
గళికలు ప్రత్యేక దళము లెన్నిది చేసి
తత్పరార్థముల నుత్కళిక లనఁగ
నేకసమాన మై యేడుదళంబులు
తుద విభక్త్యర్థంబు దోఁపఁబలుక

గీ. దాని కెనగాఁగఁ జిక్కినదళ మమర్చి
ఫణితులొడఁగూర్చి సార్వవిభక్తికముగఁ
గట్ట కడపటిపద్య మొక్కటి రచింప
నది యుదాహరణం బగు నబ్జరాభ!

63

అ వ్యా:- సంబోధన ప్రధమతో గలిపి విభక్తులు ఎనిమిది. ఒక్కొక్క విభక్తితో స్తుతింపదగిన వానిపేరు కలిపి ఒక్కొక్క పద్యము—అవిభక్తి

తోడనే కళిక ఎనిమిది పాదములు-ఉత్కృళిక నాలుగు పాదములు-ఉండు
వట్లు రచింపవలెను. ఇట్లు ఏనిమిది విభక్తుల పద్యములు పూర్తయిన తరు
వాత ఎనిమిది విభక్తులు ఒకే పద్యమున నుండునట్లుక పద్యముండవలెను.
దీనిని ఉదాహరణ కావ్యమని అందురు. కళికలు-ఉత్కృళికలు-రగదలలో
నుండవలెను. కళికలయందు ప్రయోగింపబడిన రగడనే ఉత్కృళికయందును
ప్రయోగించుట సంప్రదాయము.

సీ. ప్రథమవిభక్తికిఁ బరఁగు వీరావళి

మఱి ద్వితీయకుఁ గీర్తిమతి దలంప
సుభగాభిధాన మచ్చుగఁ దృతీయకుఁ జతు
ర్థికి భోగమాలిని దృఢముగాఁగ
క్షీతిఁ బంచమికిఁ గళావతి కాంతిమతి వస్తి
కమరు నుదాత్త సప్తమికిఁ గమల
సంబోధనమునకు జయవతి యీగతిఁ
దగు విభక్త్యధి దేవతాచయంబు

గీ, నెలమి నయ్యైవిభక్తుల నెనఁగఁ జెప్ప
గావ్యములను సంతోషించి కరుణతోడ
నాత్మనామాభిరూపఫలాభివృద్ధి
భర్తలకుఁ గర్తలకుఁ జేయుఁ బద్మనాభ!

64

ల. వ్యా:- ఇందు ఒక్కొక్క విభక్తిలోనున్న పద్యములకు అధిదేవతలు
పేర్కొనబడినవి. వీరావళి-కీర్తిమతి-సుభగా-భోగమాలిని-కళావతి-కాంతి
మతి-కమరి-జయవతి-అనిప్రథమనుండి సంబోధనాంతమగు విభక్తులకు
అధిదేవతలు. ఈ క్రమమునుబట్టి పై విభక్తి పద్యములలోగూడ ప్రథమాది

సంబోధనాంతమగునట్లుగా విభక్తుల క్రమమును ప్రయోగింపనగునని తోచుచున్నది. విశేషములకై బసపుదాహరణాది కావ్యములను పరిశీలించి గ్రహింపనగును.

షట్ప్రతిత్యయంబులు.—

క. క్రమమునఁ బ్రస్తారము న
ష్టము నుద్ధిష్టమును వృత్తసంఖ్యయు మఱి పెం
పమరు లగ క్రియయును న

ధ్వము లన షట్ప్రతిత్యయములు దసరు ముకుందా! 65
ల. వ్యా:- 1) ప్రస్తారము 2) నష్టము (దీనినే నష్టలబ్ధియని వ్యవహారమున నందురు. ఈ నామమే అన్వర్థము) 3) ఉద్ధిష్టము. 4) వృత్తసంఖ్య 5) ల-గ-క్రియ 6) ఆధ్వము. (దీనినే అధ్వప్రక్రియ అందురు). ఈ ఆరును షట్ప్రతిత్యయము లనబడును 'పెంపు-అమరులగక్రియ' అనుటచే అందు భేదములు గలవని సూచితము. (విశేషము ల-గ క్రియ వద్ద చూడుడు)

ప్రస్తారము :—

క. చాలుగ సర్వగురువు లిడి
లాలితముగ గురువుక్రింద లఘువును వలప
ల్లోలి సమంబులు డాపలి

ప్రాలకు గురువులను నిలుపఁ బ్రస్తారమగున్. 66

ల. వ్యా:- 26 ఛందములలో ఎన్నవఛందమునకు ప్రస్తారము చూపదలచిన అన్ని గురువులను వరుసలో వ్రాసి-రెండవ పంక్తిలో గురువు క్రింద లఘువు-లఘువు క్రింద గురువు వ్రాయుట ఆరంభించవలెను. ఈ రెండవ వరుసలో లఘువు మొదటిసారిగా వచ్చిన తరువాత మిగిలిన పంక్తి అంతయు పై మొదటి పంక్తిలో నున్నది ఉన్నట్లుగా ఇందును వ్రాయవలెను. ఇట్లు సర్వలఘువులు గల పంక్తి వచ్చువరకు వ్రాసినచో ప్రస్తార మగును. ఉదాహరణమునకు 5వఛందము యొక్క-ప్రస్తారము.

	U	U	U	U	U	U U U U
I	I	U	U	U	U	I U U U
	U	I	U	U	U	U I U U
II	I	I	U	U	U	I I U U
	U	U	I	U	U	U U I U
	I	U	I	U	U	I U I U
	U	I	I	U	U	U I I U
III	I	I	I	U	U	I I I U
	U	U	U	I	U	U U U I
	I	U	U	I	U	I U U I
	U	I	U	I	U	U I U I
	I	I	U	I	U	I I U I
	U	U	I	I	U	U U I I
	I	U	I	I	U	I U I I
		I	I	I	U	U I I I
IV	I	I	I	I	U	I I I I

(I ఒకటవ చందమునకు ప్రస్తారము. II రెండునకు III మూడు నకు IV నాలుగునకు ప్రస్తారములగును.) ఈరీతిగా ప్రస్తరింపవలెను.

నష్టలబ్ధి :—

క. సరు లర్థించినచోటుల

సరయగ లఘువులను జేనులం దొక టిడి చె

చ్చెర సర్థించిన చోట్ల

గురువుల నిడ నష్టలబ్ధి కుంజరవరదా!

67

ల. వ్యా:- ఇన్నవ చందమున-ఇన్నవ వృత్తమునకు గణములేవి? అను ప్రశ్నను సమాధానించుటకై 'నష్టలబ్ధి' అను ప్రత్యయము చెప్పబడు చున్నది. అనగా నష్టమైన=తెలియని-వృత్త గణములయొక్క లాభము దీనిచే గలుగును. కావున నష్టలబ్ధియనిపేరు. ఇందు వృత్తము యొక్క సంఖ్యను తెండుచే భాగించుచుండవలెను. సరిసంఖ్యను భాగించునపుడు అముష్కగాను-జేసి సంఖ్యను భాగించునపుడు గురువుగాను గుర్తించవలెను. జేసి నఖ్యను భాగించునపుడు ఒకటి కలిపి భాగించవలెను. కానిచో ఘర్జనసంఖ్యగా భాగింపబడదు. అట్లు కలిపి భాగించునప్పుడు దానిని జేసి సంఖ్యగా గుర్తించి గురువుగా గుర్తించవలెనని భావము. 5వ చందమున 30-29-లకుభావరణ

2	30	1
2	15+1=	U
	16	
2	8	1
2	4	1
2	2	1
	1	

2	29+1	U
	30	
2	15+1	U
	16	
2	8	1
2	4	1
2	2	1
	1	

ఇందు అయిదవ ఛందమున ప్రశ్నించినందున అందు 1పాదము నకు అయిదువర్ణములే ఉండునుగావున గురులఘువులవరుస అయిదు వచ్చు వరకు భాగింపబడినది. ఇట్లు చేయగా 30వ వృత్తమునకు I U III, 29వ వృత్తమునకు U U III, (అనగా జలరి, తలరి,) గణములని సమాధానమువచ్చును. ప్రస్తారమున పరిశీలించి చూడవచ్చును. ఇట్లే 8వ ఛందమున 30వ వృత్తమే అగుచో గురులఘువులు ఎనిమిది వచ్చువరకు భాగింప నగును.

$$\begin{array}{r|l}
 2 & 30 \\
 \hline
 2 & 15+1 \\
 & 16 \\
 \hline
 2 & 8 \\
 \hline
 2 & 4 \\
 \hline
 \end{array}
 \begin{array}{l}
 I \\
 U \\
 I \\
 I
 \end{array}$$

$$\begin{array}{r|l}
 2 & 2 \\
 \hline
 2 & 1+1 \\
 & 2 \\
 \hline
 2 & 1+1 \\
 & 2 \\
 \hline
 2 & 1+1 \\
 \hline
 \end{array}
 \begin{array}{l}
 I \\
 U \\
 U \\
 U
 \end{array}$$

ఈ రీతిగా గుర్తింపనగును. అనగా I U III U U U - 'జనగగ' ఈ వృత్తమున గణములు.

ఉద్దిష్టము :—

క. ఒక్కటి మొదిలుగ నినుమ

శ్లోక్కినచో లఘుయుతంబు లిన్నియుఁ బ్రోగై

యొక్కటి కలియుఁగదోచును

గ్రక్కన నుద్దిష్ట మిత్తుకార్ముకజనకా!

68

ల. వ్యా:- ఉద్దిష్టము = ఉద్దేశింపబడినది. అనగా ఒక గణసముదాయము లేక గురులఘువుల వరుసను చూపి ఇది ఏ ఛందమున ఎన్నవ వృత్తము? అను ప్రశ్నమునకు సమాధానమునకై ఈ ప్రత్యయము చెప్పబడినది.

ఇందు గురులఘువుల క్రమమును వేసి-ఒకటి నుండి రెట్టింపు చేయుచు ఆ క్రమము పూర్తియగువరకు సంఖ్యలను పేయవలెను. అందు లఘువుల స్థానములలో నున్న సంఖ్యలను కూడి-దానికొకటి కలుపగా వచ్చు సంఖ్య ఆ వృత్తము యొక్క సంఖ్యగాగలదు.

గురులఘువుల మొత్తము సంఖ్య చంద స్సంఖ్య అగును. ఉదా హరణము.

‘IIIII’ అనుదానిలో గురులఘువుల మొత్తము 5 గావున ఇది అయిదవ చందము.

1-2-4-8-16 ఇందు 4 గురుస్థానమున బడినందున దానిని విడిచి లఘుస్థాన సంఖ్యలను కూడగా $1+2+8+16=27+1=28$ ఇది అయిదవ చందమున 28వ వృత్తము. ఇట్లే

UUUUU = ఇందు లఘువులు లేనందున-ఒకటి కలుపగా-ఒకటవ వృత్తముని తేలును.

IIIIII = ఇందు గురువులు లేనందున $1+2+4+8+16=31+1=32$ వ వృత్తము.

ప్రస్తారములో చూచి గమనింపవచ్చును. ఇనుమక్కెక్కుట = రెట్టింపు చేయుట; ప్రోగ్నే = ఏకరాశియై.

వృత్తసంఖ్య ;—

క. చేకొని ఛందోవర్ణము

లేకాదిద్విగుణితముగ నిడి కడలెక్కం

బ్రాకటముగ రెట్టించిన

శ్రీకరముగ వృత్తసంఖ్య శ్రీనరసింహా!

69

ల. వ్యా:- ఇన్నవచందమున ఎన్ని వృత్తములు పుట్టును? అను

ప్రశ్నమునకు సమాధానించుటకై వృత్తసంఖ్యయను ప్రత్యయము చెప్పబడినది. ఇందు ఒకటి మొదలుగా-ఎన్నవ ఛందమున వృత్తసంఖ్యను తెలియగోరితిమొ-అన్ని మారులు ఒకటినుండి రెట్టింపు చేయుచు సంఖ్యలను వేసికొని ఆ చివరి సంఖ్యను రెట్టింపు చేసినచో ఆ సంఖ్య ఆ ఛందమునందలి వృత్తసంఖ్యను తెలుపును. 5 ఛందమున కుదాహరణము.

$$1 \times 2 = 2 \times 2 = 4 \times 2 = 8 \times 2 = 16 \text{ దీనిని రెట్టింపగా } 32.$$

(1) (2) (3) (4) (5)

ఇది ఆయిదవ ఛందమున వృత్తసంఖ్య. ఇట్లే మిగిలినవి గూడ గుర్తింపనగును.

లగక్రియ :—

క. ఒకటి గలసిన ఛందపు

టక్కరముల దొంతి యిడి యుపాంతములతుదకొ

జక్కఁగ నొక్కొక్కటిలోఁ

గ్రక్కున నొడఁగూర్చ నగు లగక్రియ కృష్టా! 70

ల. వ్యా:- ఇన్నవ ఛందమున ఏకగురుకవృత్తములెన్ని? ద్విగురుకములెన్ని? త్రిగురుకములెన్ని? చతుర్గురుకములెన్ని? పంచగురుకములెన్ని? అనిగాని-ఏకశ్శుకములెన్ని? ద్విశ్శుకములెన్ని? ఇత్యాదిగాగల ప్రశ్నముల సమాధానించుటకై ఈ ల-గ-క్రియ చెప్పబడినది.

ఇందు ఎన్నవ ఛందమునుగూర్చి ప్రశ్నించితిమో దానికి ఒకటెక్కువ అగునట్లుగా పరుసలు పచ్చవరకు వేయవలెను 5 వఛందమునకే కుదాహరణము.

1

1 - 1

1 - 2 - 1

1 - 3 - 3 - 1

1 - 4 - 6 - 4 - 1

1 - 5 - 10 - 10 - 5 - 1

ఇందు ఇటునటు-6 వరుసలు ఒకట్లున్నవి. పై పంక్తిలో 1 ప్రారంభించి, రెండవ పంక్తిలో అదే అంతెను ప్రారంభించి పై పంక్తిలో వేరొక అంతె లేనందున మరల దానిని వేసి రెండవ పంక్తిని పూర్తి చేయుట జరిగినది. మూడవ పంక్తిలో పై రెండవ పంక్తిలోని ఒకటితో ప్రారంభించి-పై పంక్తిలోని తరువాతి అంతెను కలిపి రెండువేసి-మరల చివరి అంతె అయిన ఒకటిని వేసి పూర్తిచేయుట జరిగినది. నాల్గవ పంక్తిలో పై ఒకటితో ప్రారంభించి-ప్రక్కనున్న సంఖ్యతో కలిపి మూడువేసి-మరల 2-నకు ప్రక్కనున్న ఒకటిని కలిపి మూడువేసి చివరి అంతెను గూడ దింపి పూర్తిచేయుట జరిగినది. అయిదవ పంక్తిలో పై ఒకటితో ప్రారంభించి-ప్రక్కనున్న మూడు కలువగా వచ్చిన 4వేసి-మూడుకు ప్రక్కనున్న మూడును కలిపి 6వేసి—మూడుకు ప్రక్కనున్న ఒకటిని కలిపి నాలుగు వేసి-చివరి అంతెను యదాతథముగా దింపుటకై ఒకటినివేసి-పూరించుట జరిగినది. ఆరవ పంక్తిలో పైనున్న ఒకటినివేసి ప్రక్కనున్న 4నుకలిపి 5 వేసి-మరల ఈనాలుగు సంఖ్యకు ప్రక్కనున్న 6నుకలిపి 10వేసి—ఆరుకు ప్రక్కనున్న 4ను కలిపి 10 వేసి-మరల నాలుగుకు ప్రక్కనున్న ఒకటిని కలిపి 5వేసి-చివరి సంఖ్యను దింపి పూర్తిచేయుట జరిగినది. అయిదవ ఛందముగాన ఇట్లు ఆరు పంక్తులు వచ్చువరకు వేయగా-ఇందలి 1 సర్వ

గురువులుగల వృత్తములను సూచించును. 5 చతుర్గురువులను-10 త్రిగురువులను-మరల పది ద్విగురుకములను-5 ఏక గురుకములను-మరల ఒకటి విర్గురుకములను-లేదా సర్వలఘువులను సూచించును. ఇందు రెండవ పంక్తి ఒకటవ ఛందమునకు-మూడవపంక్తి రెండవఛందమునకు,-నాల్గవ పంక్తి మూడవ ఛందమునకు-అయిదవ పంక్తి నాల్గవ ఛందమునకు పై విధముగ తెలుపును. ఇట్లే 16ఛందములకు చేయవచ్చును. లఘు-గురువుల జ్ఞానమును గూర్చిన క్రియగావున లగక్రియ అని ఈ ప్రత్యయమునకు సంజ్ఞ గలిగెను.

ఈ చక్రమునే మఃయోక రీతిలో చూపుట గలదు. వాస్తవమునకు రెండూ ఒకటే.

1					
1	5				
1	4	10			
1	3	6	10		
1	2	3	4	5	
1	1	1	1	1	1

ఈ చక్రమును రచించుటలో గల పద్ధతులను ఈ పద్యము స్పష్టముగా వివరింపలేదు.

శ. తొలుత ప్రతి నర్వగురువగు

లలి నేకద్విత్రికాదిలఘుయుతవృత్తం

బులు పరప్రతు లగుఁ జక్రా

కలితము తొనలవు లగు లగక్రియఁ గృష్ణా !

ల. వ్యా:- మొదటిరాశి సర్వగురుకము. రెండవది ఏకలఘుకము. మూడవది ద్విలఘుకము. నాల్గవది త్రిలఘుకము. ఈరీతిగా పరిగణింపవలెనని తాత్పర్యము. 'తొలుతప్రతి' 'పరప్రతులు' అనువానితో గల 'ప్రతి' శబ్దము రాశివాచకముగ గుర్తింపవలెను.

సగణలగక్రియాంక మగుచక్రము :—

చ. సగణలగక్రియాంక మగుచక్రమునం దొకఁడాదిగాఁగఁద ద్విగుణము లడ్డవీధి నొదవింపఁగ వామగృహాంక సంఖ్యతో నొగిఁదరువాతియిండ్ల ప్రతులొందనధోఽంకములకొనమాధికం బగుప్రతిమానుచుంగడమకౌలప్రతుల్ దొరలించినిల్పుఁగాన్.

72

గీ. ఇందు సమమగునది తొల్తయిండ్ల ప్రవాయఁ

బడిన సంఖ్యతో సమమైనఁ బ్రతికిఁ జేరు

సధిక మగునది వృత్తసంఖ్యాధికంబు

ప్రవాయ రివి రెండు ప్రతులచక్రములయందు.

73

ల. వ్యా:- పై చక్రమున ఎన్ని గురువులుగల—లేక ఎన్ని లఘువులు గల వృత్తములు ఆ ఛందమున ఎన్ని గలవు? అను ప్రశ్నకు సమాధానము చూపబడినది. అందు ఆన్ని గురువులు గల వృత్తముల క్రమ సంఖ్య గూడా అనగావీవీ వృత్తములు సర్వ గురుకములు—ఏవీ వృత్తములు ఏక లఘుకములు అను ప్రశ్న కిందు సమాధానము చూపబడును. దీనిని సగణ లగ క్రియాంకమగు ప్రత్యయముగా వ్యవహరించెదరు. దీనిని సంస్కృతమున వృత్తరత్నాకరాదులలో 'పతాకోద్భావనిక' అని వ్యవహరించుటగలదు. ఈ చక్రమున ఏ ఛందమునకీ ప్రక్రియచేయదలచితిమో దానికొకటి కలిపి అన్నిస్థానములలో వరుసగా

ఒకటినుండి రెట్టింపు చేయుచు అంకములను కూర్చవలెను. రెండవ వరుస నుండి ఎడమ సంఖ్యను రెట్టింపుచేయుచు ఒకటి తగ్గించుచు కుడివ్రక్క వేసికొనుచుండవలెను. చివరి సంఖ్యను దాటివచ్చిన సంఖ్యను మాత్రము వేయరాదు. ఇట్లే మూడవవరుసలో గూడ వేయవలెను. ఆవరుసలో చివరి సంఖ్యనుదాటవి అంతెను వేసిన తరువాత పై వరుసలో నున్న రెండవ స్థానపు అంతెను ద్విగుణముచేసి యధాతథముగ వేయవలెను. పిదపదానిని రెట్టించి ఒకటి తగ్గించి వేయు చుండవలెను. ఈరీతిగ పై వరుసనంతను క్రింద వరుసలో కూర్చవలెను. ఎప్పుడైనను చివరి (వృత్త సంఖ్యను తెలుపు) సంఖ్యనతిక్రమింపకుండగా కూర్చవలెను. ఇట్లు వేసిన ఈ చక్ర ములలో మొదటి వరుసలో గల సంఖ్య సర్వగురుకవృత్తమును రెండవ వరుసలో గల సంఖ్యలు ఏకలఘుకములను-మూడు వరుసలలో గల సంఖ్యలు ద్విలఘుకములను సూచించును. చివరివరుసలోగల సంఖ్య నిర్గురుకము లేదా సర్వలఘుకమును సూచించును. 5వఛందమునకుదాహరణము. కావున 6వరుసలు ద్విగుణితాంకములను వేయవలెను.

1) 5వ ఛందములో 1వ వృత్తము సర్వగురుకము.

2) ఈ సంఖ్యలు గలవి ఏకలఘుకములులేక చతుర్గురుకములు

1											1)
2	3	5	9	17							2)
4	7	13	25	6	11	21	10	19	18		3)
8	15	29	14	27	26	12	23	22	20		4)
16	31	30	28	24							5)
32											6)

3) ఈ సంఖ్యలు గలవి ద్విలఘువులు లేదా త్రిగురుకములు

4) ఈ సంఖ్యలు గలవి త్రిలఘువులు లేదా గురువులు

5) ఈ సంఖ్యలు గలవి చతుర్థముపులు తేడా ఏక గురుకములు.

6) 32వ వృత్తము పంచ (సర్వ)లముకము లేదా విత్తురుకము

అని గ్రహింపనగును.

ఈ చక్రమునే ఈ క్రింది విధముగా గూడ వేయుదురు వాస్తవ మునకీ రెండు విధములలో భేదములేదు.

1	2	4	8	16	32
	3	7	15	31	
	5	13	29	30	
	9	25	14	28	
	17	6	27	24	
		11	26		
		21	12		
		10	23		
		19	22		
		18	20		

ఈ చక్రమును రచించుటను తెలుపు ఈ పద్యములు గూడ సంపూర్ణమును సృష్టపరచుటలేదు.

వ. సుప్రతిష్ఠకు లగక్రియాచక్రోద్ధారం బెట్టిదనిన. 74

ల. వ్యా:- సృష్టము. సుప్రతిష్ఠ-నీవ చందము.

చ.మునుగలయొందు రెండునిటమూఁడుగమూఁడును రెండునైదునైదును నట నాల్గుతోమ్మిదగుఁదొమ్మిది నెన్నిదియుం బదే

దుగా, ననువగు పంక్తి రెండు మొదలై నవి నాల్గిట నాలుగా
డిగా, నెనిమిదియుం దదాదికము లెల్లఁ బఱాఱిటఁ గూడఁగా
నగున్. 75

ల. వ్యా:- ఇందు పై ప్రక్రియలో రెండవవరనకు అంతెలు వివరింపబడి
నవి. ఇట్లే మిగిలిన వకనంతో వేసికొనవలెనని చెప్పినాడు.

అధ్యప్రక్రియ :-

క. తిరముగ ఛందోఽక్షరములు

సురుతరముగ వృత్తసంఖ్యయను ద్విగుణము లై
పారి నొక్కొక్కఁడు తొలఁగఁగఁ

బరిశిష్టాంగుళము లధ్వభాగ ముపేంద్రా !

76

ల. వ్యా:- ఇన్నవ ఛందమునకు ప్రస్తారము వేయవలెనన్నచో ఎంతప్రదేశము గావలె? నను ప్రశ్నకు సమాధానము ఈ ప్రత్యయముచే చెప్పబడినది. దీనిని అధ్యప్రక్రియ అని అందురు.

ఛందమున పాదమునకు గల అక్షరసంఖ్య-అందలి వృత్తసంఖ్య-లను రెట్టింపుచేసి ఒకటి తగ్గించి అన్ని అంగుళములు కావలెనని గ్రహింపవగును. 5 ఛందమునకుదాహరణము అయిదవ ఛందమున పాదమునకు అయిదక్షరములుండును. కావున $5 \times 2 = 10 - 1 = 9$. 9 అంగుళములవేడల్పు. ఇందు 32 వృత్తములు పుట్టును. $32 \times 2 = 64 - 1 = 63$ అంగుళముల పొడవు ప్రదేశములో 5వ ఛందముయొక్క ప్రస్తారమువేయవలెనని ఇందు అంగుళము = గురువునుగాని-లఘువునుగాని వ్రాయుప్రదేశము అని గ్రహింపవగును. అట్లే గురులఘు చిహ్నములకు మధ్యనుండు కాశీప్రదేశమును గూడ అంగుళకద్దముచే గ్రహింపవగును. దీని ప్రయోజనము స్పష్టార్థమనియె తోచుచున్నది.

సమవృత్తముల వెఱుసు :—

క. కడపటివృత్తంబుల యిను

మడి లోపలఁ బ్రథమవృత్తమండలిఁ దీర్ప

వడినిష్టచ్ఛందంబులఁ

బొడమినవృత్తముల వెఱుసు పొలుపగుఁ గృష్ణా 77

ల. వ్యా:- ఇన్నవచందము వరకు గల అన్ని చందములలోను పుట్టు మొత్తము వృత్తములెన్ని? అను ప్రశ్నమునకు సులభముగా సమాధానించు రీతి ఇందు చెప్పబడుచున్నది. 5వ చందమువరకు గల 5 చందములయందు పుట్టు వృత్తముల మొత్తము సంఖ్య ఎంత అనునప్పుడు—: 5వ చందమున మాత్రము పుట్టు వృత్తముల సంఖ్య 32, దీనిని రెట్టింపు చేయగా $32 \times 2 = 64$ ఇందు ప్రథమ వృత్తమండలి = ఒకటవ చందమున ఏర్పడిన వృత్తసంఖ్య = 2 దీని తగ్గింపగా $64 - 2 = 62$ అని సమాధానము— ప్రత్యక్షముగా కలిపి చూసినను అదే సమాధానము వచ్చును—

1వ చందమున 2

2వ " 4

3వ " 8

4వ " 16

5వ " 32

62

ఇది సమవృత్తములవెఱుసు-అని పేర్కొనబడినది.

దీనిని అశ్వాసాంత గద్యలో సప్తమ ప్రత్యయని అనంతుడనినాడు.

మఱియు చందోవృత్తముల వెఱుసు :—

చ. ఒగ్గిబదుమ్మాఁడుకోటులునునొప్పుగ నల్వది రెండులక్షలఁ
దగఁ బదునేడు వేలు నుచితంబుగ నవ్వల నేడునూటిపై
నగణితవైభవా యిరువదాఱు గదా సమవృత్తభేదముల్
ప్రగుణితలక్షణస్ఫురణఁ బంచినచందము లిర్వదాఱెటన్.

78

ల. వ్యా:- ఇఱవదాఱు చందములలో పుట్టిన సమవృత్తముల సంఖ్య చూప
బడినది. ఈ పద్యము 2వ అశ్వాసమున 8వ పద్యము. ఇచట మరల
చెప్పబడినందున పునరుక్త మనదగియున్నది.

గద్యము. ఇది శ్రీవాణీచరణప్రసాదలబ్ధవాగ్విభవతిక్కనామా
త్య తనుసంభవ సుకవిజనవిధేయ యనంతనామధేయప్రణీ
తం బైనచందోదర్పణంబునందు జాతీలక్షణలక్ష్మితంబు లగు
కందంబులును, మాత్రాలక్షణయుక్తంబు లగుగీతులును
సీసంబులు నుత్సాహము దరువోజయు నక్కతయు వట్పుద
యుఁ ద్విపదయు మంజరియుఁ జౌపదయు రగడలును జాటు
కావ్యప్రమాణంబులును, ఉదాహరణంబులును, వట్పుత్య
యంబులును, సప్తమప్రత్యయం బైనసమవృత్తముల వెఱుసు
తెఱుంగు నన్నది తృతీయాశ్వాసము.

శ్రీ రస్తు చందోదర్పణము

చతుర్థాశ్వాసము

—0—

దోషాధికారము :

శ్రీధర తనురుచివిజితప

యోధర యనవరతఘోషయోషిత్పరిపీ

తాధర తల్పీకృతవసు

థాధర రిపుభయదఘనగదాధర కృష్ణా !

1

క. జగమున దోషవివర్జిత

ముగఁ జెప్పఁగవలయుఁ గావ్యములు సత్కవు ల

ట్లగుటకొదశదోషములు

తగఁ జెప్పెదఁ బూర్వకవిమతంబుగఁ గృష్ణా !

2

ల. వ్యాః- కావ్యము దోషరహితముగా ఉండవలెను. దోషములు దశవిధములు.

దశదోషములు :

గీ. పదియుఁ గీడుఁచందోయతిభంగములు వి

సంధికము పునరుక్తి సంశయ మపక్ర

మంబు వ్యర్థ మపార్థము మఱి విరూపి

తాపశబ్దవిరోధంబు లనఁగఁ గృష్ణ !

3

ల. వ్యాః- 1) చందోభంగము 2) యతిభంగము 3) వినంది 4) పునరుక్తకము 5) సంశయము 6) అపక్రమము 7) వ్యర్థము 8) అపార్థము

9) అపశబ్దము 16) విరోధము. ఇందు అపశబ్ద, విరోధములు పెక్కు రీతులు గలవు. మీద వివరింపబడును.

1. ఛందోభంగము :—

క. ఛందోభంగం బగు గురు

వొందెను నెడ లఘువుగాఁ బ్రయోగించుట గో

వింద యనిపలుకుచోట ము

కుంద యనుచుఁ బలుక నిట్లు కుంజరవరదా !

4

ల. వ్యా:- గురులఘువులను విపర్యాసముగ ప్రయోగించినచో ఛందో భంగ మగును. గోవింద-అనదగిన చోట 'ముకుంద' అనుట అనగా తగజము ప్రయోగింపదగియుండగా జగజును ప్రయోగించుట అని భావము.

2. యతిభంగము :—

ఆ. వె. విమలకమలనేత్ర విశ్వలోకస్తోత్ర

విమలదైత్యకులవినాశ యనుచు

వలయుచోట లేక వడి యొందుచో నుండఁ

బలికిరేని నియతిభంగ ముండ్రు.

5

ల. వ్యా:- యతి ఉండదగిన స్థానమున లేకుండుట-లేక-ఇతరస్థానమునం దుండుట-అవిరెండు విధములుగా యతి భంగదోషమేర్పడును. ఇందు రెండవ పాదమున 3వగణము మొదటివర్ణము యతిస్థానము. అచ్చట 'నా' అనువర్ణము పాదాదియందుగల'వి' అను వర్ణమునకు మిత్రవర్ణము కాదు కావున యతి భంగమైనది. (ఇందు ఇతర స్థానములలో నుండుటను దోష ముగా చెప్పరాదు. నియతస్థలములో-నియతవర్ణమైత్రీ లేకుండుటయే యతి భంగమనదగును.)

3. వినంధికము :—

ఆ.వె. ఆమృత ఉదధిశయన అమర ఈశానుజ

అబ్జమందిరాస్య అబ్జమిత్ర

అనుచు నిట్లు సంధి నెనయనిశబ్దముల్

దొరయుటయ వినంధిదోష ముండ్రు.

6

ల. వ్యా:- ఒకపాదములోనున్న పదములకు సంధికార్యములను చేయ కుండుట వినంధియగును. ఇందు మొదటి రెండుపాదములలో యడాగమము లేకపోవుటచే వినంధి అయినది. ఇచ్చట కొందరు ఆమృత+ఉదధి యనుచో 'ఆమృతోదధి' అనికావలసియుండగా ఆమృత-ఉదధి అని ప్రయోగించుట వినంధియని భావించెదరు. అది యుక్తముగాలేదు. అచట సంధిలేకున్నను సమన్వయము కుదురును.

4. పునరుక్తకము :—

గీ. తొలుతఁ దా నెద్దియైనను బలికి మఱియు

నదియ పలికినఁ బునరుక్తి యుండ్రు బధులు

శబ్దపునరుక్తి పూర్వోక్తశబ్దమైన

సర్థపునరుక్తి యేకార్థ మైనఁ గృష్ణ !

7

ల. వ్యా:- పునరుక్తి రెండు విధములు. శబ్దపునరుక్తి-అర్థపునరుక్తి.

గీ. శబ్దపునరుక్తి యగుఁ గాంతిచంద్రుఁ డని వ

చించి మఱి కాంతి చంద్రుఁ డటంచుఁ బలుక

సర్థపునరుక్తి యగుఁ గీర్తి నమృతకిరణుఁ

డని యశోమ్మగాంకుం డన నబ్జనాథ !

8

ల. వ్యా:- కాంతి చంద్రుడను శబ్దము రెండు మాదులర్థ భేదములేకయే ప్రయుక్తమగుటచే ఇది శబ్ద పునరుక్తి. కీర్తినమృతకిరణుడు' 'యశో మృగాంకుడు' ఇవట శబ్దభేదమున్నను అర్థమొకటే అయినందున ఇది అర్థపునరుక్తి.

క. పునరుక్తిదోష మొందదు

దనరుపదావృత్తి నభిమతంబుగ వీప్స

జనువినుతాభీక్ష్యంబునఁ

బొనరు క్రియానమభిహారముననండ్రు హరీ !

9

ల. వ్యా:- వీప్స, అభీక్ష్యము, క్రియనమభివ్యాహారము, ఇత్యాదులలో శబ్ద పునరుక్తివి. దోషముగా భావింపరాదు.

సీ. ఈవెన్నముచ్చు దా నిల్లిల్లు దప్పక

చొచ్చుఁ బొమ్మన వీప్స సాంపుమిగులు

ఇటువచ్చివచ్చి నీవేల నిల్చితి కృష్ణ

యనిన నాభీక్ష్యంబు పొనరియుండు

ఇమ్మిమ్ముశౌరికి నిమ్మపం డనఁ గ్రియా

నమభిహారంబు ప్రశంస కెక్కు

నీచక్కఁదనమును నీమంచితనమును

బ్రీతిఁ గన్గొని ధాత్రి ప్రేత లైరి.

ఆ.వె. దండకావనంబుతాపసు లనఁ బదా

వృత్తి యుల్లసిల్లు వినులకృతుల

భూరిపుణ్యశీల పునరుక్తిలాలన

ప్రకటపుణ్యశోభ పద్మనాభ !

ల. వ్యా:- ఇల్లిల్లు = ప్రతియిల్లు, పీష్పకుదాహరణము. ఇటు వచ్చివచ్చి = పలుమారులు వచ్చి-ఆఖిక్ష్యమునకుదాహరణము. ఇమ్మిమ్ము = తొందరగా లేక తప్పక ఇమ్ము క్రియసమభివ్యాహారమునకుదాహరణము. అర్థవిశేషములున్నందున పునరుక్తిదోషముగాదు.

5. సంశయము :—

ఆ. వె. కడఁగి వానిఁ గదియఁగాఁ గదా నేఁడు నీ

కింతపట్టుగలిగె నిందువదన

ఊరకున్నఁ గలదొకో యని సంశయా

ర్థముగఁ బలుక సంశయము ముకుంద !

11

ల. వ్యా:- సందేహమునకు నిర్ణయము లేకుండగా రచించిన యెడల 'సంశయమ'ను దోషమగును.

6. అపక్రమము :—

క. పదమున నాభికమలమున

హృదయమునఁ బయోజభవ రతీశ్వరదివివ

న్నదు లుదయించెం గమలా

స్పదనకు నను వ్యుత్క్రమం బపక్రమ మయ్యెన్ 12

ల. వ్యా:- పదమున-నాభియందు-హృదయమందు, బ్రహ్మ-మన్మథ-దివిషన్నదులుదయించెను, అనుటలో పదమునదివిషన్నది-నాభియందు. బ్రహ్మ-హృదయమందు మన్మథుడు ప్రాదుర్భవించినట్లు చెప్పవలసిన-అక్రమము విపరీతమైనది గావున అపక్రమమనుదోషమయినది.

7. వ్యర్థము :—

క. మును దాఁ బలికినమాటకు

ననుగుణములు గాక న్యర్థ మగుమాటలతోఁ

జెనఁచిన నది వ్యర్థంబనఁ

జనుదోషం బనిరి కావ్యచతురులు కృష్ణా!

అ. వ్యా:- ముందు చెప్పిన విషయమునకు అనుగుణముగాని వ్యర్థమైనఁ
ములు ప్రయోగించినచో వ్యర్థమనుదోషము అగును.

ఆ. వె. త్యాగి వగుదు నీవు తారంబు పెట్టవు

చేరి నిన్ను నడుగు వారు పెద్ద

యింకఁ గీర్తి బ్రాతియే యని యెరుఁ బల్క

వ్యర్థదోష ముండు వనజనాభ!

అ. వ్యా:- “నీవుత్యాగివి” అనివర్ణించుచు “తారంబుపెట్టవు” అనుట తద
గుణము కానందున వ్యర్థమనుదోషము. తారము=నాలుగు కాసుల ఁ
నాణెము-ఒకజాతి ముత్రము. దానిని గూడ పెట్టునివాడవని భావము. (ఁ
విరుద్ధమను దోషమనదగును. వ్యర్థమను దోషమునకు ఇది ఉదాహరణ
ముగా గవ్వట్టిదు.)

ఆ. వె. ప్రేమ నెఱిగి వాడు బిగియుచు నున్నాడు

తానిఁ గననెఱుంగ వాడుఁ నాకుఁ

గూర్చుఁ దెఱుగు లేదొకో నాఁగ విరహిణి

యందు నిట్లు వ్యర్థ మమరుఁ కృష్ణ!

అ. వ్యా:- “నా ప్రేమ నెఱిగిన ప్రియుడు పట్టుదలను విడుచుటలేదు. నే
వానిని చూచుటకై నను అంగీకరించను. వానిని నాకు గూర్చుటకు మార్గా
రము లేదా? “అనుమాటలలో” వానిని చూడ నంగీకరించ”నను మ
విరుద్ధముగానున్నను— విరహిణిగావున క్రోధనముద్భవమని తెలి
చున్నందున వ్యర్థమైనను (విరుద్ధమైనను) తగియే యున్నదని భావము

8. అపార్థము :—

క. కఠిచర్మము గై రికశిల

సురగిరి యని నముదయార్థశూన్యపదంబుల్

బెరసిన నపార్థ మగు నది

జరగు మదోన్మత్తబాలచరితలఁ గృష్ణా !

16

ల. వ్యా:- ఏనుగు చర్మము-గై రికధాతుశిల-మేరుపర్వతము-ఈ తీరుగా అన్వయము కుదరని పదములున్నచో అపార్థము అనుదోషమగును. అపగత=అన్వయింపవి-అర్థము గలిగి అను అర్థము చెప్పనగును.

9. అపశబ్దము :—

ఆ.వె. కనుఁగొనంగ నాదికపులకావ్యంబుల

లలితమైనలక్ష్యలక్షణముల

రూఢిగాని పెరివిరోధోక్తు లపశబ్ద

నంజ్ఞకంబు లంబ్రదు జగతిఁ గృష్ణా !

17

ల. వ్యా:- ప్రాచీన కావ్యములందు లక్ష్యలక్షణములుగా ప్రసిద్ధమైనవానికి-కావ్యలక్షణములకు విరుద్ధముగా నున్నవాని అపశబ్దములని అందురు.'

వ.అవియెఱ్ఱవియనినంగుసంధి, దుస్సంధి, చుట్టుంబ్రావ, వైరి వర్గంబు, కాకుదోషంబు, కుఱుచకాకు, తెనుంగనకుఁజొరని సంస్కృతక్రియలంబెరయు దుష్ప్రయోగంబులుమఱియు నిట్టిగామ్యంబు లెన్నిగల నన్నియు నపశబ్దంబులు వాని వివరించెద.

18

ల. వ్యా:- కుసంధి-దుస్సంధి-చుట్టుఁబ్రావ-వైరివర్గము-కాకుదోషము. కుఱు

చకాకు తెనుగున ప్రవేశింపని (భవద్గీర్మ్యం) శబ్దములను (అనమాసములొ) తెనుగున ప్రయోగించుట-ఈ మొదలయినవి అసశబ్దదోషములు. వీనినే గ్రామ్యములనియు పేర్కొనినాడు. (అనియమాద్రామ్యంహి-అని చింతా మణి,- నియమాభావతస్తుతత్ అని అధ్వరణ కారికలు అగ్రామ్యమునకు విర్వచనము చూపినవి.)

కుసంధి :—

క. మొదల నికారముపైన

చొచ్చదవి యకారముగ దీనియొడయం డిది యె

ట్లాదవె ననక దీనిొండయం

డిదెట్లాదవె ననుఁ గుసంధు లీనశశినయనా!

19

ల. వ్యా:- (దీని+ఒక్కయడు=) 'దీనియొడయడు' అని ప్రయోగింపవలసి యుండగా 'దీనిడయడు' అని సంధిచేయుటకు సంధి. అనగా శాస్త్రమున గాని ప్రయోగములందుగాని ఇట్టి ఇకారమునకు సంధిచేయుట కన్నదదు. అట్టి సంధిని చేయుటచే కుసంధి. ఒడయడు=స్వామి-ప్రభువు. ఇది యెట్లా దలె - ఇదేట్లాదలె ఇది శబ్దైకారమునకు సంధి వికల్పము గావున ఇదిసాధు ప్రయోగమే. దీనిని గూడ కుసంధికుదాహరించుట ప్రామాదికము.

దుస్సంధి :—

క. క్షీతి స్వరసంధి సకారం

బతిశయముగ నతఁడు నతఁడు ననుచో నతఁడు

న్నతఁడు నని యూఁది పలికిన

నతతము దుస్సంధి యంఁడు నత్కవులు హరీ!

20

ల. వ్యా:- (అతడున్+అతడు=) అతడునతడు-అని గావలసియున్నది. 'అతడున్నతుడు' అని ప్రయోగించుట 'దుస్సంధి' అనబడును. (ఎన్నడు

నెన్ని ఇత్యాచిప్రయోగములున్నందున దీనిని దుస్సంధి అనబనిలేదని తోచుచున్నది. ఇందుకుసంధి-దుస్సంధులు ఏకార్థములుగా కన్పట్టుచున్నవి. భేదపరిగణనము యుక్తముగా గన్పట్టదు).

చుట్టుఁబ్రావ :-

మొద లాటు వడ్డి మూఁ డనఁ

గదియింపక యెత్తి కట్టి ఖరమున నగువాఁ

డిదె వచ్చెడి నన నెగ్గె

యొదవిన యీచుట్టుఁబ్రావ లొల్లరు కృష్ణా! 21

ల వ్యా:- అశ్లీలార్థము భాసించినచో 'చుట్టుఁబ్రావ' అను దోషమగును. ఇందు మొదలు=మూలధనము, ఆరు ఆరు సంఖ్యగలది. వడ్డి-మూడు. అను సర్థములో ప్రయోగించినను, మొదలాటు=సమూలముగా నశించు వడ్డిమూడు-అని అశ్లీలార్థము గోచరించుచున్నది. అట్లే 'ఖరమున నగు వాడు', తీక్షణముగనవ్వువాడు. అనుచోట 'ఖరమున' పదమునువేరుగా అన్వయించిన గాడిదపై (కూర్చొని) వచ్చువాడు-అనురీతిగా అశ్లీలార్థము గోచరించుచున్నది గావున అశ్లీలము.

ప్రావ=దోషము. చుట్టుఁబ్రావ అనుపదము అశ్లీలార్థక మెట్లయినదో స్పష్టముగా తెలియుటలేదు. అనవసరముగా చుట్టు ద్రిప్పి చెప్పుట యన్నభాగుండునేమో? 'లక్ష్మీపతి' అనదగినచోట "గణపవాహన విరోధి తిండి బుట్టన పడతిపెనిమిటి" ఇత్యాదులను చుట్టుఁబ్రావ అనుట యుక్తమని తోచును. పొడుపు కథలు మొదలైన వానిలో మాత్రము ఇవి యుక్తములు.

వైరివర్గము :—

ఆ.వె. తుదలు తెలుగుఁ జేసి యదికే పుష్పపువిల్లు

పరంగ భూరుహంపుఁబండ్లు నాక

పుష్పవిల్లు నాఁగ భూరుహపండ్లు నా

వైరివర్గ మండ్రు వనజనాభ!

22

ల. వ్యా:- తెలుగువిభక్తి ప్రత్యయములను చేర్చి-సమపాదులలో సంస్కృత పదములను ప్రయోగింపవలసియుండగా-ఇట్టి ప్రత్యయములను చేర్చకుం డగా- ప్రయోగించుట వైరివర్గము పుష్పము + విల్లు = పుష్పపువిల్లు-, భూరుహము + పండ్లు - భూరుహపుఁబండ్లు. ఇట్లు ప్రయోగింపవచ్చును. పుష్పవిల్లు - భూరుహపండ్లు ఇట్లు ప్రయోగించిన వైరివర్గమనబడును. (కానపదములందును-ఆధునికముగా వచ్చుగేయ-వచన కవిత్వములయం దును ఇట్టి ప్రయోగములు చాలా కన్పట్టును.)

ఆ.వె. కోమటిండ్రునాఁగ భూమితీరనఁ బలు

గ్రహము లనఁగ వానకాల మనఁగ

వైరివర్గమైన వదల రిట్టివిలోక

రూఢిఁ జెల్లునని సరోజనాభ.

23

ల. వ్యా:- కోమటిండ్రు-భూమితీరు-పలుగ్రహములు-వానకాలము ఇట్టి వివైరివర్గమైనను ప్రాచీన కవిప్రయోగా రూఢమైనందున దోషములుకావని భావము. ఈ ఉదాహరణములు వైరి వర్గమనుటలో నిమిత్తము గోచరిం పడు. 'తురలు తెలుగుజేసి' అను పూర్వపద్యములోని లక్షణమునకివి విరుద్ధముగాలేవు.

గీ. మొదలితెలుగుపై సంస్కృతపద మొకండు
జరగు లోకరూఢిని సమాసంబు చొరదు
పూని ముజ్జగంబులు ననఁ బోలుఁ గాని
యతఁడు ముజ్జగద్వందీతుఁ డనఁగఁ జనదు.

24

ల. వ్యా:- తెలుగు పదముతో సమాసమునొందిన సంస్కృతపదముతో
వేరొక సంస్కృతపదము నమసింపరాదు. 'ముజ్జగములు' మూడు+జగ
ములు) ఇట్టి పదములోని 'జగత్.' పదము వేరొక సంస్కృత పదముగు
వందిత శబ్దముతో సమసింపనందున 'ముజ్జగద్వందీతుఁడు' ఇత్యాదులు
ప్రయోగింపతగవు.

కాకుదోషము :-

క. పొలుపుగఁ బొగాడదండలు

లలన ముడిచినన్ మకార లాంఛనుఁ డొందెన్

జలమునఁ జెఱాకువిల్ల న

శల నిడుదలఁ గాకు దోషమండ్ర ముకుందా !

25

ల. వ్యా:- బొగడ దండలు-మకర లాంఛనుడు-చెఱాకువిల్లు-ఇత్యాదులు
యొక్కములు .

బొగడ - మకార - చెఱాకు - అనురీతిగాలేని దీర్ఘములను ప్రయో
గించుటచే కాకు దోషమగును. (దీనిని కాకు దోషమనుటలో నామేచిత్వ
మున్నట్లు దోచదు. కాకువులలో సర్వభేదము వంటి స్వరభేదముఅర్థ విశే
షములేని చోటునగూడ ప్రయోగించుట అని అర్థముచెప్పి సరిపెట్టుకోదగి
యున్నది.)

కుఱచకాకు :-

క. ఎలుగుపడ నీవు చెవుమా

యెలిక వనుచు ననపడితిమి యెమి నివు నయెడన్

చలుఁజలు ననునిడుపులు గుఱు

చలు నేసినఁ గుఱుచకాకు చను నిది కృష్ణా ! 26

ల. వ్యా:- ఏలిక-అసపడు-ఏమి - నీవు-చాలుఁజాలు - నాయెడన్ - ఇత్యాది పదములను దీర్ఘములను హ్రస్వములుగాచేసి ప్రయోగించుట కుఱుచకాకు దోషమనబడును. నిడుపులు = దీర్ఘములు, కుఱుచలు = హ్రస్వములు.

దుష్ప్రయోగము :—

క. సత్వరము నృపస్య పదం

గత్వా యాతఁడు నిహత్య కంటకుల సఖి

భూత్వా మెలఁగెడు నన్నఁ గ

విత్వవిదులు దుష్ప్రయోగవిధ మండ్రు హరీ ! 27

ల. వ్యా:- నృపస్య, పదం, గత్వా, నిహత్య, సఖీభూత్వా, అనునవి సంస్కృత పదములు. సత్వరము-అతడు-కంటకుల-మెలగెడు అనునవి తెనుగు పదములు.

పై సంస్కృత పదములు తెలుగు విభక్తులను పొందకుండగ- సంస్కృత విభక్తి ప్రత్యయంత రూపములు గలిగి తెలుగు పదములతో కలిసి అన్వయించునట్లు ప్రయోగించుటచే ఇది దుష్ప్రయోగమగును. (ఇట్టి ప్రయోగము మణిప్రవాళ శైలిలో చూత్రము నమ్మతమే- అని యెరుంగవలెను.)

వ, సంస్కృతవిభక్తులయ్యును దెనుఁగునకుఁజెల్లును ప్రయోగం

బెట్టిదనిన :—

28

ల. వ్యా. :- స్పష్టము.

క. నిక్క మగు సుప్రయోగము

ధిక్కృతదురితాయ భగవతేస్తు నమో యం

చక్కడ నీకును నమరులు

మ్రొక్కుదు రని తిజ్జుబంతములఁ గూర్చ హరీ! 29

ల. వ్యా:- “దిక్కృతదురితాయభగవతేస్తునమో” అను వాక్యము-‘అంచు’ అను ‘అనుకరణము’తో గూడినందున--ఇది దోషముగాదు. అట్లే నీకు అమరులు మ్రొక్కుదురు’ అనువాక్యములో-‘అమరులు’ పదము-తెలుగు విభక్తి ప్రత్యయ వికారములను గలిగియున్నందున దోషముగాదు. ఇట్లు ప్రయోగింపవలెను గాని పూర్వోక్తముగా గాదని తాత్పర్యము. ఇంతటితో అపకర్ణ వివరణము పూర్తియైనది.

10. విరోధములు :—

క. సమయవిరోధమును నా

గమలోకవిరుద్ధములును గాలవిరోధ

క్రమము కళాదేశవిరో

ధములును జొరకుండఁ జెప్పఁదగుఁ గృతుల హరీ! 30

ల. వ్యా:- విరోధము-సమయ, అగమ, లోక, కాల, కళా, దేశ, (ముఖ) భేదములచే పలు విధములు. అట్టి విరోధములను పరిహరించవిచో విరోధము అను దోషము కలుగును. కావున అట్టి దోషములు కలుగకుండగా రచింపవలెను.

సమయవిరోధము :—

క. సందులఁ గుండలముల్ గుడి

నందిని శివలింగమును నొసల భూతియుఁ బెం

పొందఁగ నొకదరిబేసి మ

రుం దెగడెను నన సమయవిరోధము కృష్ణా! 31

ల. వ్యా:- దరిచేసి=దీనుడు పిసివిగొట్టువాడు 1 సంది=భుజమునకు

మోచేతికి నడిమిభాగము. ఒక పిసివిగొట్టువాడు కుండలములను ధరించుట; శివలింగమును భూతియు ధరించుటచే వ్రతపరాయణుఁడు అని తెలియుచున్నందున-అట్టివాడు మన్నెధుని దూరుట-అనునది సమయవిరుద్ధము. అట్లే కుండలములను 'సందుల' ధరించుటయు-(కుండలములు=కర్ణాభరణములు) సమయవిరుద్ధమే. సమయము=ఆచారము-నియమము-శాస్త్రము-కట్టుబాటు-హద్దు- - - 1 కావున ఇది సమయవిరోధమను దోషము.

ఆగమవిరోధము :—

క. ఎక్కడిధర్మము హింసయ

నిక్క మనుచు వృత్రవధకు నిర్జరపతియుం

ద్రొక్కె దయపేర్చి ననవుడు

నక్కడ నాగమవిరోధ ముండ్రు ముకుందా!

32

ల. వ్యా:- ఆగమము=శాస్త్రము- 'హింసయవిక్రమము' అనుచు-దయతో వృత్రవధకు నిర్జరపతియుం ద్రొక్కె అనుటలో 'హింసయవిక్రమము' అను మాట శాస్త్రవిరుద్ధము. హింసజేయరాదని శాస్త్రవచనము. త్రొక్కు=వ్రవర్తించు, ఇచ్చుట కొందరు. 'ఎక్కటి ధర్మమహింసయ, నిక్కమనుచు వృత్రవధకు నిర్జరపతియుందెక్కెదయ పేర్చి' అని పాఠాంతరమును కల్పించి వృత్రవధఇంద్రుడు చేసినట్లు వేదపురాణములలో నున్నదిగావున దానికి భిన్నముగా చంపలేదనుట వేదపురాణ విరుద్ధమగుటంజేసి ఆగమ విరోధమని వ్యాఖ్యానించిరి. దుష్టులను-రణరంగమున శత్రువులను-వధించుట-హింసయనుట యుక్తముగానందున పైవ్యాఖ్య యుక్తముగాదని తోచుచున్నది, ప్రసిద్ధపాఠము కుదురుచుండగా పాఠాంతర కల్పనాక్లేశము గూడ.

కళావిరోధము :—

క. తాళము పట్టక చతువుకొ

బోలఁగఁ బుస్తకము జేత ముట్టక పాడుకొ

మే లితనిజాణతన మన

నోలి నిది కళావిరోధ ముదధివిహారా !

33

ల. వ్యా:- 'తాళము పట్టకుండగా చదువును-పుస్తకము చేతముట్టకుండగా పాడును' అని వర్ణించుటలో తాళము-పుస్తకము పాడెడివానికి-చదువువానికి చెప్పవలసియుండగా విరుద్ధముగా వర్ణించుటచే ఆయా కళల సంప్రదాయ ములకు విరుద్ధము గావున-కళావిరోధము.

దేశవిరోధము :—

క. బహుకూపతటాకోదక

మహితము మరుదేశ మని సమర్థించిన ని

మ్మహి నదిదేశవిరోధా

వహ మండు కపిండు లమృతవారిధిశయనా!

34

ల. వ్యా:- మరుదేశము=ఎడారి-నీరులేనిచోటు, అట్టి దేశము బహుకూప తటాకోదకమహితము" అని వర్ణించుట దేశ విరోధము.

క. ఇట్టివి దశదోషము లనఁ

బట్టగుఁ గృతులందు నివియ భాసురముగఁ జే

పట్టుదురు ధీరు లొక్కొక

పట్టున డెందమ్ము లలరఁ బల్కినఁ గృష్ణా !

35

ల. వ్యా:- ఇవి దశదోషములు. వీనిని మహాకవులు కొన్ని చోటులలో చతుర్థాశ్వాసమునకై ప్రయోగించెదరు. అనగా విరోధాభాసాదులలోనని చెప్ప నగును. అట్లుకానిచో దోషములగును.

క. పదిదోషంబులఁ దెలిపెడు

నదనఁ బ్రయోగించినట్టి ప్రయోగములం

దొడవపు దోషంబులు నీ

నదమలనామములఁ గూడఁ జలుపుటఁ గృష్ణా ! 36

ల. వ్యా:- ఈ దశదోషములను చూపుటలో తాను చేసిన ప్రయోగములలో దోషము-విష్టునామముల నుచ్చరించుట చేతనకు కలుగదని విరూపించు కొనుచున్నాడు. ప్రయోగించి చూపకుండగ దోషములను తెలుపుట దుశ్శకముగదా.

క. క్రమమున నిటుచెప్పినదో

షములం దత్యుత్కటము వినంధిక మని రా

దిమునులు తత్పరిహారా

ర్థము సంధి సమాసములు దిరంబుగఁ జేర్తున్. 37

ల. వ్యా:- ఇట్టి దోషములలో వినంధి చాలా పెద్దదోషమని పెద్దలు చెప్పి నందువలన-ఆ దోషమును పరిహరించుటకై సంధిసమాసజ్ఞాన మావశ్యకము గావున వానిని, తెలుప నారంభించుచున్నాడు.

క. సంధిఁ దెలిపెడుచో సూత్రసమ్మతముగఁ

దొలుతఁ బలికి చూపెడువర్ణముల వినంధి

నాటుకొనదు శిష్టోచ్చారణంబుఁజేసి

చూపునదియ నిశ్చయఃసంధిసూచకంబు. 38

ల. వ్యా:- సంధులను చూపు ప్రక్రియలో పదములను భిన్నముగా ప్రయోగించిచూపునపుడు దానిని వినంధి దోషమనదగదు. సంధికార్యములు చేసిన సిద్ధరూపములనే గ్రహింపవగును.

షట్పంధులు :—

గీ. పరఃగుః దుక్స్సంధి స్వరసంధి ప్రకృతిభావ

సంధి వ్యంజనసంధి వినర్గసంధి

స్వాదినంధి నా షట్పంధు లందులోనఁ

బ్రకృతినంధి యన్నది యాంధ్రభాషఁ జొరదు. 39

ల. వ్యా:- తుక్సంధి-స్వరసంధి - ప్రకృతిభావసంధి - వ్యంజనసంధి-వినర్గ సంధి-స్వాదినంధి-అని ఆరు విధములుగా సంధులుగలవు ఇందు ప్రకృతి భావసంధి తెలుగులో నుండదు. (సప్తములు, బహుముషి ఇత్యాదులు సమాసములుగా తెలుగులో చేరుట దోషముగాదు).

తుక్సంధి :—

క. పదమధ్యదీర్ఘలఘువులు

పదాంతలఘువులు ఛకారపరమై యూఁదున్

మది మైచ్చుడు తుచ్చం డనఁ

త్రిదశ చ్చత్ర మన నీగతిని దుక్సంధిన్. 40

ల. వ్యా:- పదమధ్యములోనున్న దీర్ఘములు-ప్రాస్వములు-పదాంత ప్రాస్వ ములు వీనికి ఛకారము పరమైనచో తుగాగమమువచ్చి పైవర్ణమునకు ద్విత్వముగలుగును. మైచ్చుడు-తుచ్చుడు-త్రిదశచ్ఛత్రము-అని క్రమముగా ఉదాహరణములు.

గీ. లలిఁ బదాంతదీర్ఘము వికల్పంబు నొందుఁ

బుత్తి కాచ్చత్తి మాత్మజాఛత్ర మనఁగ

నటఁ బదాంతదీర్ఘం బయ్య నాఙ్వియుక్తి

నిత్య మాచ్ఛాదనం బని నెఱయ నూఁదు

ల. వ్యా:- పదాంత దీర్ఘమునకు ఛకారము పరమైనపుడు ఈ ద్విత్వము వికల్పము. పుత్రికాచ్చత్రము ఆత్మజాఛత్రము. 'ఆజ్' అను ఉపసర్గము కంటె ఛకారము పరమైనపుడు ఈద్విత్వము విత్యమే. అచ్చాదనము, 'ఊదున్' అను పదమునకు మీదివర్ణము ద్విత్వమగునని ఫలితార్థము. తుగాగమము సంస్కృతమున విధింపబడినది. దానితోవచ్చిన సంధి విశేష మగుటచే తుక్కుండియను పేరుతో వ్యవహరించినాడు.

స్వరసంధి :—

క. ధర అఱ్ఱఱములు సవర్ణము

పర మగుచో దీర్ఘ మగు సువర్ణాద్రి యనన్

శరధీంద్రుఁ డన జహూదక

సరసి యనఁ బితృణములు వెసం దీర్పు మనన్. 42

ల. వ్యా:- అ-ఇ-ఉ-ఋ-వర్ణములకు సవర్ణాచ్చులు పరమైనపుడు దీర్ఘమే కాదేశము వచ్చును. దీనిని సవర్ణ దీర్ఘసంధి యందురు. సువర్ణ+అది=సువర్ణాద్రి, శరధి+ఇంద్రుడు=శరధీంద్రుడు, బహు+ఉదకము=బహూదకము, పితృ+ఋణము=పితృణము, అని క్రమముగా ఉదాహరణములు

క. చెచ్చెర ఇఱ్ఱఱములు మూఁటికి

వచ్చు పరం బైన యవర లాదేశ మగున్

మెచ్చుగ దధ్యన్నం బనఁ

బెచ్చుగ మృద్వన్న మనఁగఁ బిత్రర్థ మనన్. 43

ల. వ్యా:- ఇ-ఉ-ఋ-అనువర్ణములకు అసవర్ణాచ్చులు పరమైనచో య-వ-ర-అను వర్ణములాదేశమగును. దధి+అన్నము=దధ్యన్నము, మృదు+అన్నము=మృద్వన్నము, పితృ+అర్థము=పిత్రర్థము, దీనిని యజ్ఞాదేశసంధి అందురు. (ఇందు ఇవర్ణమునకు లకారమాదేశమగుననియుచెప్ప

నగును. 'అ+అకృతి' = లాకృతి అని ఉదాహరణము. అవర్ణము ఇతర పదాంతవర్ణముగా సంస్కృతములో గూడా లేనందున అనవసరమని భావించి అనంతుడు విడిచియుండును.)

క. తగునేఅన మన నయనం

బగుఁ బోఅన మనఁగఁ బవన మగు నై అక నా
నగు నాయక పౌఅకయన

నగుఁ బావక ఏజవాప్తి నయవాయావల్. 44

ల. వ్యా:- నే+అన=నయన -పో+అన=పవన-నై+అక=నాయక-పౌ+అక=పావక, అనురీతిగ-ఏ-ఓ-ఐ-ఔ-అను వర్ణములకు అచ్చు పరమగు నపుడు క్రమముగా ఆయ్-ఆవ్-ఆయ్-ఆవ్-అనునవి ఆదేశములగును. దీని 'అయవాయవాదేశసంధి' అందురు.

గీ. సరవి నీనాల్లుపదమధ్యసంధులందు

సప్రసిద్ధ మేకాకాంత మైత్వమునకు

నోత్వమునకు నౌత్వమునకు నొగిఁ బదాంత

సంధి నగు విశేషంబు లేచంద మనిన.

45

ల. వ్యా:- పై నాల్గు సందులలో ఏకాంత పదముల ప్రసిద్ధమైనందున దానినుదహరింపగాదు. ఐ-ఓ-ఔ-లకీ క్రింద విధమున ఇతర పదములతో సంధి జరుగును.

క. గోశబ్దముపై నవజా

దేశమున గవాక్ష మనఁగ దీపించు నవా

దేశము ద్యోశబ్దముపై

నాశక్రుండు ద్యవధీశుఁ డన నత్సంధిన్.

46

ల. వ్యా:- గో+అక్ష=గవాక్ష=(ఇవట అవజదేశము గలిగినది.
ద్యో+అధీకుడు = ద్యవధీకుడు ఇది అవాదేశమునకుదా
హరణము.

క. రై శిఖరాచ్చున కాయా

దేశం బగునంధి రాయధీశ్వరుఁ డనఁగా

గ్లాశిఖరాచ్చున కావా

దేశం బగునంధిగ్లావుదీర్ఘ యనంగన్.

47

ల.వ్యా:- రై+అధీశ్వరుడు=(అయ్ అదేశముగా) రాయధీశ్వరుడు.

గ్లా+ఉదీర్ఘ=(అవ్ అదేశమురాగా) గ్లావుదీర్ఘ.

శిఖరాచ్చు = అంతివవర్ణమగు అచ్చు. రై = ధనము,

గ్లా=చంద్రుడు.

క. మొదలిఅకారము ఇఉఋలు

పొదవిన నేత్వమును నోత్వమును రేఫయుఁ బెం

పొదవు సురేంద్రుఁ డనఁగ నీ

రదోత్కరం బనఁగ నంధి బ్రహ్మర్షి లనన్.

48

ల. వ్యా:- పదాంతమగు అకారమునకు-ఇ-ఉ-ఋ-వర్ణములు పరమైనపుడు
-ఏ-ఓ-అర్-ఏకాదేశముగా వచ్చును. 'రేఫయుఁబెంపొదవు' = రేఫ అధిక
ముగా వచ్చును. అని చెప్పనగును. సుర+ఇంద్ర=సురేంద్ర, నీరద+
ఉత్కంఠ=నీరదోత్కంఠ, బ్రహ్మ+ఋషి=బ్రహ్మర్షి ఇది గుణనంధి
అనబడును.

గీ. ఇత్వ ముత్వ మోత్వం బైత్వ మాత్వ మైదు

నాది యై ఋకారము పరమైనచోట

మహితకన్యృద్ధి మన్మథృద్ధి మణిద్యవృద్ధి

యద్ది రాయృద్ధి గ్లావృద్ధి యనగఁ బరఁగు.

49

ల. వ్యా:- ఇ-ఉ-ఓ-ఐ-ఔ అను వర్ణములు పదాంతమున నుండి-ఋవర్ణము పరమైనచో వి+ఋద్ధి=వ్యృద్ధి, అను+ఋద్ధి=అన్వృద్ధి, ద్యో+ఋద్ధి=ద్యవృద్ధి, రై+ఋద్ధి=రాయృద్ధి, గ్లా+ఋద్ధి=గ్లావృద్ధి అనురూపములను పొందును. (పైనంది వికల్పము గావున-వి-అను-అనుచోట్లలో ప్రకృతి భావముగూడ గలుగవచ్చును.)

క. వశగతి ఋణాపద మధికపు

దశఁ బ్రవసనకంబశార్ణ దశవత్సరరా

ఖ్యశిఖిభసంఖ్యపదంబులు

రశిరస్కాకార మొంది ప్రార్థాదు లగున్.

50

ల. వ్యా:- ప్ర-వసన-కంబశ-ఋణ-దశ-వత్సర-శబ్దములకు ఋణశబ్దము పరమైనచో రేఫగూడ చివరగలిగినవై -ప్రార్థము-వసనార్థము-కంబశార్ణము ఋణార్థము-దశార్థము-వత్సరార్థము- అను రూపములేర్పడును. 'శిఖరి సంఖ్య పదంబులు' అనుచోట 'శిఖిభసంఖ్య' అనుపాఠమును శ్రీమాన్-కో. వెం-కృష్ణమాచార్యులుచూపిరి. శిఖి=అగ్ని-తత్సంబధియగు భ=నక్షత్రము =కృత్తిక-దానిసంఖ్య 6-అనగా కృత్తికా నక్షత్రము 6 చుక్కలతోనుండును. ఆ సంఖ్యగల పదములు అని భావము. 'శిఖరి' శబ్దము ఇట్టి అర్థము నొసగుటలేదు.

క. విలగునేవి లోఁజౌ

తొలగు నాద్యంతమునకు సఖిలై కవిభుం

డాలలితై శ్వస్యుడు న

త్యాలాపాదనుడు భవమహాపథ మనగన్.

51

ల. వ్యా:- ఏవలు-ఐగాను, ఓటెలు-టెగాను ఆద్యంతములకు (ఏక) ఆదేశమగును. అనగా అకారాంతమునకు పరవదాదులగు ఏవలు పరమగు నపుడు ఐకారము-ఓటెలు పరమగునపుడు టెకారము ఏకాదేశమగును. అఖిల+ఏక=అఖిలై క, లలిత+ఐశ్వర్య=లలితైశ్వర్య, ఆలాప+ఓదన=ఆలాపాదన, మహా+టెషధ, మహౌషధ, ఇవి ఉదాహరణములు. ఇది వృద్ధి సంది.

గీ. అత్వమున కోతు వోష్టమంత్యమునఁ గదియఁ

గలుగు నోత్వోత్వయుగ్మ వికల్పసంధి

ఆడఁ జెందె ఘనోతు వల్పాతు వనఁగ

నాఁగె బింబోష్టి నొక్క-బింబౌష్టి యనఁగ

52

ల. వ్యా:- అకారమునకు-ఓతు-ఓష్ట-అనుపదములు పరమగునపుడు పర రూప వృద్ధి సందులువచ్చును.

ఘన+ఓతు=ఘనోతు (ఘనేతు), అల్ప+ఓతు=అల్పాతు= (అల్పోతు)

బింబ+ఓష్టి=బింబోష్టి-బింబౌష్టి అవి ఉదాహరణములు.

అఙ్ప్రియోగచతుష్టయము ;—

క. అందముగ నీషదర్థము

నం దాతుద నుత్వ మోత్వ మై యోష్ట మగున్

జెంది క్రియా యోగము తుద

యందలియత్వ మది యాత్వ మావన మనఁగన్. 53

ల. వ్యా:- ఆ(జ్) = (1) ఈషత్తు (కొంచెము), (2) మర్యాద (=దాని పరకు-దానితో కలిసిగాదు) (3) అఖివిధి=దానిపరకు (=దానితోకలిసి)

అవి అర్థములు గలవు. క్రియయోగమున ఉపసర్గగా గూడ ప్రయోగింప బడును. ఈ షదర్థమున-ఆ+ఉష్టము=ఓష్టము, గుణసంధివచ్చును. ఉత్వ

మొత్తమై' అనుట యుక్తముగాదు. ఇది ఏకాదేశము.) క్రియయోగమున
అ+అవసము=అపసము, అవసము=రక్షణము.

క. ఇల మర్యాదాదులయం

దలియత్వం బాత్వ మై పొదలు నాద్రి యనన్

లలి సభివిద్యాదులయం

దలియత్వము నాత్వమై పొదలునాద్రియనన్.

54

ల. వ్యా:- మర్యాద-అభివిది అనునర్థములతో-అ+అద్రి=అద్రి=పర్వ
తము వరకు అనిఅర్థము.

గీ. ఈషదర్థ మనఁగ నించుక యగుఁ గ్రియా

యోగ మనఁగ నత్కియోపయుక్తి

యంతదాఁక యనుట మై చను మర్యాద

యదియు ననుట యర్థ మభివిధికిని

55

ల. వ్యా:-

ఈషదర్థము=ఇంచుకు అనునర్థము.

క్రియయోగము=క్రియతోగూడి ప్రయోగింపబడుట

మర్యాద=దానివరకు-(దాని కలుపకుండగ)

అభివిది=దానివరకు-(దానితోకలిపి) అని అర్థములు అజ్ఞానకు
కలవు.

క. ఈనాల్గిట సుపసర్గయ

కానఁ గలిగె సంధి యట్లుగావు ప్రకృతిభా

వానుగతాకారము లవి

జానుగఁ దెలుగునకుఁ జొరవు సంధికలియమిన్.

56

ల. వ్యా:- పై నానుగర్థములలో ఆజ్ఞ ఉపసర్గ గావున-సందియగును.

ప్రకృతి భావము (సంధి లేకుండా యథాతథముగ నుండుట)-
రూపములు తెనుగున కలుగవు. 42 పద్యము నుండి 56వరకు స్వరసంధి
చెప్పబడినవి.

క. ప్రతిషేధాకారోత్తర

గతశబ్దాద్యచ్యుతవి నకారము లగునా

శ్రీతులకు, బంకజనేత్రుఁ డ

నతిమూరుం డనఁగ నతఁ డనాద్యంత్రుఁ డనన్.

ల. వ్యా:- ప్రతిషేదమును చెప్పిన (జ్ఞ) వర్ణము అజ్ఞాదిపదముల
సంధించునపుడు ఉత్తరపదానికి నకారముచేరును. న+అతిదురుడు=అ
దురుడు న+అద్యంత్రుడు=అనాద్యంత్రుడు. (ప్రథమ పదములోని నా
ము లోపించునవియు చెప్పవలసియున్నది. వతిపెద్దార్థకముగ అకార
లేదు.)

వ్యంజనసంధి :-

క. పౌడవగు దిగిభ మజులము

వడంగములు జగదరిష్ట శాంతి సుబంతం

బడరె ననఁ దృతీయము లల

వడు వర్ణవ్యంజనములపై నచ్ సంతిన్.

ల. వ్యా:- వర్ణములలోని హల్లులు (మొదటివారు) పరపదాదియ
అచ్చుతో గలియునపుడు తత్తద్వర్ణ తృతీయవర్ణములుగామారును. దీక్ష
ఇభ=సిగిభ, అచ్+అంతము=అజంతము. షట్+అంగములు=ష
గములు, జగత్+అరిష్ట=జగదరిష్ట. సుప్+అంతము=సుబంతము.

గీ. పడ్యతుధర్మభూషిత తరువండలక్ష్మి

నిర్మలాబృద్ధదీర్ఘ క నిజవిశిష్ట

వాగ్మజుత్వంబు భవదృషిత్వమున కమరె

నాఁగ ఋత్వవర్ణ వ్యంజనముల సంధి

59

ల. వ్యా:- పట్ + ఋతు = పడ్యతు - అప్ + బుద్ధ = అబృద్ధ, వాక్ + ఋజుత్వ = వాగ్మజుత్వ: భవత్ + ఋషిత్వ = భవదృషిత్వ - అని ఉదాహరణములు. పరమైన ఆచ్చు ఋవర్ణమయినను తృతీయవర్ణము వచ్చుననుటకై ఈపద్యమందలి ఉదాహరణములు చూపబడినవి - ఇది స్పష్టార్థమే!

గీ. ఆదిజ్ఞానముల పొల్లు లచ్చు లంట

స్వస్వరూపంబ యగు ఋత్వసంధి నై న

నడఁగు గుడి హాలంతము నాఁ దిజంతమున ని

కోయణచి నా నన్మజువనఁ గూడుఁ గాన.

60

ల. వ్యా:- ప్రథమపదాంతములగు జ-ఇ-ఞ-నమ హల్లులు పరపదాది స్వరముతో కూడినప్పుడు (ఋకారముతో కూడినప్పుడుగూడ) స్వస్వరూపముతోనే ఉండును. తృతీయవర్ణములుగా మారవని భావము.

తిజ్ + అంతము = తిజంతము. యజ్ + ఆచి = యణచి (ఇది సంస్కృత పదము.)

న + ఋజువు = అన్మజువు. ఇందు హాలంత పదస్థానమున 'అనంత' పదమును కొందరు జూపిరి. (ఇందు 'అన్మజువు' నకారాంతపదముగానందున ఉదాహరణయోగ్యముగాదు.)

క. పన్నుగ మకార హల్లుగు

సున్న మకార మగు నచ్చు సోఁక నమగ్రం

బన్న మన ఋకారం బా

సన్నమ్ముగ మృత్వ మగు రససమ్మద్ధి యనన్. 61

ల. వ్యా:- సంస్కృతములో 'మ' అనువర్ణము అంతమందుగల పదములు తెలుగులో సున్నగా వ్రాయుట సంప్రదాయమైయున్నది. అట్టివర్ణములచ్చు పరమగునపుడు ఋవర్ణము పరమైనపుడుగూడ మకారముగ కన్పట్టును. సమ్+అగ్రము=సమగ్రము-సమ్+ఋద్ధి=సమ్మద్ధి.

క. తమతమవర్ణంబుల ద్వి

త్వము లగుఁ దత్తరుణి తత్తదర్థము తద్దా

నము తద్ధనంబు తన్నయ

నము నా నిటు వర్ణములఁ దనరు వ్యంజనముల్. 62

ల. వ్యా:- వర్ణములోనున్న (మొదటి నాల్గు) హల్లులు స్వవర్గీయములగు హల్లులు పరమైనపుడు పరవర్ణములుగా మారి ద్విత్వము కన్పట్టును. తద్ + తరుణి=తత్తరుణి. తద్+తదర్థము=తత్తదర్థము. తద్+దానము=తద్దానము, తద్+ధనము=తద్ధనము, తద్+నయనము=తన్నయనము. (తద్వయనముగూడ ఉండును)

సి. వర్ణహల్లులచేరువను హకారము చతు

ర్థాక్షరం బై సంధి నడఁగు నొండె

మూఁడవప్రవాళతోఁ బోడిగ దీపింప

స్రగ్భూర మనఁగ నజ్ఞులు లనఁగ

షడ్లంబులునాఁగ సకలజగద్ధితః

ప్రౌఢిమనాఁగకుబ్ధస్తు లనఁగ

నవియ స్రగ్ హారంబు లనఁగ నజ్ హల్లు ల
నంగ పడ్ హలములు నా జగద్ హి

తానువర్తను లనఁ గకుబ్ హస్తు లనఁగ
శపతమైన వాక్ శాంతి వాక్పాంతి యట్ల
చపటహల్లులు మూటను జను విభాష
ఛత్వమగుఁ దకారమునఁదచ్చాఖయనఁగ.

63

ల. వ్యా:- వర్ణములలోని హల్లులు (4మాత్రమే) హకారముతో గూడి
నపుడు హకారము తద్వర్గీయ చతుర్థవర్ణముగా వికల్పముగా మారి-తత్సూ
ర్వవర్ణము-తద్వర్గీయ తృతీయ వర్ణముగా మారును. స్రక్+హారము=
స్రగ్హారము-స్రగ్హారము, అచ్+హల్లులు=అజ్జిల్లులు-అజ్జిల్లులు, షట్+
హంబులు=షడ్దలంబులు-షడ్దలంబులు: జగత్+హితము=జగద్ధితము
-జగద్ధితము. కకున్+హస్తులు=కకుబ్ధస్తులు-కకుబ్ధస్తులు.

కవచతప హల్లులకు పరమైన శకారము వికల్పముగా ఛకార
మగును.

వాక్+శాంతి=వాక్పాంతి - వాక్పాంతి, అచ్+శాస్త్రము=అచ్చా
స్త్రము, అచ్శాస్త్రము. రుట్+శోభ=రుబ్బోభ-రుబ్బోభ, అప్+శోణిత
ములు=అప్బోణితములు-అప్బోణితములు తద్+శాఖ=తచ్చాఖ. (ఇట్టివో
పూర్వదకారము చకారముగా నిత్యముగా మారును. తచ్చబ్ధమును దకా
రాంతముగనే గ్రహింపవలెను. తకారాంతముగా గ్రహించుట ప్రామాది
కము.)

గీ. లలిని దవ్యంజనంబుపై లత్వమునకు

ద్విగతి తల్లిల యనఁగఁ దద్గీల యనఁగ

నంచితసకార మడఁగును నడఁగకుండు

సుత్థితం బుత్ స్థితం బన నుండుఁగాన.

64

ల. వ్యా:- తకారమునకు లకారము పరమైనచో లకారము వికల్పముగా వచ్చును. తత్+లీల=తల్లీల-తద్లీల, ఈ ఆదేశము నిత్యమేగాని వికల్పము కాదు. కావున 'తద్లీల' అని ఉదహరించుట ప్రామాదికము. (వాపదాంతస్య-8-4-59-తోర్లి - 60-ఉదాస్థాంతంభోఃపూర్వస్య 61-రుయోహోఽన్యతరస్యామ్ 8-4-62. అనుపాణిని సూత్రములలో 'వాపదాంతస్య' అను సూత్రము నుండి - 'వా'ను అనువర్తింపజేసి అనంతని ఉదాహరణము సమన్వయింప బూనుట యుక్తము గాదు. అట్లయినచో 'రుయోహాన్య తరస్యామ్'లో వికల్పద్యో తకమయిన 'అన్యతరస్యామ్' అను పదము వ్యర్థమనవలసి వచ్చును. కావున 'తల్లీల' అనునదియే సాధు రూపము.)

ఇట్లై ఉత్+స్థితము-అనుచోట సవర్ణము వికల్పముగా లోపించి ఉత్థితము-ఉత్థితము అనురూపములేర్పడును. (ఇదియు దోషగ్రస్తమే. నలోపము వచ్చునన్న శ్రీమాన్కో-వెం-కృష్ణమాచార్యులగారి వ్యాఖ్యానము ప్రామాదికమే.

ఉత్-స్థితము అనియుండగా సకారమునకు థకారము నిత్యము గావచ్చును. ఉత్-ద్ధితము. ఈ అవస్థలో థకారమునకు థకారము పరమైనందున 'రురోరురిపవర్ణే' సూత్రముచే ఒక థకారమునకు వికల్పముగా లోపము రాగా ఉత్థితము-లోపము రాని పక్షమున ఉత్థితము-అనగా తకార-థకార ఇకారములు, తకార-థకారద్వయ-ఇకారములు. గల రూపములుండునుగాని-సకారము ఏరూపమునను ఉండే అవకాశములేదు. సకారమునకులోప ప్రసక్తిలేదు. 'ఉత్థితానము. ఉత్థానము' అని శ్రీ ఆచార్యుల వారు ఉదహరించుటగూడ ప్రామాదికమే.

‘తవ్యంజనంబు’ అనుచోట ‘తదవ్యంజనంబుపై’ అని పూర్వముద్రణములలో గలదు. అట్లయిన ‘తత్’ అను-శబ్దము పూర్వపరామర్శకముగావున పూర్వపద్యాంత్యపాదగత తకారహల్లిని గ్రహింపనగును. (అనంతమి గ్రంథముననుసరించి సకారము పరమైనపుడని భావము గల్గుచున్నది. కాని ‘ఉత్’ అను ఉపసర్గకంటె పరమైన స్థా-స్తంభ దాతువులకు మాత్రమే ఈ కార్యము వర్తించునని ‘ఉదఃస్థాస్తమ్యోః పూర్వస్య అనుపాణిసీయ సూత్రము నిర్దేశించుచున్నది. కావున ఆ రెండు దాతువుల సకారమునకే ఈ కార్యమని గ్రహింపనగును.) ‘తత్స్థానము’ ఇత్యాదులిందు లక్ష్యములు గలదు.)

క. అనునాసికవర్ణవ్యం

జనముల నిజరూప మొండె జరగుఁ దృతీయం

బునఁ బ్రాజ్ఞుఖంబు ప్రాగ్గుఖ

మన వాఙ్మయమంబు వాగ్మయ మమనుచోటన్. 65

ల. వ్యాః- వర్గాక్షరములకు పంచమవర్ణములు పరమైనపుడు- స్వవర్గీయ పంచమవర్ణము వికల్పముగా ఆదేశమగును. ప్రాక్ + ముఖము = ప్రాజ్ఞుఖము-ప్రాగ్గుఖము. వాక్ + నియమము = వాఙ్మయమము-వాగ్మయమము. తద్ + నియమము = తన్మయమము-తద్మయమము. (వాఙ్మయము-చిన్మాత్రము. అనుచో అనునాసికాదేశము నిత్యమేగావున రెండు రూపములేర్పడవు. ఈవిషయము ననంతము చెప్పలేదు.)

గీ. కచటతనహల్లు పంచవర్ణద్వివర్ణ

సలనిజాకృతి మీఁదియక్షరయుగముల

యరలవలఁ దృతీయంబు వాక్తరుణివాక్స

రంబు లనఁగ దృద్ధీప్తి దృగ్వాత మనఁగ.

౧. వ్యా:- క-చ-ట-త-స- వర్ణములలోని వర్ణములకు-మొదటి వర్ణద్వయము గాని (క-ష-)స-గాని పరమగునపుడు కచటతవలే ఉండును. వాక్+తరుణి=వాక్తరుణి, వాక్+సరము=వాక్సరము, ఇత్యాదులుదాహరణములు.

మీది అక్షరయుగము= తృతీయచతుర్థ వర్ణములు గాని యరలవలుగాని పరమైనపుడు తృతీయవర్ణములాదేశమగును. దృక్+దీప్తి=దృగ్దీప్తి. దృక్+వాతము=దృగ్వాతము. వాక్+పారుష్యము=వాక్పారుష్యము-దృక్+జాలము=దృగ్జాలము ఇత్యాదులుగూడ ఉదాహరింపదగియున్నవి. ఇందలి 'స' శబ్దము 'క-ష'లకు ఏ లక్షణమని యెరుంగవలెను.

గీ. కపలప్రథమయుగ్మనకారగతులఁ దాన

అపరయుగయరలవత్పతీయంబు తత్కృ

తంబు తత్పుత్రి తత్సతి తద్గతియు జ

గద్గురుఁడు సద్యశము నాఁ దకారహల్లు.

67

౧. వ్యా:- తకారము-క సవర్ణములలో మొదటి రెండు వర్ణములు-సకారము-పరమైనపుడు తకారముగానే ఉండును. తత్+కృతము=తత్కృతము. తత్+పుత్రి=తత్పుత్రి. తత్=సతి=తత్సతి. అని ఉదాహరణములు.

(తత్పురము-తత్తద్గము-అనియు ఉదాహరింపవలసియుండును

తకారము-కసవర్ణముల తృతీయ చతుర్థ వర్ణములు-యరలవలు పరమగునపుడు దకారముగా మారును. తత్+గతి=తద్గతి. జగత్+గురుడు=జగద్గురుడు. సత్+యశము=సద్యశము. అని ఉదాహరణములు- (సద్దనము-సద్భూషణము అనియు ఉదాహరింపవగును.)

గీ. తచ్ఛమత్కృతి తచ్ఛాయ తజ్జలంబు

తజ్జిషము తట్టణాంకృతి తట్టకార

ఘనతత్త్వోల తద్ధక్క యనగ రెండు

వర్గములు ద్విత్వమొందుఁ దద్వ్యంజనమున.

68

ల. వ్యా:- తద్వ్యంజనమున = అతకార విషయమునందే చ-టవర్గములు పరమైనపుడు రూపములను చూపుచున్నాడు. తత్+చమత్కృతి = తచ్చమత్కృతి, తత్+ఛాయ = తచ్చాయ (చఛలు పరమైనపుడు చకారముగామారినది.) తత్+జలము = తజ్జలము తత్+రుషము = తజ్జషము. జరులు పరమైనపుడు జగామారినది. తత్+టణాంకృతి = తట్టణాంకృతి. తత్+రకారము = తట్టకారము టఠలుపరమైనపుడు టకారముగా మారినది. తత్+దోల = తద్దోల. తత్+ధక్క = తద్ధక్క, డధలు పరమైనపుడు డకారముగా మారినది.

‘ద్విత్వమొందు’ అని సామాన్యముగా చెప్పట యుక్తముగాదు పూర్వవర్ణము ఆల్పప్రాణమే అగుననుట స్పష్టముగా చెప్పవలెను.

విసర్గసంధి :....

క. కపముఖయుగ్మములు విన

ర్గపయిం బొడసూపి నిర్వకార మగు మనః

కపట మనఃభేదము లనఁ

దఃఃఫలం బనఁ దఃఃప్రతాపం బనఁగన్.

69

ల. వ్యా:- కపవర్గ ప్రథమవర్ణద్వయము పరమగునపుడు విసర్గము ఏ మార్పును చెందదు. మనఃకపట-మనఃభేద-తఃఃప్రతాప-తఃఃఫలము అను నవి ఉదాహరణములు. (ఇందు జిహ్వామూలీయో పడ్మానీయములు వికల్పముగా వచ్చి-‘మనహాకపట’ అనెడి ఉచ్చారణమువలె ఉచ్చరింపబడదు ‘మనలకపట’ అనురీతిని వ్రాయబడుచుండుట శాస్త్రీయమై రెండు రూపములు గల్గును. ‘నిర్వికారమగు’ననట శాస్త్రీయముగాదు.

గీ. కపల మొదలిరెం డ్లగు దుర్నిర్గుహరినంధి
 పత్య మగు దుష్పదంబు నిష్కల మనంగ
 జరగు దుష్కర్మ మనంగ నిష్కర్మ మనంగఁ
 జెల్లు దుష్పీత మనంగ నిష్పీత మనంగ.

70

ల. వ్యా:- దుర్-నిర్-అను ఉపసర్గలకు 'కఱ పఱ'లు పరమగునపుడు రెఫ
 కు షకారమాదేశ మగును.

దుర్ + పదము = దుష్పదము - దుర్ + కర్మము = దుష్కర్మము - దుర్
 + పీతము = దుష్పీతము

నిర్ + ఫలము = నిష్ఫలము - నిర్ + కర్మము = నిష్కర్మము - నిర్ +
 పీతము = నిష్పీతము.

(దుష్టరము-నిష్టరము- ఇత్యాదిరూపములుదహరింపనగును)

క. పొలుపుగఁజటతాదియుగం

బుల శఙ్ఖన లెనయ వినర్గపొందు ననన్ వా

శ్చలనముఛందస్థీకలు

లలితయశ్చ స్తతి మిథశ్చలంబు లనంగన్.

71

ల. వ్యా:- వినర్గము-చఛ-టఠ-తథ అను వర్గాది వర్ణద్వయ పరకత్వమున
 క్రమముగా శ-ష-స-ఱ-గా మారును.

వా + చలనము = వాశ్చలనము. మిథః + చలనము = మిథశ్చలనము

చందః + థీకలు = చందస్థీకలు - యశః + తతి = యశస్తతి అని.

ఉదాహరణములు.

క. అలరు నికారాదివిస

ర్గలపై వర్గాపరాక్షరద్వయగణముల్

యలహవలు గదియ రేఫల్

గలియు హవిర్భుజధనుర్భలంబు లనంగన్.

72

ల. వ్యా:- ఇ (ఉ)కారము (ల)పైనున్న విసర్గమునకు-వర్ణములలోని తృతీయచతుర్థవర్ణములు యరలిహవ వర్ణములు పరమైనపుడు రేఫయు వచ్చును. హవిః+భుజుడు=హవిర్భుజుడు. ధమః+బలము=ధనుర్బలము, (హవిః+యాగము=హవిర్యాగము ధమః+యాగము=ధనుర్యాగము అనియు ఉదాహరణములు. 'ఇకారాదివిసర్గల' అనుచో 'ఇ+ఉ 'కారాది'=యుకారాది. అని అన్నచో యుక్తము. కేవలము ఇకారమును చెప్పి 'ధనుర్బలము' అని ఉదాహరించుట యుక్తముగాదు.

క. మొదలివిసర్గలమీదక్ష

బొదలినశవన లవి యూదు భూరియశస్సం

పద యనఁ గాసుమనష్ట

ట్పుదము లనఁగ నధిక మగు తపశ్శక్తి యనన్. 73

ల. వ్యా:- విసర్గకు-శషసలు పరమైనపుడు క్రమముగా శషసలాదేశములు ద్విత్వముగా గన్పట్టును. యశః+సంపద=యశస్సంపద. సుమనః+షల్పుదము=సుమనష్టట్పుదము. తపః+శక్తి=తపశ్శక్తి. ఇది వికల్పము 'మనఃసంపద' అనియు రూపముండును.

గీ. అవ్యయాంతవిసర్గవర్ణాక్షరముల

రెంట ణనమయలవహల రేఫ రేఫ

గాక పెటవర్ణములఁ గారకంబులట్లఁ

గదియు స్వర్గజం బనఁగ స్వకాంత యనఁగ. 74

ల. వ్యా:- అవ్యయమునకంతమందుగల విసర్గ-వర్ణతృతీయ చతుర్థపర్ణములు పరమైనపుడు ణనమయలవహలు పరమైనపుడు రేఫగా మారును. స్వః+గజము=స్వర్గజము (ప్రథమద్వితీయ పర్ణములు పరమైనపుడు రేఫరాదు. కావున)స్వకాంత=స్వః+కాంత రేఫమవిడిచి పూర్వోక్త భిన్న

వర్ణములు పరమైనచో కారకములట్ల సుబంతములగు పదాంత పిసర్గవలె
పండియగును. తృతీయవత్తుర్థ వర్ణములు పరమైనపుడు అవ్యయవిసర్గకానిచో
మనః+బలము = మనోబలము - మనోభవుడు (మనోరథము) ఇత్యాదిగా
ఓత్వరూపములేర్పడును.

క. ప్రకటవినర్గాదిస్వర

మకారమునఁ గలిసి యోత్వ మగు సంధిఁ దపో

ధికుఁ డన విసర్గ చెడి వా

కృత్రికార మాప్రభృతిఁ గదిసి రజఆప్తి యగున్. 75

ల. వ్యాః- విసర్గమంతమందుగల ఆదిస్వరము = అకారము. అకారమున
గలిసి = పరపదాదిమగు అకారముతో గలిసి ఓత్వముగా మారును. తపః+
అధికుడు = తపోధికుడు.

ఆ ప్రభృతి = అకారము మొదలగునవి పరమగునపుడు విసర్గ
లోపించి - రజః+ఆప్తి = 'రజ ఆప్తి' మొదలైన రూపములగును. తప
ఇచ్చా మొదలైనవి ఉదహరింపనగును.

క. కలితేకారాదివిస

ర్గులు స్వరములమీఁదఁ గదియఁగా రేఫలు సం

ధిలు నర్చిరగ్ర మనఁగా

నలవడు మఱి చక్షురింద్రియం బనఁగ మహిన్. 76

ల. వ్యాః- ఇకాది స్వరములు పూర్వమున గల విసర్గములు పరపదాది
స్వరములతో గూడినపుడు రేఫలుగా మారును. అర్చిః+అగ్రము = అర్చి
రగ్రము - చక్షుః+ఇంద్రియము = చక్షురింద్రియము. ఇత్యాదులుదాహర
ణములు.

గీ. వర్గములఁ దృతీయచతుర్థవర్ణములును
 ఇనమలును యరలహవలు నొనరఁ గదియ
 వామపదవినర్గాంతిమాద్యర్ణ మోత్వ
 మగు రజోగుణమన మనోహర మనంగ.

77

ల. వ్యా:- వర్గములలోని తృతీయ చతుర్థ వర్ణములు- ఇనమలు, యరల
 వహలు, పరమైనపుడు ఆకారపూర్వమగు వినర్గ ఓర్వమును పొందును.

రజః+గుణము = రజోగుణము. మనః+హరము = మనోహరము.

ఇత్యాదులుదాహరణములు.

క. వెలయ నివర్ణాదివిన

ర్గలమీఁదను రేఫ గదియఁగా దీర్ఘము వ
 బ్రతిలి యర్చీరాజి యనఁగ
 నలిఁ జక్షూరాగ మనఁ దనర్చును సంధిన్.

78

ల. వ్యా:- ఇకరాది స్వరములు పూర్వమునందుగల వినర్గ రేఫవరమైనపుడు
 (లోపించి-పూర్వస్వరమునకు) దీర్ఘము కలిగియుండును.

అర్చిః+రాజి = అర్చీరాజి, చక్షుః+రాగము = చక్షూరాగము. వబ్రతిలు =
 ప్రవర్తించు-కలుగు. (ఈ కార్యము-అ-ఇ-ఉ-స్వరములపై వినర్గకు అనుట
 యుక్తము.)

క. ధర నవ్యయపువినర్గకుఁ

బరమున నచ్చున్నఁ గుఱుచపై రేఫ యగున్
 పరరేఫ గదియ దీర్ఘము

స్వర మగు స్వరధీశుఁ డనఁగ స్వారాజ్య మనన్,

79

ల. వ్యా:- అవ్యయాంతమున హ్రస్వము పైగలి వినర్గ-అచ్చుపరమైనచో రేఫయగును. స్వః+అధీశుడు=స్వరధీశుడు. రేఫపరమైనచో (వినర్గ లోపించి పూర్వస్వర) దీర్ఘమును పొందును. స్వః+రాజ్యము=స్వా రాజ్యము.

గీ. ప్రథమ శబ్దాంతదీర్ఘ వర్ణములమీఁద

జలనమైనరేఫాంతవినర్గ యుండి

రేఫయగుఁ దుది నచ్చున్న రేఫయున్నఁ

గ్రాఁగు వారాకరంబు వారాశి యనఁగ

80

ల. వ్యా:- దీర్ఘము పై నున్న పూర్వపదాంత రేఫము వినర్గగా మారినపుడు ఆ వినర్గకు అచ్చు పరమైనచో రేఫ ఆదేశమగును. రేఫము పరమైనచో లోపించును. (వార) వాః+అకరము=వారాకరము. వాః+రాశి=వారాశి

క. అత్యాంతవినర్గ యుడుగు

నిత్యాదుల రత్వమొందు ఋత్వము తుదఁగా

నత్వము తపఋద్ధి యనఁగ

నత్వయుతా నిర్వృత్యనఁ బ్రశస్తం బగుటన్.

81

ల. వ్యా:- ఋత్వము తుదరాన్=ఋత్వము పరమైనపుడు హ్రస్వాకారము కంటె పరమైన వినర్గ లోపించును. తపః+ఋద్ధి=తపఋద్ధి. ఇత్వాదుల కంటె పరమందున్న వినర్గ రేఫగా మారును. విః+ఋతి=నిర్వృతి. (మూడవపాదము నందలి “అత్వము” అనుపదము ‘అత్వమునకుదా హరణము’ అనువర్ణమున గ్రహింపవలెను.)

క. తల మగు రేఫాంతవిన

ర్గలమీఁద ఋవర్ణ మొనరఁగా సంధి విన

గ్గ లుడిగి రేఫయు ఋత్వము

గలియును ఋనర్పతు సమేతకమలాక్షి యనన్. 82

౨. వ్యా:- రేఫాంత పదములు-పునర్-ఇత్యాదులు. 'పునః' ఇత్యాదిరూపములలో ప్రయుక్తమగును. వీనికి ఋవర్ణము పరమైనపుడు విసర్గకు మరల రేఫవచ్చి 'పునః+ఋతు=పునర్పతు' అను రూపమేర్పడును.

సీ. స్వాదినంధిలోఁబలివినర్గాంతవర్ణ

సంధు లెన్ని యన్నియును విసర్గసంధి

యందె కలిసివచ్చుటఁజేసి స్వాదినంధి

వేట యొనరింపబడదు వివేకరూఢ.

83

౧. వ్యా:- (కౌముదిలోగల) స్వాదినంధిలోని విసర్గకు సంబంధించిన కార్యములన్నియు విసర్గ సంధివి గురించి చెప్పటలో ఘృతము చేసి చెప్పి యున్నందున వేఱుగా స్వాదినంధిని వివరించుటలేదు.

వ. మఱియు నొక్కవిశేషసంధి.

84

౨. వ్యా:- వస్తుతఃఇది సంధిగాదు. అయినను విశేష సంధియనుట ప్రామాదికము. విషయమనుట యుక్తమేమో? ఇది ఫలితాంశ కథనము మాత్రమే.

క. ఉపరిని హల్సంయుతమై

నపు డూఁడును స్వరసమన్వితాక్షర మగునే

నపు డూఁడ దాదివర్ణము

ప్రపాద్యయము పరికృతంబు పరిక్లప్తి యనన్. 85

౩. వ్యా:- ర్థద్రవాత సున్న హల్లు మరియొక జాతీయ విజాతీయములలో ఒక హల్లుతో గూడిన పూర్వవర్ణము గురువగును. అనగా సంయుక్త ద్విత్వముల పూర్వవర్ణము గురువగునని భావము. అచ్చుతో మాత్రము

గూడినచో పూర్వవర్ణము గురువుగాదు. 'ప్రపాద్యయము' అనుచో 'ద్య' అను సంయుక్త వర్ణము పరమైనందున 'పా' గురువైనది. సహజముగ దీర్ఘమగుటచే ఎట్లయినను గురువేగావున ఈ ఉదాహరణము పొసగదని కొందరు 'ప్రపన్నతతి' అని ఉదహరించి ద్విత్వన వర్ణము పరమగుటచే వవర్ణము గురువగునని మార్పుచేసి ఉదహరించినారు. ఇచ్చట "ఊదుట" అను పదము వత్తి పలుకుట. అను అర్థమును చెప్పును. పూర్వవర్ణము గురువగుట పరితాంశకథనము మాత్రమే. 'ప్రపాద్యయము-ప్రపాకవిత' అను ఉదాహరణములో 'పా' ఉచ్చారణములోని భేదము గుర్తింప నగును ఈఉచ్చారణ భేదమును సూచించుటయే ఇచ్చట లక్ష్యము. 'పరి కృతము-పరిక్లప్తి' అనుపదములో హల్యం యోగము లేనందున పై పదములను ఊదిపలుకరాదు. పై పదములను-'పరికృతము-పరిక్లప్తి' అనులిపివి ఉచ్చరించవలసిన విధముగా ఉచ్చరించుట చాలావరకు పండిత తోకమున గూడ కన్పట్టుచున్నది. ఇదిదోషమని భావము. కావున 'ప్రపా ద్యయము' ఉదాహరణయోగ్యమే.

మఱియునమానంబులు :—

క. లలితద్వంద్వబహుప్రీ

హులు తత్పురుషము నలుక్కు నుద్యద్విగుపుఁ

సలిఁ గర్మధారయము ని

ర్మలాన్యాయాభావమును సమానము లరయన్.

86

ల. వ్యా:- ద్వంద్వము-బహుప్రీహి - తత్పురుషము - అరిక్యమానము - ద్విగుపు-కర్మధారయము-అన్య యాభావము-అని సమానభేదములు.

వ. అందుఁబూర్వపదార్థప్రధానంబవ్యయ్యాభావంబు నుత్తర
పదార్థప్రధానంబుతత్పురుషంబు నుభయపదార్థప్రధానంబు
ద్వంద్వంబు నన్యపదార్థప్రధానంబు బహుప్రీహీయు నగు
నందు ద్వంద్వంబు. 87

ల. వ్యా:-

పూర్వ పదార్థము ప్రధానముగా గలిది - అత్యయ్యాభావము.

ఉత్తర పదార్థము ప్రధానముగా గలిది - తత్పురుషము.

ఉభయ పదార్థములు ప్రధానముగా గలిది - ద్వంద్వము

అన్య పదార్థము ప్రధానముగా గలిది - బహుప్రీహి

అలుక్-ద్విగు- కర్మధారయములు తత్పురుషములోని ఆవాంతర
భేదములగుటచే వానిని వివరింపలేదని తోచును. విభక్తి ప్రత్యయము
లోపించుచో అలుక్సమాసము. సంఖ్యావాచకము పూర్వపదమైనచో ద్విగు
సమాసము. విశేషణ విశేష్యభావముతో ఏకవిభక్తిక పదములు సమాస
మైనచో కర్మధారయము అని గ్రహింపవగును. వీనిలోగూడ ఉత్తర
పదార్థమే ప్రధానమగును. అలుక్సమాసము బహుప్రీహియందున గలిడు.

ద్వంద్వము :-

క. పెక్కెనను రెండైనను

జొక్కపుశబ్దములు గదియుచో ద్వంద్వ మగున్

మొక్కెద బలకృష్ణుల కన

నక్కిటికమత్తాదు లుర్వి కాథార మనన్.

88

ల. వ్యా:- రెండుగాని అంతకంటే ఎక్కువగాని పదములు కలిసిన ద్వంద్వ
సమాసమగును. బలకృష్ణులు-బలుడను-కృష్ణుడును- అని ఆర్థము (ఇది
రెండు విధములు-అందిది ఇతరేతర యోగము. సమాహార ద్వంద్వమున

ఏకత్వము ననుసరితము గలుగును) అట్లే-కిటియు-కమలమును-
అద్రియు=కిటికముకాదులు-ఇది బహుపద ద్వంద్వము. ఇదియు ఇతరేతర
యోగము (అహినకులము-సాజీసాదము-ఇత్యాదులు సమాహార ద్వంద్వ
మునకుదాహరణములు.)

గీ. వ్యస్తపద మయ్యెనేని సమస్తమైన
ద్వంద్వమున కంత్య పదము చందము విభక్తి
అంబువులు గోవు ద్విజుడు శుద్ధాత్ము లనంగ
అంబుగోద్విజుల్ శుద్ధాత్ము లనంగ నిట్లు. 89

ల. వ్యా:- అనేక విశేషపదములు - సమాసముగా నున్నను-వ్యస్తపద
ములుగా నున్నను-వాని విశేషణము ఏకశేషముగా నున్నపుడు చివరనున్న
విశేష్య పదముననుసరించి విశేషణపదమునకు విభక్తి కార్యములుపుట్టును.
అంబువులు-గోవు-ద్విజుడు-శుద్ధాత్ములు.

అంబుగోద్విజులు-శుద్ధాత్ములు ఇందు ద్విజ శబ్దము చివరనున్నం
దున విశేషణము తదనుసారముగా మహద్వాచక విభక్తి కార్యములనంది
నది అని తాత్పర్యము.

గీ. చేయవలయు మాతాపితృసేవ యనంగ
మహితరుచులు సూర్యాచంద్రమను లనంగ
నాదమునులు మిత్రావరుణాఖ్యు లనంగ
ద్వంద్వమున సంధిదీర్ఘము ల్వచ్చు నిట్లు. 90

ల. వ్యా:- మాతాపితరులు - సూర్యాచంద్రమణులు-మిత్రావరుణులు-ఇత్యాది
ద్వంద్వ సమాసములలో పూర్వపదమునకు దీర్ఘము వచ్చును. (ఇటమాతా
పితరులు' అనుచోట దీర్ఘమనదగదు. ఋషర్థమునకు 'ఆ'కారమాదేశ
మైనది.)

క. అల సంస్కృతమునఁ బోలేన్

వల దల్పొచ్చునకు నీచట ద్వంద్వపునియతుల్

తెలుఁగు లనుగ్రహనిగ్రహ

ములు నాఁగను ఋణ్యపాపములు నాఁ జనుటన్. 91

ల. వ్యా:- సంస్కృతములో తక్కువ అచ్చులు గల పదములు ద్వంద్వ సమాసములో పూర్వపదముగా నుండవలెనని నియమముగలదు. అది తెలుగు ననవసరములేదని భావము.

అనుగ్రహ-నిగ్రహములు. ఋణ్యపాపములు-అని ఉదాహరణములు (ఇందు మొఁట ఉదాహరణమే తాను చెప్పిన లక్షణమునకు లక్ష్యము. వాస్తవమున సంస్కృతములో ఈ నియమము సామాన్య నియమము మాత్రమే. నిమిత్తభేదములచే 'తాపసపర్వతా' 'బ్రాహ్మణక్షత్రియవిట్ఛాద్రాః' ఇత్యాదులను గలవు. అట్టినిమిత్తభేదములేకుండగా ఆ నియమము తెనుగున వర్తించదనుట సాహసమనక తీరదు. సిద్ధ సమస్త పదమునకు విభక్తి ప్రత్యయములను మాత్రము విధించు ప్రక్రియ మాత్రమే తెనుగు వ్యాకరణ రీతిలో నున్నందున-సంస్కృత నియమములనతిక్రమించి సమాసములను గూర్చుట గ్రామ్యతను చేకూర్చును).

బహువ్రీహి :-

క. ఏవస్తు వెవ్వనికిఁ గల

దావస్తుప్రకలిమి యతని కలవడఁ బలుకం

గావలయు బహువ్రీహి శి

రోవిలనద్భర్తి బర్హ యాధవివేకా !

92

ల. వ్యా:- ఏవస్తువేవనికి గలదో ఆ కలిగియుండుటను చెప్పినచో బహువ్రీహి- "శిరోవిలనద్భర్తి బర్హ!" - "యాధవివేకా!" అని ఉదాహరణములు.

శరమున ప్రకాశించు నెమలిపించము గలవాడా! రూఢమగు వివేకము గల వాడా!-ఈ రెండు కృష్ణునే చెప్పును.

(లోకమున 'కలవాడు -కలది' అనుపదములు విగ్రహములో మున్నచో అది బహుప్రీహి అని సామాన్యముగా చెప్పుదురు. అట్లు చెప్పుటకీ అనంతముని పచనములే మూలమేమో! ఇది యుక్తముగాదు. ధనము కలవాడు=ధనవంతుడు-ఈపదము బహుప్రీహి కానేరదు. ఇది తద్విత ప్రత్యయంతమే. కావున సమాసపదములోనున్న భిన్నపదములు స్వార్థమును విడిచి వేరొక అర్థమును చెప్పుచో అది బహుప్రీహి అనుటయే యుక్తము. కావున 'అన్యపదార్థ ప్రధానంబు బహుప్రీహి' అని 87వ పచనములోని లక్షణమే యుక్తము.

వాస్తవమునకు ఆ వివరణములు గూడ ప్రాయోగవిధముగా గ్రహించనగును. కావిచో ఉన్మత్తగజము' (=దేశము) ఇత్యాద్యవయ్యాభావసమావములు- బహుప్రీహానవలసి వచ్చును.)

తత్పురుషము :—

గీ. ప్రథమపదమున కెద్ది విభక్తి దాని

చే విశేషింపఁబడినది యావిభక్తి

సంజ్ఞఁ బరఁగును దత్పురుషంబు శృతుల

నదియు సజ్ఞ పూర్వసహిత మెన్నిదివిధములు. 93

ల. వ్యా:- సమస్తపదములో ప్రథమపదాంతమున ఏవిభక్తిగలదో అవిభక్తి వాచక పదమును విశేషణముగా చెప్పి తత్పురుష సమాస భేదములను చెప్పుదురు. రాజయొక్క సేవకుడు=రాజసేవకుడు. ఇందు పూర్వ పదము షష్ఠి విభక్తిలో మున్నందున ఇది షష్ఠి తత్పురుష సమాసము. ఇట్లు సమస్త విభక్తిభేదములచే ఏడు తత్పురుష సమాసభేదములు. సజ్ఞ-శబ్దముతో గూడినది ఒకటికాగా తత్పురుష సమాసము ఎనిమిది విధములు.

క, తగఁ బ్రథమాతత్పురుషం

బగుఁగాయముయొక్క-పూర్వమపరము దెల్లం

బుగఁ బూర్వకాయ మనఁగా

నగణితముగ నపరకాయ మనఁగా వరుసన్.

94

ల. వ్యా:- కాయముయొక్క-పూర్వము = పూర్వకాయము. ఇట్లే అపరకాయము. ప్రథమా తత్పురుషము.

క. కమలాశ్రితుండు ధనకృ

త్యము కుండలకాంచనంబు ధామాగతుఁ డ

ర్యమసుతుఁ డుపలస్థితచి

త్ర మన ద్వితీయాదు లాఱు తత్పురుషంబుల్.

95

ల. వ్యా:-

కమలను - ఆశ్రయించినవాడు = కమలాశ్రితుడు - ద్వితీయ తత్పురుషము

ధనముచేత - కృత్యము = ధన కృత్యము - తృతీయ "

కుండలము కొఱకు - కాంచనము = కుండలకాంచనము -

చతుర్థీ తత్పురుషము

ధామము వలన (నుండి) - ఆగతుడు = ధామాగతుడు-

పంచమీ తత్పురుషము

అర్యముని యొక్క - సుతుడు = అర్యమసుతుడు -

షష్ఠీ తత్పురుషము

ఉపలమునందు - స్థిత(మగు)చిత్రము = ఉపలస్థిత చిత్రము-

సప్తమీ తత్పురుషము

ఈ పద్యమున ద్వితీయాదులగు ఆరు తత్పురుషములుదహరింపబడినవి.

క. క్షీతినశ్చ తత్పురుషం బగుః

బ్రతిషేధనకారమునకుఁ బ్రతియై మొదలన్
వితతాకారము చొప్పడి

యతః డబ్రాహ్మణః డవంగ నవృషలి యనఁగన్. 96

ల. వ్యా:- ప్రతిషేధవాచక నకారముతో సమాసమేర్పడినచోనశ్చ తత్పురుష సమాసమందురు.

స+బ్రాహ్మణ = అబ్రాహ్మణ - స+వృషలి = అవృషలి—అవి ఉదాహరణములు.

ద్విగువు :-

క. ద్విగు వగు సంఖ్యాపూర్వక

మగుచు సమానాధికరణ మగుచుఁ బ్రసిద్ధం

బుగఁ గర్మధారయాహ్వయ

మగుఁ దత్పురుషంబ యీక్రియన్ భిన్నగతిన్. 97

ల. వ్యా:- సంఖ్యావాచక శబ్దము పూర్వమందున్నచో ద్విగువు.

సమానాధికరణమయినచో కర్మధారయము. ఈ రెండును తత్పురుష భేదములే.

క. ఏయది సంఖ్యాపూర్వక

మై యలవడుఁ బలుక ద్విగుసమాసం బది దా

నీయదుపతికీర్తిం చెలు

పాయోఽదిలోకి యన నీసమాహారోక్తిన్. 98

ల. వ్యా:- (త్రయణాం లోకానాం సమాహారః) 'త్రిలోక' ఇది సమాహార ద్విగువు. ఇది 'మూడు లోకములు' అని అర్థము చెప్పరాదు. మూడులోకముల సముదాయమని అర్థము చెప్పనగును.

కర్మధారయము :—

క. ఏమిటి కెయ్యది గుణమై

తామెఱయుచు నుండు నది మొదల నిడి వలుకక

భూమి నది కర్మధారయ

మా మధురోదకము మేచకాభ్రం బనఁగన్.

99

ల. వ్యా:- దేనికి-ఏదిగుణమై యుండునో-తద్గుణ వాచకపదమును ముందుగా ప్రయోగించి గుణవాచకముతో సమానము చేయుచో (విశేషణ విశేష్య భావము గలుగుటచే) కర్మధారయ సమానమనబడును. మధురమైన ఉదకము = మధురోదకము. మేచకమైన అభ్రము = మేచకాభ్రము. అని ఉదాహరణములు.

క. అందముగఁ గర్మభారయ

మందు మహాత్మునకు నమరు నభియోగము గో

విందుడు మహాత్ముఁ డనఁ జే

యందు ఫలితకల్పలత మహాలక్ష్మి యనన్.

100

ల. వ్యా:- కర్మధారయమున 'మహత్' శబ్దమునకు గల్గి 'త్' అను వర్ణమునకు 'అ' అదేశమై 'మహా' అను రూపమేర్పడును. (ఈ అర్థము స్పష్టముగా ఈ పద్యములో బోధపడుటలేదు) "అందు మహత్తునకు నమరు నాద్యోగము" అని ఉండియుండునని తోచుచున్నది. "మహాత్మునకు నమరు నభియోగము" అనుపదసమసంబద్ధముగా గన్పించుచున్నది. మహత్ + అత్మ = మహాత్మ. మహత్ + లక్ష్మి = మహాలక్ష్మి-అను రూపములేర్పడును.

అలుక్సమాసము :—

క. ఏక్రియ యెవ్వనికిం దగు

నాక్రియఁ దేరఁ బదమధ్యమందు విభక్తి

ప్రక్రియః గూర్ప నలు క్కగు

సీక్రియ భేచరవనేచ శేశ్వరు లనఁగన్.

101

౧. వ్యా:- ఏక్రియను ఎవరు గలిగి ఉందురో ఆక్రియావాచక ధాతువునకు పూర్వమున విభక్తి లోపము లేకుండగా గూర్చిన సమాసము అలుక్ప మనము. భే(=ఆకాశమున) చరతి (=చరించువాడు) ఇతి (=అను అర్థముతో) భేచరుడు-ఇట్టేవనే చరుడు, (ఇందలి వివరణ మనమగ్రము. 'కంఠే, కాణిజ' ఇత్యాదులీ లక్షణమున సరిపడవు. విభక్తిలోపమురాని సమా సములు అలుక్పమాసములన్న సరిపడును.)

అవ్యయీభావసమాసము :—

క. ఎక్కడ నయ్యవి లే వని

యిక్కడ లే వనిన సవ్యయీభావము దా

నక్కొను నిర్మక్షిక మని

యిక్కడ మగుఁ దీర్థ మహిమ నభినుతి నేయన్. 102

౧. వ్యా:- ఏది ఎక్కడలేదో అక్కడ దాని అభావమును చెప్పినచో అది అవ్యయీభావము. (ఈ లక్షణము అసమగ్రమై) మక్షికలు లేకుండుట అనునర్థమున 'నిర్మక్షికము=మక్షికాభావము అని అర్థము.

న. మఱియు ను త్తరపదోపమానసమాసం బెట్టి దనిన. 103

౧. వ్యా:- ఉత్తరపదము ఉపమానవాచకమైనచో ఉత్తర పదోపమాన సమాసమనబడును.

గీ. ఓలిఁబురుషసింహో యని యుగ్గడించు

చోటఁ దా సింహాభవపురుషో యనంగఁ

దనరు నిగ్రహ మగుట ను త్తరపదోప

మాసమాస ముండ్రది శాస్త్రమహిమవిదులు.

104

౧. వ్యా:- 'పురుషసింహః'=సింహా భవపురుషః-అని నిగ్రహము. ఇందు

త్తర పదముగు సింహము ఉపమానముగా గ్రహింపబడినది. ఇట్లు సమా
నము అందు ఉత్తరపదము తత్సదృశమునందు లాక్షణికము.

మఱియుఁ గారకశబ్దంబులు :—

గీ. సంస్కృతము తెనుఁగై నఁ దత్సమపదంబు
దానఁ బుట్టి తెనుఁగై నఁ దద్భవంబు
దేశితెనుఁగు దేశజ మచ్చ తెనుఁగు తెనుఁగు
నిర్మలుఁడ సిరి యొడయఁడు నిక్క మనఁగ.

105

●. వ్యా:- సంస్కృతమందలి పదములు (తెనుగు విభక్తి ప్రత్యయములను
చేర్చినచో) తట్టిమములగును. 'రామ' సంస్కృతపదము. 'రాముడు'
తత్సమపదము. అట్టి సంస్కృత పదమునుండి పుట్టినచో తద్భవమగును.
'ఆకాశ' = ఆకాశము. దేశము నందు పుట్టిన తెనుగు 'దేశితెనుగు.' అచ్చ
తెనుగు-తెనుగు క్రమముగా వీనికుదాహరణములు.

నిర్మలుఁడుఁ(శ్రీ) సిరి-ఒడయఁడు-నిక్కము. ఇందు 'దేశితెనుగు'
'అచ్చతెనుగు'లకు భేదము నిర్వచింపవలసి యున్నది. ఈనాటి వ్యవహార
మున ఈ భేదము గన్పట్టుటలేదు. చింతామణ్యాదులలో గూడ ఈభేదము
లేదు.

గీ. సర్వనామముల్ యుష్మదస్మత్పదంబు
లావిభక్తులక్రియ లవ్యయములు మానుఁ
దెలుఁగు లగుచోటఁ గారకాదిని వసించి
సర్వనామాశ్రయంబులు జరుగుఁ గొన్ని

106

●. వ్యా:- సర్వనామ పదములు-యష దస్మచ్ఛబ్దములు-విభక్తులు (=విభ
క్త్యంత పదములు) క్రియలు క్రియావాచకములగు పదములు) అవ్యయ
ములు-తత్సమములగు వానిలో జేరవు.

నమస్త పదముల ద్వారా జేరి సర్వనామములు ప్రయోగింపబడును.
త్పత్సవ-యష్టదశ గ్రహము-మత్స్కృతి-అస్మదనుభవము-ఇత్యాదులు.

సీ. ఏనన్న నీవన్న నితఁడన్న బ్రథమాఖ్య
నను నిన్ను నాతని నన ద్వితీయ
నతనిచే నతనితో ననఁగఁ దృతీయ యీ
తనికొఱ కతనికై యనఁ జతుర్థి
పంచమి యగు దీనఁబట్టుండి యందుండి
వానికంటెను వానివలన ననఁగఁ
వానియొక్కకులంబు వానికిఁ బ్రభుయ మది
జనులలో నితఁడు మేలనఁగ వృష్టి

ఆ.వె. జలధియందు లక్ష్మీగలుగుచుండఁగ దన్ని
మిత్ర మనఁగ నప్రమీవిభక్తి
జలజనాభ యనఁగ సంబుద్ధి యిట్లు వి
భక్తు లలరు గారకోక్తి గతని.

107

ల వ్యా:-

ఏను-నీవు (-ఈవు)- ఇతడు - ప్రథమా విభక్తిరూపములు.

వను - విన్ను - అతని - ద్వితీయా విభక్తిరూపములు.

(నాచే-నాతో-నీచే-నీతో) అతనిచే

అతనితో - తృతీయా విభక్తిరూపములు.

(నాకొఱకు-నీ కొఱకు) అతనికొఱకు -

అతనికై - చతుర్థి విభక్తిరూపములు.

(నావలనన-నీవలనన)- దీనన్ -

వావి కంఠేన్ వావి వలనన్ - పంచమీ విభక్తిరూపములు

(నాయొక్క-నీయొక్క-) వావి యొక్క

వానికి-జనులలో - షష్ఠీ విభక్తిరూపములు

(నాయందు - నీయందు, ఆతనియందు)

జలధియందు-తన్నిమి త్తము

(ఇదియు సప్తమ్యర్థ

మున పరవ్యసించును.) - సప్తమీ విభక్తిరూపములు.

జలజనాభ - సంబోధన ప్రథమా విభక్తిరూపములు.

ఇవి విభక్త్యంత రూపములకుదాహరణములు.

క. స్త్రీపుంసపుంసకము లన

నేపగు లింగములమీఁద నెనఁగు విభక్తుల్

దీపించు నవియు వచన

వ్యాసారనిరూఢి నక్షరాంతరములతోన్ .

108

ల. వ్యా:- స్త్రీ-పుం- సపుంసక లింగములలోగల శబ్దములపై ఈ విభక్తి ప్రత్యయములన్నియు చేరును. చేరునపుడు మధ్యలో తత్తదర్థ వచనాదు లను నిరూపించు వర్ణములతో కూడి ఈ ప్రత్యయములు చేరును. (అనగా ఆమహదర్థమున మువర్ణము-బహువచనమున లవర్ణము మొదలైన వాటితో కలిపి ఈ ప్రత్యయములు చేరవని భావము.)

క. తనరంగ లక్షణము

లనఁగా ఊహలు నాఁగ నంబుజదళలో

చన ఋఋ లన ఓఔ

లనఁగ నజంతాహ్వయంబు లగు నేపదియున్ .

109

ల. వ్యా:- అ-ఆ-ఇ-ఈ-ఉ-ఊ-ఋ (ఐ) ఓ-ఔ అను పది వర్ణము

అంతమందున్న అజంత పంక్త్యంత పదములు తెనుగున ప్రవేశించి తత్పములగును. (ఇందు ఋవర్ణమును హిగంపదిలేదు. ఋవర్ణమంతమందుగల పదములు సంస్కృతమున గూడలేవు. ఐవర్ణమును గ్రహింపవలెను. 'రై' శబ్దము తెనుగున గూడ ప్రయోగింపబడును.)

క. చజలు తివర్ణము పబములు

స్వజనప్రియ రవలు శవలు సహలు పదాఱున్
నిజమగుహలంతములు హరి

యజంతములు గూడ నిరువదా అంతంబుల్. 110

ల. వ్యా:- చ-జ-త-థ-ద-ధ-న-ప-బ-మ-ర-వ-శ-ష-స-హ-అను 16 వర్ణములు అంతమందుగల హలంతములు-16+పూర్వోక్తజంతములు 10=26 ఇవి తత్పములలో నుండు శబ్దములు.

క. అంతము తెలుఁ గగునెడ నే

యంతముతలసూప దై న నచట నమాసా
భ్యంతరములందు సంధ్యుచి

రాంతము లగుఁ గాన ధీవియద్విష్టులనన్. 111

ల. వ్యా:- అజంత పదములు తెలుగున తత్పమములగునపుడు (ఇకారాంతములు మినహా) అంతమవర్ణము కనపడదు. 'రామ'-రాముడు-(ఇందు ప్రాతిపదికములలోని అకారాంతత్వము కన్నడదని భావము.) కాని సమాస పదములలో సంధ్యక్షరములలో దాని అంతమ వర్ణము గోచరించును. సంధి+ఉచితి+అంత=సంధ్య చికాంత-ఇందలి పూర్వపదముల పదాంత వర్ణములు సంధులలో స్పష్టముగా గలవు.

ఇట్లే వియన్+విష్టులు-వియద్విష్టులు.

క. యత్తప్రిభృతు లొకటితో,

జోత్రైంచును యద్గుణంబు చూచి మహాత్ముల్
మొత్తురు తత్పురుషుడు లో

కోత్రుఁ డన నీదృశేప్రయోగబలమునన్.

112

ల. వ్యా:- యత్+తత్-ఇత్యాది సర్వనామశబ్దములు సమస్త పదములై సంబద్ధములుగా తెనుగున ప్రయోగింపబడును. యద్గుణంబు-తత్పురుషుడు-ఇత్యాదులుదాహరణములు.

మఱి క్రియాపదంబులు:—

క. వరుఁ బలుకు బ్రథమపురుష మె

దిరి మధ్యమపురుషపలుకు ధృతి దనుఁ బలుకున్

ధర నుత్తమపురుషక్రియ

వరున నలింగకము లై నవచనము లెనఁగున్.

113

ల. వ్యా:-

ప్రథమ పురుషము - పరున్=ఇతరుని - యుష్మదస్మద్విన్నువి చెప్పును.

మధ్యమ పురుషము - ఎదిరిన్=ఎమటివానిని - యుష్మచ్ఛబ్దవాచ్యావి చెప్పును.

ఉత్తమ పురుషము - తనున్=తనను - అస్మచ్ఛబ్దవాచోవి చెప్పును. ఇట్టి క్రియవాచకములు లింగసంబంధము లేకుండగా సంఖ్యాదులను బోధించునని తాత్పర్యము.

క. కారకపదములుతెనుఁగై

నారి నరుఁడు రత్న మనఁ దనర్చుగతి క్రియా

కారవిశేషము లలరవు

వారలు వచ్చెదరు దండు వచ్చెద రనుచోన్,

114

౧. వ్యా:- కారకపదములు = సుబంతపదములు - తెనుగై నపుడు నారి-నరుడు-
రత్నము-అనురీతిగా లింగభేద సహితముగా అర్థబోధకములగును. క్రియా
వాచకములగు లింగవిశేష బోధకత్వము లేదు. వారలు వచ్చెదరు-దండు
వచ్చెదరు-అను ఉదాహరణములలో 'వచ్చెదరు' శబ్దము మహత్తునుగాని
అమహత్తునుగాని బోధింపలేదు.

క. ద్వివచనము లేదు తెలుగున

బ్రవిమలగతి నేకవచనబహువచనము లాఁ

దివిచెద ననఁ దివిచెద మనఁ

గవి యనఁ గవు లనఁగ గ్రియలు కారకభణితిన్. 115

౧. వ్యా:- క్రియవచనములలోను - కారకములలోను- (తిజాంత సుబంత
శబ్దములలో) తెలుగు భాషయందు ఏకవచనము-బహువచనము మాత్రమే
గలవు. (సంస్కృతమునవలె ద్వివచనము వేరుగాలేదు) తివిచెదను-తివి
చెదము. కవి-కవులు-అనునవి క్రమముగా ఉదాహరణము-
చుటి అవ్యయశబ్దంబులు :-

క. ఇలఁ గారకమట్టుల యు

క్షైలరూపము లయ్యు లింగవచనములు విభ

క్తులు లేకవ్యయశబ్దం

బులు సకలము సముచితార్థములు విలసిల్లున్. 116

౧. వ్యా:- అవ్యయములు కారకశబ్దములవలెనున్నను లింగవచన-విభక్తి
లేదములు లేకండగ నుండును. లేక+అవ్యయ శబ్దంబులు-అని పద
విభాగము.

గీ. నెఱయ నవ్యయపదములన్నియు సమాన

రూపమున నాంధ్రకవితకు రుచి యొనర్చు

స్వర్వధూమణి యన వృథాశంక యనఁ బు

నఁ ప్రణత నాఁగ నుచ్చైర్నినాద మనఁగ.

ల. వ్యా:- సంస్కృతమునగల అవ్యయములు సమాసములలో జేరి తెలుగులో ప్రయోగింపబడును. 'స్వః' స్వర్గవాచకమైన అవ్యయము. ఉ-స్వర్వదూమణి. 'వృథా' వ్యర్థమనునర్థమున నవ్యయము. వృథాశంక. 'పునః' మరల అనునర్థమున అవ్యయము. 'పునఃప్రజాతీ' ఉచ్చైః = ఎత్తైన

—అధికమైన-ఇత్యాదర్థములలో అవ్యయము. ఉచ్చైర్నినాదము-

క. వృథ యను నవ్యయ మొక్కఁడు

ప్రధితంబై చెల్లుఁ గృతులఁ బ్రత్యేకము తా

వృథసేయక యెవుడు మనో

రథములు మాకిచ్చు నీ మురద్విషుఁ డనఁగన్. 118

ల. వ్యా:- సంస్కృత వ్యయములు సమాసములలో చేరకుండగ తెనుగున ప్రయోగింపబడవు. కాని 'వృథా' అను నవ్యయము హాస్వాంతముగా ప్రయోగములలో కన్పడుచున్నది. ఉ-వృథసేయక (హాత్తుగా(గా), సాక్షాత్తుగా, ఇత్యాదులు కన్పడుచున్నవి.

క. కారకజనితక్రియయును

నారఁగ ల్యక్ష్మిత్యయాది కావ్యయము దెనుం

గైరంజిలుఁ బూజించి వి

చారించి యుదాహరించి సంధించి యనన్. 119

ల. వ్యా:- కారకజన్మములనుండి పుట్టిన కొన్ని క్రియలు తెనుగున గలవు. వీనిని నామధాతువులందురు. పూజ-పూజించు, -విచారించు, ఉదాహరించు-సంధించు—ఇవి ల్యప్రప్త్యయాంతార్థములలో పూజించి-(విచార్య) విచారించి-(ఉదాహృత్య-) ఉదాహరించి-(సంధీయ-) సంధించి అనురీతిగా ప్రయోగింపబడును. కృత్వా-క్త్యాంతము. ఉదాహృత్య-ల్యబంతము-రెండును అనూపక భూతకాలికక్రియలే! తెనుగున ఈరెంటికి రూపభేదము లేదు. కావున క్త్యార్థమనుట యుక్తము.

మఱి విశేష్యవిశేషణంబులు :-

క. హరి కరుణాకరుఁ డనఁగా

హరి యనుశబ్దము విశేష్య మగు మఱి కరుణా

కరుఁ డనుట విశేషణ మి

ట్లురుతరగతిఁ గారకప్రయోగము లమరున్.

120

ల. వ్యా:- 'హరి-కరుణాకరుడు' ఇందు హరి విశేష్యము. కరుణాకరుడు విశేషణము. ఇట్టి దానిని విధేయ విశేషణమందురు. దీనినే విపర్యస్తము చేసినచో-కరుణాకరుడైన హరి-అనినచో సామాన్యముగా విశేషణ విశేష్యములుగా గ్రహింపవగును.

మఱి క్రియావిశేషణంబులు :-

క. పగతునితమ్ముని శాశ్వత

ముగ నిల్పెను దశరథేంద్రపుత్రుండనుచో

జగమునఁ గ్రియావిశేషణ

మగు నీయెడ శాశ్వతముగ నని పలుకుట దాన్.

121

ల. వ్యా:- 'శాశ్వతముగ నిల్పెను'-ఇందు 'శాశ్వతముగ' అనుపదము 'నిల్పెను' అను క్రియచో విశేషణమగుటచే క్రియావిశేషణము. సంస్కృతమున ఇట్టివి ద్వితియా విభక్తిలో నుండును. తెనుగున కన్-కాన్-అను అగుదాకు రూపాంతరములుగా లుండును.

ల. వ. శబ్దసిద్ధికొఱకు సంధినమానరూ

పంబు లిట్లు కొంతపలుకఁబడియె

మఱియు నుచితరీతి నెఱుంగవలయు ర

హస్యలక్షణంబు లాంధ్రకవులు.

122

ల. వ్యా:- శబ్దస్వరూపములను తెలుపుటకై కొద్దిగా సంధినమాన రూపములను తెలిపి-దీని విశేషములను ఇతరేతర భేదములను ఆంధ్రకవులు హాస్యముగా తెలుపకొనవలెనని కవి సూచించుచున్నాడు.

మఱియుం బంచాశద్వర్ణంబులు :—

క. భూమిఁ బదాఱుచ్చులు వాఁ

గా మెఱిసి అకారమాదిగా స్వరము లగున్

కామొదలు క్షకారముతుద

యై ముప్పదినాల్గుహల్లు లగువ్యంజనముల్.

123

ల. వ్యా:- అకారాదులు స్వరములు-16. కకారము మొదలుక్షకారమువరకు వ్యంజనములు 34. నాఁగ=అనగా.

క. తగు హ్రస్వంబులు దీర్ఘము

లగు అఱిఱుములును వెండి హ్రస్వాభావం

బగు ఏఱుఱులు నె

నఁగు అం అః అనఁగ షోడశస్వరము లగున్.

124

ల. వ్యా:- అ-ఇ-ఉ-ఋ-ౠ-అను అయిదు వర్ణములు హ్రస్వదీర్ఘములై 10 అగును. ఏ-ఐ-ఓ-ఔ-4. వీనికి హ్రస్వములురేవు. అనుస్వార-విసర్గములు-2-మొత్తము 16 స్వరములు.

క. కచటతవవర్ణవర్ణము

తెచటన్ స్పర్శ లగు నిరువదే నై మఱి యం

దుచితగతిన్ జగణనమ

ప్రచయం బనునాసికాఖ్యఁ బ్రస్తుతినొందున్.

125

ల. వ్యా:- క-చ-ట-త-వ-వర్ణములు-5×5=25 వర్ణములు. వీనికి స్పర్శములని పేరు ఇందు పంచమవర్ణములగు జ-ఞ-ణ-న-మ. వీనికి అనునాసికములనియు పేరు.

క. యరలవ లంతనలు నాఁ

బరఁగును శవసహలు తేటపడు నూమ్మలనన్

సారిది క్షకారముఁ గూడఁగ

సరి నేఁబది యయ్యె వర్ణసంఖ్య ధరిత్రన్.

126

ల. వ్యా:- యరలవ-4వీనికి అంతస్థములనిపేరు. శషనహ-4 పీనికి ఊష్మములనిపేరు. క్షకారముతో గలిసి హల్లులు మొత్తము $(25+4+4+1=)34$ స్వరములతో గలిపి-50.

క. శలలకు భేదము లే దను

పలుకున శాఁ దొలఁగి మైదుపదులగు వర్ణం

బులు సంస్కృతభాషకు మఱి

తెలుఁగున అశ లనఁగ రెం డధిక ముండు హరీ! 127

ల. వ్యా:- శ-ల-వీనికి భేదములేనందున సంస్కృత వర్ణములు ఏబది అగుచున్నవి. తెలుగున-శ-ఱ వేరుగా నున్నందున 52 వర్ణములగు చున్నవి.

(క్రకార దీర్ఘము సంస్కృతమునలేదు. క్షకారము ప్రత్యేకవర్ణము గాదు. అయినను మంత్రకావ్యమున వీనిని గణించుటచే ఈతడును గణించి నట్లుతోచుచున్నది. తెలుగున-ఎ-ఁ-బ-బ్రహ్మస్వ వక్రములు-దంత్యచఙలు-ఱందబిందువు-అధికములు. వీనిని గణింపకుండుట యుక్తముగాదు.)

గీ. రాఁదొలఁగి సమస్తాక్షరముల మీఁదఁ

గార మగుఁ గకారంబు క్షకార మనఁగ

నట రవర్ణంబుపై నిఫ యనఁగఁ బరఁగుఁ

గాన నిది రేఫ యని పలుకంగవలయు.

128

ల. వ్యా:- అక్షరములను విధేయించునపుడు 'ర' వర్ణమును విడిచి-మిగిలిన వానికి 'కార' ప్రత్యయమును చేర్చి-అకార-కకార-క్షకార-ఇత్యాది రూపములో విధేయింపవలెను. 'ర' వర్ణమును మాత్రము 'రేఫ' అని 'ఇఫ' ప్రత్యయాంతముగా విధేయింపవలెను.

క. వర్ణం బన నక్షర మన

నర్ణం బన మాతృక యన నక్కర మనఁగా

నిర్ణీతసమాహ్వయములు

వర్ణితములు కృతులయందు వ్రాలగునెల్లన్.

129

ల. వ్యా:- వర్ణము - అక్షరము-అర్థము -మాతృక-అక్కరము-వ్రాయి-ఇవి పర్యాయ పదములు. వీనికి కావ్యములోగూడ ప్రయోగము గలదు.

క. ఆదులు వర్ణత్రయమును

భూదేవతలు తపవర్ణములు రవలును ధా

త్రీదయితలు యలశషసహ

లాదటనూరుజులు శ్మరాఖ్యలు శూద్రుల్.

130

ల. వ్యా:-

స్వరములు - కచట వర్ణములు - బ్రహ్మణ వర్ణములు

తపవర్ణములు - ర-వ వర్ణములు - క్షత్రియ వర్ణములు

యలశషసహ - వర్ణములు - వైశ్య వర్ణములు

శ-క్ష-ఱ - వర్ణములు - శూద్ర వర్ణములు

అని చర్ణవిభాగము గుర్తింపవగును.

మఱి షడ్వర్ణంబులు :-

క. ఏకాదిషడ్వర్ణముగఁ

బ్రాకటపాదములు గలుగు మంజరి మొదలా

లోకితషడ్వర్ణంబులు

శ్రీకలితచ్చంద మవధరింపుము కృష్ణా!

131

ల. వ్యా:- ఒక వర్ణముతో ఒక పాదముగాగల ఛందస్సులను మొదలు పెట్టి సర్వచ్చందస్సులు. అట్లే ఆరుపాదములుగల మంజరి వంటివి. షట్ప్ర

త్యములు వివరింపబడిన-ఈ ఛందోగ్రంథమును అవధరింపుమని శ్రీకృష్ణుని దేవుచున్నాడు

ఉ. శ్రీనిధి చక్రవర్తిగురు శేఖరపుణ్యకటాక్షలబ్ధసు
జ్ఞానః కనంతధీమణిలనస్మణి భోజచరిత్ర చెప్పి ల
క్ష్మీనరసింహుఁ గూర్చినప్రసిద్ధుఁడు వేడుకతో నొనర్చె ఛం
దోమతి యోగిహృద్విమలతోయజవర్తి కనంతమూర్తికిన్.

132

ల. వ్యా:- గురుకముక్షముచే గలిగిన జ్ఞానముగల అనంతుడు భోజ చరిత్రను చెప్పిన పదవ అనంతునికి కృతిగా ఈ ఛందో గ్రంథమును రచించెను. ఇది చతుర్థా శ్వాసము

ఉ. రాజులు పాడిఁ దప్పక ధరావలయం బఖిలంబు నేలెడిన్
భూజనరాజి సంపదలఁ బొంపిరివోనిసుఖానుభూతిచే
నోజఁ జరింపుచుండెడిఁ బయోజనముద్భవకల్పశాశ్వతం
బై జలజోదరాంకితమహాకృతి నన్ను తినొందుచుండెడున్

గద్యము. ఇది శ్రీవాణీవరప్రసాదలబ్ధవాగ్విభవతిక్కనామాత్య తనూభవ సుకవిజనవిధేయ యనంతయశామధేయ ప్రణీతం బైన ఛందోదర్శనమునందు నర్జనీయంబు లగుదశదోషంబుల నేర్పఱుచుటయు, నందుదోషరహితంబులై యాదరణీయంబు లగుపట్లు దేర్చుటయు సంధి సమాసంబులుపంచాశద్వర్ణంబు లేర్పఱుచుటయు నన్నది చతుర్థాశ్వాసము.

విశ్వకోశము (విశ్వ ప్రకాశము)

మహేశ్వరి సూరి

(సంస్కృతాంధ్ర నిఘంటువు)

సంపూర్ణ నీతిచంద్రిక

చిన్నయ సూరి - వీరేశలింగం

(మృతరాధం, మిత్రభేదం, సంధి, విగ్రహం)

పరిష్కర్త: డా. శ్రీ జొన్నలగడ్డ మృత్యుంజయరావు ఎం.ఏ.

సంగీత విద్యాప్రకాశిక

శ్రీ ఆకొండి శ్రీనివాస రాజారావు

(సంగీత విద్యార్థులకు ప్రారంభ గ్రంథం)

చంద్రాలోకము

డా. బులుసు వేంకట సత్యనారాయణమూర్తి

(శతాలంకార వ్యాఖ్యానము)

అష్టకవీయం

డా. బులుసు వేంకట సత్యనారాయణమూర్తి

(తృతీయాశ్వాసం)

భందోదర్పణము

డా. చిద్రావూరి శ్రీరామశర్మ, ఎం.ఏ.

(భందో గ్రంథము)

కాళిదాసు కథావళి

శ్రీ చొమ్మకంటి వేంకటసుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి

(కాళిదాసు జీవిత, సాహిత్య చరిత్ర)

సంగ్రహ వ్యాకరణం

కందుకూరి వీరేశలింగం

ఆంధ్రనామ సంగ్రహం

పైడిపాటి లక్ష్మణకవి

ప్రాసాక్షర పదకోశము

శ్రీ ముసునూరి నారాయణరావు

రోహిణి పబ్లికేషన్స్,

మెయిన్ రోడ్ - రాజమండ్రి.